

Мерсія

і фракційка

ISSN 2078-7782

**У ПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНИМИ
СИСТЕМАМИ**

ФІЛОСОФІЯ
ПСИХОЛОГІЯ
ПЕДАГОГІКА
СОЦІОЛОГІЯ

1'2024

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ:
філософія, психологія, педагогіка, соціологія**
Щоквартальний науково-практичний журнал 1'2024
Видання засновано 2000 р.

Головний редактор:
Романовський О.Г., член-кор. НАПН, д-р пед. наук

Координаційна рада:
Сокол Є. І., член-кор. НАН України, д-р техн. наук (заст.гол.ред.)
Товажнянський Л.Л., член-кор. НАН України, д-р техн.наук (заст.голови)
Андрущенко В.П., акад. НАПН України, д-р філос. Наук
Бабаєв В.М., акад. НАПН України, д-р наук з держ. управління
Бойчук Ю. Д., член-кор. НАПН, д-р пед. наук
Биков В.Ю., акад. НАПН України, д-р техн. наук
Гардоцька Т., хабілітований д-р наук (Польща)
Іліаш Н., д-р техн. наук, (Румунія)
Коваленко О.Е., д-р пед.наук
Копитов Р.А., д-р інж. наук (Латвія)
Кучабський О. Г., д-р наук з держ. управ. (Польща)
Луговий В.І., акад. НАПН України, д-р пед. наук
Масирова Р.Р., акад. МАНПО, д-р пед. наук (Казахстан)
Олав Аарна, д-р екон. наук (Естонія)
Сеппо Холтта, д-р наук (Фінляндія)
Фетинюк В. д-р економ. наук (Молдова)

Держвидання
Свідоцтво: КВ №5212
від 18.06.2001 р.

Засновники видання:
Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”,
Харківський національний педагогічний університет ім.Г.С.Сковороди,
Українська інженерно-педагогічна академія

Видається за рішеннями
Вчених рад, протоколи:
НТУ “ХПІ” № 2 від 27.02.2024
ХНПУ ім.Г.С.Сковороди № 4 від 25.03.2024
УПА № 8 від 11.03.2024

З М І С Т

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ

<i>Антонова В. Ю., Підбуцька Н. В.</i> Психічні наслідки бойової травми учасників військових конфліктів.....	3
<i>Грень Л. М., Качайло К. В.</i> Культура ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти: стан розробки проблеми в психолого-педагогічній літературі.....	14
<i>Yelovets O. A., Arzubov M. O., Chelak V. V., Pidbutska N. V., Panfilov Yu. I.</i> Mental health support application based on artificial intelligence	28

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ

<i>Романовський О. Г., Ключко С. А.</i> Роль наративної компетентності в розвитку лідерських якостей	50
<i>Жушма Т. В.</i> Експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування лідерських якостей майбутніх педагогів вищої школи у закладах вищої освіти.....	61
<i>Хазієв А. В.</i> Особливості формування лідерських якостей у майбутніх психологів у закладах вищої освіти: аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень.....	74

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ: АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ПАРАДИГМИ

<i>Пономарьов О. С.</i> Інноваційні вектори управління.....	86
---	----

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

<i>Vorobieva Ye. V.</i> Directions of development of time management skills of higher education students in the process of professional training	96
<i>Курбанова Х. Ш.</i> Особливості формування професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у закладах вищої освіти на засадах компетентнісного підходу.....	110
<i>Глінченко І. В.</i> Інструменти розвитку критичного мислення учнів на уроках мистецтва в закладах загальної середньої освіти.....	122

Редакційна колегія:	C O N T E N T S
Мороз В.М. , д-р наук з держ. управління (<i>відповідальний секретар, заст. гол. ред. з держ. упр.</i>)	PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER SYSTEM EDUCATION AND ITS CONTENT
Бех І.Д. , академік НАПН України, д-р психол. наук	<i>Antonova V. Yu., Pidbutska N. V.</i> Psychology of combat mental trauma ... 3
Беспарточна О.І. , канд. пед. наук	<i>Hren L. M., Kachailo K. V.</i> A culture of business communication among future doctors in higher education institutions: state of development of the problem in psychological and pedagogical literature..... 14
Большакова А.М. , д-р психол. наук	<i>Yelovets O. A., Arzubov M. O., Chelak V. V., Pidbutska N. V., Panfilov Yu. I.</i> Mental health support application based on artificial intelligence 28
Гордієнко-Митрофанова І.В. , д-р психол. Наук	THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF RESEARCH OF LEADERSHIP PHENOMEN, MANAGEMENT AND DEVELOPMENT SOCIAL OBJECT
Грень Л.М. д-р наук держ.упр.	<i>Romanovskiy O. G., Klochko. S. A.</i> The role of narrative competence in the development of leadership qualities..... 50
Євтушенко Н.В. д-р. пед. наук	<i>Zhushma T. V.</i> Experimental verification of the effectiveness of pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers in higher education institutions..... 61
Золотухіна С.Т. д.пед.наук	<i>Khaziyev A. V.</i> Peculiarities of formation of leadership qualities in future psychologists in institutions of higher education: analysis of domestic and foreign scientific research..... 74
Ігнатюк О.А. , д-р пед. наук	DEVELOPMENT OF SOCIAL SYSTEMS: ANTHROPOLOGICAL AND GENERAL METHODOLOGICAL PARADIGMS
Іонова О.М. , д-р пед. наук	<i>Ponomaryov O. S.</i> Innovative management vectors 86
Кармінська-Белоброва М.В. , канд. наук з держ. упр.	ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE SPECIALISTS
Квасник О.В. , канд. пед.наук	<i>Vorobieva Ye. V.</i> Directions of development of time management skills of higher education students in the process of professional training 96
Кузнєцов М.А. , д-р психол. наук	<i>Kurbanova H. Sh.</i> Peculiarities of formation of professional competence of future bachelors of chemical and technological profile in higher education institutions on the basis of competence approach..... 110
Книш А.Є. канд. псих. наук	<i>Glinchenko I. V.</i> Tools for developing students` critical thinking in art lessons in general secondary education..... 122
Лозовой В.О. , д-р філос. наук	
Ничкало Н.Г. , академік НАПН України, д-р пед. наук	
Підбуцька Н.В. , заст. гол. ред. з псих. н., д-р псих. наук	
Пономарьов О.С. , канд. техн. наук	
Резван О.О. , д-р пед. наук	
Рибалка В.В. , д-р псих. наук	
Сеник О.М. канд. псих. наук	
Савелюк Н.М. д-р. псих. наук	
Семенова А.В. д-р пед. наук	
Сисоєва С.О. , акад. НАПН України, д-р пед. наук	
Співак Л.М. , д-р псих.н.	
Тараросв Я.В. , д-р філос. наук	
Труш О.О. , канд. наук з держ. упр.	
Штефан Л.А. д-р пед. наук	
----- Телефон: (057) 70-04-025, телефакс (057) 70-76-371. E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net	

Теорія і практика управління соціальними системами // Щоквартальний науково-практичний журнал. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2024. – № 1. – 134 с.

Науково-практичному журналу “Теорія і практика управління соціальними системами” було присвоєно категорію Б наказом МОН України №886 від 02.07.2020 за спеціальностями 053 Психологія, 011 Освітні, педагогічні науки.

У квітні 2013 р. часопис “Теорія і практика управління соціальними системами” включено до довідника періодичних видань бази даних “Ulrich’s Periodicals Directory” (New Jersey, USA), а у квітні 2015 р. - до наукометричної бази даних РИНЦ (ліцензійна угода №259-04/2015 від 23.04.2015 р.), входить до бази Publons is a part of Web of Science Group

Журнал “Теорія і практика управління соціальними системами” затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 09.03.2016 №241 як наукове фахове видання України з педагогічних наук.

Журнал “Теорія і практика управління соціальними системами” було включено до “ICI Journals Master List” (Copernicus index) з індексом 69.65

- © Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”, 2024
- © Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2024
- © Українська інженерно-педагогічна академія, 2024

Вікторія Антонова

Здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти ОПП: Психологія, спеціальність 053: Психологія, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
E-mail: romankovikazno@ukr.net

Ніна Підбуцька

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5319-1996>
E-mail: podbutska_nina@ukr.net

**ПСИХІЧНІ НАСЛІДКИ БОЙОВОЇ ТРАВМИ УЧАСНИКІВ ВІЙСЬКОВИХ
КОНФЛІКТІВ**

Анотація: стаття присвячена психічним станам учасників військових конфліктів, які за період своєї служби отримали психічну бойову травму або мають її ознаки. Постійне перебування в зоні бойових дій негативно впливає на людину та спричиняє виникнення депресії, гострої бойової травми, дезадаптації, тощо. В публікації розглянуто дослідження бойового стресу, вплив травматичної події, посттравматичного стресового розладу, який пов'язаний із бойовими діями. Саме тому ми знайшли актуальним, дослідити наслідки бойової психічної травми та розлади, які є похідними від неї. Дослідження відбувалось із діючими військовослужбовцями, які проходять військову службу на Донецькому напрямку.

Ключові слова: військовослужбовці; бойова психічна травма; ПТСР; травматична подія; стрес; ПТСЗ.

Viktoriia Antonova

candidate for second (Master's) degree of higher education of Educational-Professional program “Psychology”, specialty 053 “Psychology”, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: romankovikazno@ukr.net

Nina Pidbutska

doctor of psychological sciences, professor, head of the department of pedagogy and psychology of social systems management by academician I. Zyazyuna, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: podbutska_nina@ukr.net

PSYCHOLOGY OF COMBAT MENTAL TRAUMA

Abstract: the article is dedicated to military personnel who, during their service, received mental combat trauma or have signs of it. Constant stay in a combat zone has a negative effect on a person and causes depression, acute combat trauma, maladjustment, etc. The work includes the study of combat stress, the impact of a traumatic event, PTSD, which is associated with combat actions. That is why we found it relevant to study the psychology of combat mental trauma and the disorders that are derived from it. The work was carried out with active servicemen who are doing military service in the Donetsk region.

Key words: military personnel; combat mental trauma; PTSD; traumatic event; stress; PTSD.

Viktoriiia Antonova, Nina Pidbutska

An extended abstract of the paper on subject of:
“Psychology of combat mental trauma”

Problem setting. It is not the first year that the Ukrainian people defend their freedom and independence, bravely fighting against the Russian invasion. Hundreds of thousands of men and women exchanged civilian clothes for camouflage, a warm bed for a cold trench, sacrificing their health, life and mental state every day. As a result, a person can be physically healthy, but have mental problems that will affect self-perception and stay in society.

Our work focuses on the study of military personnel who, having passed through the period of service, have become victims of psychological combat trauma or show symptoms of it. Constant stay in a combat zone has a negative effect on a person's mental state and can lead to the development of depression, acute combat trauma, maladjustment and other problems. Our work includes research on combat stress, exposure to traumatic events, and combat-related post-traumatic stress disorder.

Recent research and publication analysis. Scientists and researchers such as O. Blinov, O. Malyna, V. Vintonyak, O. Rybchuk, O. Nedviga, O. Romanovskyi, Yu. Panfilov, B. Furmanets, A. Cherkashin, V. Shapolova, V. Osyodlo, L. Budaghyants, V. Vizir, S. Sholokh and others made a significant contribution to the study of combat stress, post-traumatic stress disorder (PTSD)

and its impact on military personnel. Their works relate to the identification of symptoms and methods of treatment of these mental disorders in the context of hostilities.

While B. Lutsenko, Yu. Panfilov, N. Pidbutska, V. Romanko, Yu. Kalagin, B. Lutsenko, O. Zonov, T. Dyshkant, O. Dychko, A. Lozko, V. Lapanyk and other scientists studied the personality of military personnel, their psychological stability, strategies for coping with stress and social adaptation in the combat zone. These studies contribute to the understanding of important aspects of mental health and the interaction of the individual with the extreme conditions of military service.

Paper objective. The task is an in-depth analysis to determine the presence and specific manifestations of combat mental trauma among military personnel. This involves a comprehensive study of the psychological impact of combat experience on military personnel and the identification of symptoms associated with various conditions such as post-traumatic stress disorder (PTSD).

Paper main body. Combat stress is a complex psychological phenomenon that arises as a result of extreme situations associated with combat operations or other military events. The appearance of combat stress depends on a number of factors that include the psychological, social and physical aspects of military service.

Today, the study of combat mental trauma is an active field of science, and specialized programs and treatments are aimed at improving the mental health of veterans and other survivors of military conflicts. [8]

Let's consider the key factors that contribute to the occurrence of combat mental trauma: extreme conditions and threat to life; traumatic events and losses; prolonged emotional tension; uncertainty and unpredictability; social isolation; unfavorable service conditions. [10. 11]

An experiment was conducted to determine the presence of combat mental trauma and its derivatives in servicemen. 52 active military personnel serving in the Donetsk direction (Bakhmut neighborhood) took part in the experiment. The subjects were divided into 2 groups: group 1 – military personnel who have been in service for up to 2 years; group 2 - servicemen who have been in service for more than 2 years. The average age of group 1 is 34.7 years; group 2 – 28.3 years.

Both groups did not find a statistically significant correlation between the level of combat stress and mental disorders, which may indicate the complexity and individual nature of the influence of stressors on mental health.

The obtained data indicate that, in the context of this study, mental stress caused by traumatic events does not demonstrate a statistically significant effect on indicators of combat stress measured by the OBSB. And I exclude the OBSB and “Invasion” scales in group 2.

Based on the analysis of the relationship between the “Traumatic Event Impact Assessment Scale” test and the Mississippi scale of post-traumatic stress disorders related to combat operations, the following conclusions can be drawn:

In group 1, a statistically significant positive relationship was found between the

PTSD scale and the “Agitability” subscale (Spearman's correlation 0.48; $p \leq 0.05$).

In group 2, a statistically significant negative correlation was found between the PTSD scale and the “Intrusion” subscale (Spearman's correlation -0.5; $p \leq 0.01$).

In group 2, a statistically significant negative correlation was found between the PTSD scale and the overall score (Spearman's correlation -0.4; $p \leq 0.05$).

Conclusions of the research. In our work, an empirical study was organized and conducted. It was attended by 52 active servicemen who are doing military service in the Donetsk region (surroundings of Bakhmut). The sample was divided according to the criterion: length of service. Group 1 - military personnel who serve up to 2 years; group 2 - servicemen who have been in service for more than 2 years.

The results were then processed, interpreted and analyzed. According to the obtained data, it can be concluded that the level of manifestation of the studied factors is the same for both groups. From this information, we can generalize that the service life does not affect the results obtained, due to a full-scale invasion.

According to the research data, it is clearly visible that the level of PTSD has no relationship with the level of combat stress. The level of the traumatic event is not related to the level of combat stress, and as an exception in group 2, the level of combat stress and intrusions and obsessions after the traumatic event are correlated. Also, in group 2 there is a relationship between obsessive actions and the level of PTSD, but a decrease in the level of the general indicator of a traumatic event is accompanied by an increase in the level of PTSD. An increase in the level of excitability is accompanied by an increase in the level of PTSD in group 1.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. З 2014 року український народ бореться за свою свободу та

незалежність, у зв'язку з російською агресією до сьогоднішнього дня. Сотні тисяч чоловіків та жінок змінили цивільний одяг на камуфляж, теплу постіль на холодний окоп, щодня

жертвуючи своїм здоров'ям та життям. Внаслідок цього людина може бути здорова фізично, але мати психічні проблеми, які будуть впливати на самосприйняття та перебування в соціумі.

Дослідження фокус уваги тримає на військовослужбовцях, які, пройшовши через період служби, стали жертвами психічної бойової травми або проявляють її симптоми. Постійне перебування в зоні бойових дій негативно впливає на психічний стан особи та може приводити до розвитку депресії, гострої бойової травми, дезадаптації та інших проблем.

Саме тому важливо досліджувати наслідки бойової психічної травми та пов'язані з нею розлади, оскільки ветерани війни потребують підтримки у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Ці вчені та дослідники, такі як О. Блінов, О. Малина, В. Вінтоняк, О. Рибчук, О. Недвига, О. Романовський, Ю. Панфілов, Б. Фурманець, А. Черкашин, В. Шаполова, В. Осьодло, Л. Будагьянц, В. Візір, С. Шолох та інші, внесли значний внесок у дослідження бойового стресу, посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та його впливу на військовослужбовців. Їхні роботи стосуються виявлення симптомів та методів лікування цих психічних порушень в контексті бойових дій.

Бойовий стрес та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це серйозні проблеми, з якими стикаються військовослужбовці після військових дій. Блінов О. вніс значний внесок у вивчення цих питань. Він досліджував механізми виникнення психічних порушень під час воєнної діяльності та розробляв методи лікування та підтримки військовослужбовців із психічними травмами. Його робота спрямована на поліпшення якості життя ветеранів та забезпечення їм необхідної допомоги та розуміння [1, 2].

Дослідження О. Малини спеціалізуються на аналізі психологічних аспектів

бойового стресу та адаптації до військового середовища. Вона акцентувала увагу на профілактиці та психологічній підтримці військовослужбовців, розробляючи методи та програми, спрямовані на запобігання психічним травмам та надання підтримки тим, хто пережив воєнні події [7].

На дослідженнях симптомів посттравматичного стресового розладу та розробці стратегій для виявлення та лікування розладу у військових спеціалізується В. Вінтоняк. Вона зосереджувалася на впливі травматичних подій на психіку та розвитку реабілітаційних підходів [3, 4].

Розвиток підходів до профілактики та психотерапії бойових стресів досліджував О. Недвига. Він розглядав психічний стан військовослужбовців, звертаючи увагу на психологічні адаптаційні механізми в умовах бойових дій [4].

Луценко Б., Панфілов Ю., Підбуцька Н., Романко В., Калагін Ю., Луценко Б., Зонов О., Дишкант Т., Дичко О., Лозко А., Лапаник В. та інші вчені досліджували особистість військовослужбовців, їхню психологічну стійкість, стратегії подолання стресу та соціальну адаптацію у зоні бойових дій. Ці дослідження сприяють розумінню важливих аспектів психічного здоров'я та взаємодії особистості з екстремальними умовами служби військових.

Фокусувався на дослідженні психологічної стійкості військовослужбовців та виявленні факторів, що сприяють або обмежують її розвиток Б. Луценко. Він розробляв стратегії психологічної підготовки для підвищення опору стресовим ситуаціям у воєнних умовах [6].

Вивчали соціальну адаптацію військовослужбовців, зокрема у контексті повернення до цивільного життя, Н. Підбуцька та В. Романко. Вони досліджували особливості психічного стану військовослужбовців, звертаючи увагу на взаємозв'язок особливостей особистості та поведінки в конфліктних ситуаціях [9].

Після проведеного аналізу можна узагальнити, що дослідження вчених спрямовані на розуміння та покращення психічного здоров'я військовослужбовців, концентруючись на аспектах психологічної стійкості, стратегіях подолання стресу та соціальній адаптації в умовах бойових дій.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Незважаючи на те, що темі військовослужбовців присвячується багато досліджень, ситуація сьогодення вказує на потребу оновлення даних. Інколи роботи західних колег суперечать нашому менталітету або не враховують інтенсивність бойових дій.

Це дослідження важливе для розвитку української психології, оскільки психічне здоров'я військовослужбовців є актуальною та важливою проблемою для нашої країни. Українські військовослужбовці відчувають наслідки повномасштабної війни, що включають у себе стрес, тривогу, депресію та інші психологічні проблеми. Розв'язання цих проблем потребує комплексного підходу, який враховує не лише класичні теорії, але й особливості ситуації в Україні. Нові дослідження та підходи можуть сприяти створенню ефективних програм психологічної підтримки та реабілітації, що відповідають українському контексту. Такий розвиток української психології дозволить підвищити якість життя військовослужбовців та їхню соціальну адаптацію після повернення з військової служби.

Формування цілей статті (постановка завдання). Цілями статті є визначення характеристик психічних наслідків бойової травми людей, які є учасниками військових конфліктів. Стаття спрямована на розкриття впливу бойового стресу на психічне здоров'я та добробут особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Робота військовослужбовців – екстремальний та небезпечний вид діяльності. Загострюється боротьба за виживання та при цьому є ряд

наказів, які людина має виконувати, і права на помилку в неї немає. [3]

Військова ситуація в Україні та психологія тісно пов'язані між собою, тому окрім проблеми власне війни, є аспект психологічного здоров'я, який теж піддається негативному впливу. Тому на сьогодні є актуальним вислів П. Блума, який зазначив “Прийде час, коли професійний психолог керуватиме військовою організацією” [5].

Бойовий стрес є складним психологічним явищем, яке виникає внаслідок екстремальних ситуацій, пов'язаних із бойовими діями чи іншими воєнними подіями. Поява бойового стресу залежить від ряду чинників, які охоплюють психологічні, соціальні та фізичні аспекти військової служби.

Сьогодні вивчення бойової психічної травми є активною галуззю науки, а спеціалізовані програми та методи лікування спрямовані на покращення психічного здоров'я ветеранів та інших осіб, які пережили військові конфлікти [8].

Розглянемо ключові фактори, що сприяють виникненню бойової психічної травми:

- екстремальні умови та загроза для життя;
- травматичні події та втрати;
- тривала емоційна напруга;
- невизначеність та непередбачуваність;
- соціальна ізоляція;
- несприятливі умови служби [10, 11].

На формування бойової психічної травми (БПТ) впливає комплекс різноманітних факторів, які взаємодіють між собою. Ці фактори можуть включати фізіологічні, психологічні, соціальні, культурні та оточуюче середовище. Збірність цих елементів створює унікальний контекст, в якому формується БПТ для кожної особи. Основні чинники впливу: зовнішні фактори, емоційне навантаження, покинутість, безвихідь, відсутність віри в перемогу, ускладнення місії.

Для визначення наявності бойової психічної травми та її похідних у військовослужбовців був проведений експеримент авторами статті з вересня по грудень 2023. В експерименті прийняло участь 52 особи, які перебувають на дійсній військовій службі на Донецькому напрямку (околиці Бахмуту). Досліджувані були розділені на 2 групи: група 1 – військовослужбовці, які перебувають на військовій службі до 2 років; група 2 – військовослужбовці, які перебувають на військовій службі більше 2 років. Таке формування груп дослідження пояснюється повномасштабним вторгненням росії на територію України. Ця подія спричинила значний стрес та травматичні наслідки для українських військових, що відбивали агресію. Середній вік групи 1 – 34,7 років; групи 2 – 28,3 роки.

Методи дослідження:

- Міссісіпська шкала посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із

бойовими діями (Mississippi Scale for Combat-Related PTSD for DSM-III);

- Шкала оцінки впливу травматичної події (Impact of Event Scale - Revised, IES-R);

- Опитувальник бойового стресу Блінова О. (ОБСБ).

Ці методи дослідження були обрані з огляду на їхню визнаність у психологічній науці та їхню адаптованість до потреб конкретного дослідження. Вони є широко використовуваними і добре перевіреними інструментами для вимірювання посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та впливу травматичних подій на психічний стан.

Для порівняння тесту Міссісіпська шкала посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із бойовими діями (Mississippi Scale for Combat-Related PTSD for DSM-III) та Опитувальника бойового стресу Блінова О. (ОБСБ) була проведена кореляція Спірмена. Дані були опрацьовані та занесені в таблицю.

Таблиця 1.

Взаємозв'язок тесту Міссісіпська шкала посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із бойовими діями та Опитувальника бойового стресу Блінова О. (ОБСБ).

Показник	Бойовий стрес	
	Група 1	Група 2
Шкала ПТСР	-0,1	-0,2

Середній рівень бойового стресу у групі 1 не корелює з психічними розладами прояву ПТСР. Це означає, що підвищення середнього рівня бойового стресу в групі 1 не призводить до систематичного зростання проявів психічних розладів або ПТСР. Варто розглядати можливі внутрішні та зовнішні фактори, які можуть впливати на цю взаємодію. Наприклад, індивідуальні рівні стресостійкості, підтримка від співробітників та засоби копінгу можуть визначати, як особа реагує на стресові ситуації.

За даними кореляційного зв'язку для групи 2 можна зазначити, що низький рівень бойового стресу не корелює з проявами психічних розладів, які викликані

ПТСР. Це може вказувати на те, що психічні розлади в цій групі не є безпосереднім наслідком бойового стресу, а також на ефективність стратегій адаптації та впорядкування зі стресом у цій групі.

Зважаючи на результати аналізу кореляційного зв'язку між рівнем бойового стресу та проявами психічних розладів, пов'язаних з ПТСР, в обох групах, можна сформулювати наступні висновки:

На основі кореляційного аналізу виявлено, що середній рівень бойового стресу в групі 1 не корелює з проявами психічних розладів та симптомами ПТСР. Це може свідчити про те, що психічні розлади в цій групі можуть бути визначені іншими факторами або стратегіями копінгу.

За результатами кореляційного аналізу виявлено, що низький рівень бойового стресу в групі 2 також не корелює з проявами психічних розладів та симптомами ПТСР. Це може вказувати на те, що, навіть при низькому рівні стресу, існують інші чинники, що впливають на психічний стан учасників.

Обидві групи не виявили статистично значущого кореляційного зв'язку між рівнем бойового стресу та психічними розладами, що може свідчити про комплексність та індивідуальний характер впливу стресорів на психічне здоров'я.

Для порівняння тесту “Шкала оцінки впливу травматичної події – перероблена версія (Impact of Event Scale – Revised, IES-R)” та Опитувальника бойового стресу Блінова О. (ОБСБ) була проведена кореляція Спірмена. Дані були опрацьовані та занесені в таблицю. Вибірка була розділена за критерієм: тривалість служби. Група 1 – військовослужбовці, які несуть службу до 2 років; група 2 – військовослужбовці, які несуть службу більше 2 років.

Таблиця 2.

Взаємозв'язок тесту “Шкала оцінки впливу травматичної події” та Опитувальника бойового стресу Блінова О. (ОБСБ).

Показник	Бойовий стрес	
	Група 1	Група 2
Субшкала “Вторгнення”	0,2	0,4; $p \leq 0,05^*$
Субшкала “Уникнення”	0,2	-0,2
Субшкала “Збудливість”	0,2	-0,08
Загальний показник	0,2	0,08

Примітка : *кореляція значима на рівні 0,05 (двостороння).

На основі підрахунків рангової кореляції в групі 1 виявлено відсутність статистично значущої кореляції між рівнем бойового стресу та субшкалою “Вторгнення” (0,2). Це може вказувати на те, що учасники групи 1 можуть різним чином реагувати на стресові ситуації, і відчуття вторгнення може не бути прямо залежним від загального бойового стресу.

За результатами критерію Спірмена виявлено взаємозв'язок між низьким рівнем бойового стресу та субшкалою “Вторгнення” в групі 2 (0,4; $p \leq 0,05$). Такий зв'язок може свідчити про те, що в групі 2, коли рівень бойового стресу низький, вторгнення внутрішніх переживань може бути менш вираженим, що, в свою чергу, може вказувати на ефективність стратегій копінг та адаптації.

Дослідження виявило відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнем стресу та шкалою “Уникнення в обох групах.

У групі 1 результати не вказують на статистично значущий взаємозв'язок між рівнем бойового стресу та шкалою “Уникнення” (0,2). Це може означати, що для цієї групи способи уникнення не мають статистично значущого зв'язку із загальним рівнем стресу.

У групі 2 також виявлено відсутність статистично значущого взаємозв'язку між низьким рівнем бойового стресу та шкалою “Уникнення” (-0,2). Це може вказувати на те, що, навіть при низькому рівні стресу, учасники не вживають більш виражених стратегій уникнення.

Розрахунки вказують на відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнем стресу та шкалою “Збудливість” в обох групах.

У групі 1 результати не демонструють статистично значущого взаємозв'язку між рівнем бойового стресу та шкалою “Збудливість” (0,2). Це може свідчити про те, що рівень збудливості не

є суттєвим фактором, пов'язаним із стресом для цієї групи.

У групі 2 також зафіксовано відсутність статистично значущого взаємозв'язку між низьким рівнем бойового стресу та шкалою “Збудливість” (-0,08). Це може вказувати на те, що реакції збудливості не змінюються значущим чином при низькому рівні стресу.

Розрахунки показують відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнем стресу та шкалою “Загальний показник” в обох групах.

У групі 1 результати не вказують на статистично значущий взаємозв'язок між рівнем бойового стресу та шкалою “Загальний показник” (0,2). Це може означати, що загальний показник психічних розладів у цій групі не прямо пов'язаний із рівнем стресу.

У групі 2 також виявлено відсутність статистично значущого взаємозв'язку між низьким рівнем бойового стресу та шкалою “Загальний показник” (0,08). Це може вказувати на те,

що загальний показник психічних розладів у цій групі не залежить безпосередньо від рівня стресу.

Отримані дані свідчать, що в контексті даного дослідження психічний стрес, викликаний травматичними подіями, не демонструє статистично значущого впливу на показники бойового стресу, вимірювані ОБСБ. І як виняток між собою корелюють шкали ОБСБ та “Вторгнення” в групі 2.

Для порівняння тесту “Шкала оцінки впливу травматичної події – перероблена версія (Impact of Event Scale – Revised, IES-R)” та Міссісіпська шкала посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із бойовими діями, була проведена кореляція Спірмена. Дані були опрацьовані та занесені в таблицю. Вибірка була розділена за критерієм: тривалість служби. Група 1 – військовослужбовці, які несуть службу до 2 років; група 2 – військовослужбовці, які несуть службу більше 2 років.

Таблиця 3.

Взаємозв'язок тесту “Шкала оцінки впливу травматичної події” та Міссісіпська шкала посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із бойовими діями.

Показник	Шкала ПТСР	
	Група 1	Група 2
Субшкала “Вторгнення”	0,01	-0,5; $p \leq 0,01^*$
Субшкала “Уникнення”	-0,2	-0,3
Субшкала “Збудливість”	0,48; $p \leq 0,05^{**}$	0,04
Загальний показник	0,1	-0,4; $p \leq 0,05^{**}$

Примітка:

*кореляція значима на рівні 0,01 (двостороння).

**кореляція значима на рівні 0,05 (двостороння).

За результатами кореляційного аналізу Спірмена отримано коефіцієнт кореляції 0,01, що свідчить про відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнями ПТСР та субшкалою “Вторгнення” у групі 1. Відсутність кореляції може свідчити про те, що симптоми вторгнення, вимірювані субшкалою, не є основним чинником, який визначає рівень ПТСР в групі 1. Це може

вказувати на важливість інших аспектів чи факторів у формуванні симптомів ПТСР в цій групі.

За результатами кореляційного аналізу виявлено наявність статистично значущого взаємозв'язку між рівнями ПТСР та субшкалою “Вторгнення” в групі 2. Коефіцієнт кореляції становить -0,5, що свідчить про обернений (зворотний) взаємозв'язок. Взаємозв'язок -0,5 вказує на

те, що зі зростанням рівня одного показника (наприклад, ПТСР), рівень іншого показника (вторгнення) зменшується, і навпаки.

За кореляційним аналізом виявлено відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнями ПТСР та субшкалою “Уникнення” в обох групах (-0,2 та -0,3 відповідно). Відсутність кореляції може вказувати на те, що рівень уникнення (як симптом ПТСР) не є домінуючим фактором, який визначає рівень ПТСР в обох групах. Це також може свідчити про різні механізми розвитку симптомів у обох групах.

За результатами кореляційного аналізу Спірмена виявлено статистично значущий позитивний взаємозв'язок між рівнями ПТСР та субшкалою “Збудливість” в групі 1. Коефіцієнт кореляції становить 0,48, і значення $p \leq 0,05$. Позитивний взаємозв'язок вказує на те, що збільшення рівня субшкали “Збудливість” супроводжується збільшенням рівня ПТСР в групі 1. Це може вказувати на те, що симптоми збудливості є важливим аспектом психічних розладів, пов'язаних із бойовими діями, у цій групі.

За підрахунками кореляційного аналізу виявлено відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнями ПТСР та субшкалою “Збудливість” в групі 2. Коефіцієнт кореляції становить 0,04. Висновок про відсутність статистичного взаємозв'язку означає, що зміна в одній змінній не супроводжується систематичними змінами в іншій змінній у групі 2.

За результатами Спірмена виявлено відсутність статистично значущого взаємозв'язку між рівнями ПТСР та загальним показником в групі 1. Висновок про відсутність статистичного взаємозв'язку означає, що зміна в одній змінній не супроводжується систематичними змінами в іншій змінній у групі 1.

За підрахунками кореляційного аналізу Спірмена виявлено статистично значущий негативний взаємозв'язок між рівнями ПТСР та загальним показником в

групі 2. Коефіцієнт кореляції становить -0,4, і значення $p \leq 0,05$. Негативний взаємозв'язок вказує на те, що зменшення рівня загального показника супроводжується збільшенням рівня ПТСР в групі 2. Це може свідчити про те, що загальний показник виявляє певну захисну роль щодо розвитку посттравматичного стресового розладу в цій групі.

На підставі проведеного аналізу взаємозв'язку між тестом “Шкала оцінки впливу травматичної події” та Міссісіпською шкалою посттравматичних стресових розладів, пов'язаних із бойовими діями, можна зробити наступні висновки:

В групі 1 виявлено статистично значущий позитивний взаємозв'язок між шкалою ПТСР та субшкалою “Збудливість” (кореляція Спірмена 0,48; $p \leq 0,05$).

В групі 2 виявлено статистично значущий негативний взаємозв'язок між шкалою ПТСР та субшкалою “Вторгнення” (кореляція Спірмена -0,5; $p \leq 0,01$).

В групі 2 виявлено статистично значущий негативний взаємозв'язок між шкалою ПТСР та загальним показником (кореляція Спірмена -0,4; $p \leq 0,05$).

Взаємозв'язок між тестами “Міссісіпська Шкала ПТСР”, “Шкала оцінки впливу травматичної події” та “Опитувальник бойового стресу Блінова О. (ОБСБ)” вказує на комплексні взаємодії між психічним станом та рівнем стресу у військовослужбовців, які брали участь у дослідженні.

Взаємозв'язок між цими тестами може бути складним і залежати від індивідуальних особливостей кожного військовослужбовця. Результати вказують на наявність психічних розладів та стресових реакцій у військовослужбовців обох груп. Важливо враховувати ці аспекти при розробці та впровадженні програм психологічної підтримки та реабілітації для військовослужбовців, які брали участь у бойових діях.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Дослідження літературних

джерел від різних авторів, серед яких психологи, психотерапевти та інші фахівці, свідчать про те, що відомості про особливості особистості військовослужбовців є суперечливими та неоднорідними.

В нашій роботі було організоване та проведене емпіричне дослідження. Результати були оброблені, інтерпретовані та проаналізовані. За отриманими даними, можна зробити висновок, що рівень прояву досліджуваних факторів є однаковим для обох груп. З цієї інформації можна узагальнити, що термін служби не впливає на отримані наслідки, в зв'язку з повномасштабним вторгненням.

Науковий результат даного дослідження полягає у виявленні взаємозв'язку між рівнем посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та різними аспектами бойового стресу та травматичних подій у військовослужбовців. Зокрема, виявлено, що рівень ПТСР не завжди корелює з рівнем бойового стресу, а рівень травматичної події не завжди пов'язаний з рівнем прояву бойового стресу.

Цей результат є новим для науки, оскільки вказує на складну та багатогранну природу взаємозв'язків між стресом,

травматичними подіями та рівнем ПТСР у військовослужбовців. Висновки дослідження можуть бути корисними для розробки більш ефективних програм психологічної підтримки та реабілітації для військовослужбовців, сприяючи підвищенню їхнього психічного благополуччя та соціальної адаптації після повернення з військової служби.

В подальших дослідженнях доцільно розглянути ефективність різних методів лікування та підтримки для військовослужбовців, які стали жертвами бойової психічної травми. Детальний аналіз результатів інтервенцій та програм психотерапії, а також їхній вплив на подолання симптомів ПТСР та інших порушень, може визначити оптимальні стратегії та методології лікування.

Додатково, слід звернутися до розуміння рольового аспекту гендеру в реакції на бойовий стрес та розвинення методів, спрямованих на гендерно-чутливе лікування та підтримку. Узагальнення даних щодо довгострокових наслідків бойової психічної травми також є важливим напрямком досліджень, оскільки це може впливати на стратегії реабілітації та підготовки військовослужбовців до повернення до цивільного життя.

Список літератури

1. Блінов О. Психологія бойового стресу / О. Блінов // Дисертація. – Київ. – 2020. – С. 43

2. Блінов О. Психологічні особливості прояву бойового стресу військовослужбовців – учасників бойових дій / О. Блінов // Матеріали наукового семінару “Шляхи трансформації системи морально-психологічного забезпечення у Збройних силах України”. – К.: НУОУ. – 27 листопада 2019. – С. 21 – 23

3. Васюкова Н., Вітоняк В. Психологічні особливості професійної підготовки військових фахівців в іншомовному комунікативному середовищі

/ Н. Васюкова, В. Вітоняк // Вісник Національного університету оборони України. – 2023. – № 73 (3). – С. 52 – 55

4. Вітоняк В., Рибчук О., Недвига О. Теоретико-методологічний аналіз феномену бойової психічної травми: сучасні підходи / В. Вітоняк, О. Рибчук, О. Недвига // Вісник Національного університету оборони України. – 2022. – № 68 (4). – С. 29 – 36

5. Комар З. Психологічна стійкість воїна / З. Комар // Київ. – 2017. – С. 185

6. Луценко Б. Формування та розвиток лідерських якостей у майбутніх офіцерів Національної Гвардії України / Б. Луценко // Інноваційна педагогіка. – 2020. – Т. 2. – № 25. – С. 112 – 114

7. Малина О. Особливості психологічної допомоги військовослужбовцям із бойовою психічною травмою / О. Малина // Психологічні закономірності соціальних процесів та розвитку особистості в сучасному суспільстві. – 2023. – С. 283 – 297
8. Перевізник М., Кришталь М. Зміст дефініції “Психологічна травма” / М. Перевізник, М. Кришталь // Міжнародна науково-практична конференція “Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених”. – Черкаси, 12 березня 2023. – С. 329 – 331
9. Романко В., Підбуцька Н. Взаємозв’язок особистісних якостей військовослужбовців та стилів поведінки у конфліктній ситуації / В. Романко, Н. Підбуцька // Міжнародна науково-практична конференція “Лідери XXI століття. Погляд у майбутнє”. – Харків. – 22 – 23 жовтня 2022. – С. 59 – 61
10. Фрейтиш І., Момот М. Шляхи подолання бойового стресу військовослужбовців / І. Фрейтиш, М. Момот // Всеукраїнська науково-практична конференція “Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених”. – Черкаси. – 12 травня 2023. – С. 348 – 350
11. McDaniel, J., Seamone, E., Xenakis, S., et al (2023), “Preventing and treating the invisible wounds of war: combat trauma, moral injury, and psychological health”, Oxford University Press, p. 371
- in a Foreign Language Communication Environment”, Bulletin of the National Defence University of Ukraine, no. 73 (3), pp. 52 – 55
4. Vintoniak, V., Rybchuk, O., Nedviga, O. (2022), “Theoretical and Methodological Analysis of the Phenomenon of Combat Trauma: Modern Approaches”, Bulletin of the National Defence University of Ukraine, no.68 (4), pp. 29 – 36
5. Komar, Z. (2017), “Psychological stability of a warrior”, Kyiv, p. 185
6. Lutsenko, B (2020), “ Formation and development of leadership skills of future officers of the National Guard of Ukraine”, Innovative pedagogy, vol. 2, no. 25, pp. 112 – 114
7. Malina, O. (2023), “Peculiarities of psychological assistance to servicemen with combat-related mental trauma”, Psychological regularities of social processes and personality development in modern society, p. 283 – 297
8. Perevoznyk, M., Kryshtal, M. (2023), “The content of the definition of “psychological trauma”, International Scientific and Practical Conference “Civil Protection Science as a Way of Formation of Young Scientists”, Cherkasy, 12 March 2023, pp. 329 – 331
9. Romanko, V., Pidbutska, N. (2022), “Interrelation of personal qualities of servicemen and behavioural styles in a conflict situation”, International scientific and practical conference “Leaders of the XXI century. A Look into the Future”, Kharkiv, 22 – 23 October 2022, pp. 59 – 61
10. Freitish, I., Momot, M. (2023), “Ways to overcome combat stress in military personnel”, All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “Civil Protection Science as a Way of Formation of Young Scientists”, Cherkasy, 12 May 2023, pp. 348 – 350
11. McDaniel, J., Seamone, E., Xenakis, S., et al (2023), “Preventing and treating the invisible wounds of war: combat trauma, moral injury, and psychological health”, Oxford University Press, p. 371

References:

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2024

Лариса Грень

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

E-mail: mega_lgren@ukr.net

Костянтин Качайло

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

E-mail: kos.kachailo@ukr.net

**КУЛЬТУРА ДІЛОВОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ЛІКАРІВ У ЗАКЛАДАХ
ВИЩОЇ ОСВІТИ: СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ В ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Анотація: у статті на підставі аналізу досліджень вітчизняних авторів підкреслено важливість формування культури ділового спілкування у представників професій “людина-людина”, зокрема у майбутніх лікарів у закладах вищої освіти; розглянуто культуру ділового спілкування як одного з показників загальної культури та моральних якостей особистості, що інтегрує зовнішню культуру, культуру мовлення, культуру почуттів, культуру поведінки та етикет; доведено, що для майбутнього лікаря особливо важливим є знання, вміння і навички професійної комунікації, які формуються і розвиваються у нього у процесі навчання у закладі вищої медичної освіти; наведено основні психологічні компоненти спілкування (почуття присутності, прояв турботи про іншу людину, повага до світогляду і точки зору іншої людини, емпатія, щирість як передумова вільного й відкритого спілкування, повага); відведено вирішальну роль педагогічній майстерності викладачів у формуванні культури ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти.

Ключові слова: мова; культура; культура ділового спілкування; майбутній лікар; заклади вищої освіти.

Larysa Hren

doctor in public management, full professor, professor of pedagogy and psychology of social systems management department of the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: mega_lgren@ukr.net

Kostyantyn Kachailo

graduate student of the department of pedagogy and psychology of social systems management by the academician I. Zyazyun, National Technical University —Kharkiv Polytechnic Institute; Kharkiv, Ukraine
E-mail: kos.kachailo@ukr.net

**A CULTURE OF BUSINESS COMMUNICATION AMONG FUTURE DOCTORS
IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: STATE OF DEVELOPMENT OF
THE PROBLEM IN PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL LITERATURE**

Abstract: the article, based on the analysis of research by domestic authors, emphasizes the importance of forming a culture of business communication among representatives of “people-to-people” professions, in particular, among future doctors in institutions of higher education; considered the culture of business communication as one of the indicators of the general culture and moral qualities of the individual, which integrates the external culture, the culture of speech, the culture of feelings, the culture of behavior and etiquette; it has been proven that the knowledge, skills and professional communication skills that are formed and developed in the process of studying at an institution of higher medical education are especially important for a future doctor; the main psychological components of communication are given (a sense of presence, showing concern for another person, respect for the worldview and point of view of another person, empathy, sincerity as a prerequisite for free and open communication, respect); the decisive role of the pedagogical skill of teachers in the formation of the culture of business communication of future doctors in institutions of higher education is assigned.

Key words: language; culture; culture of business communication; future doctor; institutions of higher education.

Larysa Hren, Kostyantyn Kachailo

An extended abstract of the paper on the subject of:

“A culture of business communication among future doctors in higher education institutions: state of development of the problem in psychological and pedagogical literature”

Problem setting. *The new Erasmus + project involves the participation of students, teachers, young people and youth workers in a multicultural environment focused on the formation of communication skills, the development of negotiation and mediation skills to prevent conflicts and resolve conflict situations [28], which emphasizes the importance of forming a culture of business communication among representatives “human-human” professions, in particular, among future doctors in institutions of higher education.*

Recent research and publications analysis. *Formation of a culture of business*

communication, communicative competence by A. Vardanyan [6], E. Venevtseva [9], K. Glyanenko [14], I. Gogol [15], I. Golopych [16], A. Zaitseva [17], I Kogut [21], I. Komarova [24], L. Moroz-Rekotova [29], V. Kochyna [25], A. Litvinchuk [26], O. Silchuk [36], I. Tamozhskaya [38], A. Bychok [4], S. Kachmarchyk [18], Tsyganii [43], A. Kvitky [19], A. Kelemen [20], T. Kolodiy [23], O. Ursol [40], G. Ulunova [39]), L. Rudenko [34]. Dissertation studies of I. Gumennaya [13], G. Morokhovets [30], K. Ordu [31], N. Avramenko [1], Yu. Kozachenko [22] are devoted to the formation of professional

communication of future workers in the medical field.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, to which this article is devoted. Despite the significant number of studies on the formation of communicative competence of future doctors in the process of their professional training, the issue of forming a culture of business communication of future doctors in institutions of higher education remains insufficiently developed.

Paper objective. To find out the state of development of the problem in the psychological and pedagogical literature regarding the formation of the culture of business communication of future doctors in institutions of higher education.

Paper main body. Communication acts as a life-giving basis for the formation of a person's inner world, his existence. Communication is a continuous process of transferring knowledge, experience, and culture from generation to generation, the connecting thread of which is language. The culture of business communication is one of the indicators of general culture and moral qualities of an individual, which integrates external culture, speech culture, feeling culture, behavior culture and etiquette. Professional communication is a process of interaction between individuals united by common professional interests, professional activity, during which professionally significant information, experience, ideas are exchanged and the set professional goal is realized" [40]. The main task of business communication is productive cooperation. For a future specialist in the medical field, the knowledge, skills and professional communication skills that students develop in the process of studying at an institution of higher medical education are especially important [13, p. 1]. The future doctor must possess the culture of communication, the principles and norms of medical ethics, which

is an important component of his professional culture. During the period of study at a higher education institution, the future doctor must learn the art of business communication, reinforcing theoretical knowledge during practice, communicating directly with different people – be it colleagues, patients, and their relatives.

The main psychological components of communication: a sense of presence, the ability to listen, showing concern for another person, disclosure, respect for the worldview and point of view of another person, empathy, sincerity, respect [32, p. 248, 250]. Etiquette, morality, a person – this organic trinity is an important social reference point in the formation and formation of the doctor's personality. Such moral rules and general ethical guidelines: the word, virtues, efforts and knowledge of a medical worker, his integral moral slogans in practical behavior play a significant role in healing the patient and helping him [5]. The skill of effective business communication of future doctors during university studies and practice largely depends on the pedagogical skills of teachers, which puts forward demands on their professional and psychological-pedagogical competence.

Conclusions of the research. The culture of business communication of the future doctor is an integral component of his professional activity, the doctor has to learn effective communication and polish it in everyday practice throughout his life; a prominent place in the formation of the culture of business communication of future doctors in institutions of higher education belongs to the professional and psychological-pedagogical competence of teachers; the basis of a high culture of business communication of the future doctor is a humane attitude towards a person, a desire to always come to his aid. The prospect of further investigations is the formation of a culture of business communication among future doctors as an indicator of their high professionalism.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із

важливими науковими чи практичними завданнями. Україна бере участь у новому

проекті Еразмус +, що стосується напряму віртуальних обмінів у сфері вищої освіти та молоді, – “Мистецтво переговорів і вирішення конфліктів (медіація)/ ArtNoConflict”. Його реалізація має значний потенціал для програми віртуальних обмінів, оскільки передбачає участь студентів закладів вищої освіти, викладачів, молоді та молодіжних працівників у мультикультурному середовищі, орієнтованому на формування навичок спілкування та роботи в ньому, розвиток навичок ведення переговорів та медіації для запобігання конфліктам та розв’язання конфліктних ситуацій [28]. Такі проекти підкреслюють важливість формування культури ділового спілкування у представників професій “людина-людина”, зокрема у майбутніх лікарів у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор. Формуванню культури ділового спілкування, комунікативній компетентності майбутніх педагогів присвячено дисертаційні дослідження К. Глянєнко [14], Л. Варданян [6], Є. Венєвцевої [9], А. Зайцевої [17], І. Когут [Когут], І. Комарової [24], Л. Мороз-Рекотової [29], майбутніх інженерів – В. Кочиної [25], А. Літвінчук [26], О. Сільчук [36], І. Таможської [38], майбутніх менеджерів – А. Бичок [4], С. Качмарчик [18], майбутніх маркетологів – І. Гоголь [15], майбутніх правоохоронців – З. Височан [10], І. Голопич [16], Циганій [43], А. Квітки [19], майбутніх соціальних працівників – А. Келемен [20], Т. Колодій [23], О. Урсол [40], державних службовців – Г. Улунової [39]), майбутніх працівників сфери обслуговування – Л. Руденко [34].

Поза увагою науковців не залишилося формування професійного спілкування майбутніх працівників медичної сфери. Так, дисертаційне дослідження А. Варданян присвячено формуванню професійно-мовленнєвої компетентності майбутніх лікарів [6],

підготовка майбутніх лікарів до професійної комунікації на засадах міждисциплінарної інтеграції розглянута у дисертаційному дослідженні І. Гуменної [13], формування інформаційно-комунікаційних компетенцій у майбутніх лікарів – предмет дослідження Г. Мороховець [30], К. Орду [31], М. Соснової [37], підготовка майбутніх лікарів-іноземців до оволодіння професійною термінологією у медичних закладах вищої освіти розглянута у дисертаційному дослідженні Н. Авраменко [1], формування комунікативної культури студентів у медичних коледжах Великої Британії та США розкрито у дисертації Ю. Козаченко [22]. Останнім часом ретельні дослідження щодо підготовки лікарів проводилися і вітчизняними, і закордонними науковцями.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Не зважаючи на значну кількість досліджень щодо формування комунікативної компетентності майбутніх лікарів у процесі їх фахової підготовки, недостатньо розробленим залишається питання формування культури ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти. Досі актуальним залишається питання узагальнення набутого наукового знання щодо змісту та структури названих вище дефініцій.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З’ясувати стан розробки проблеми в психолого-педагогічній літературі щодо формування культури ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Спілкування виступає життєдайною основою формування внутрішнього світу людини, її буття. Відомий український філософ Григорій Сковорода, доводив до співвітчизників думку про те, що людина, спілкуючись, реалізує свої природні обдаровання, які можна реалізувати тільки через освіту та самопізнання. Пізнати в собі

справжню людину – в цьому щастя, а корінь нещастя – в неправильному розумінні своїх здібностей, самого себе [46]

Ми погоджуємося з думкою О. Пономарьова щодо професійної компетентності фахівця, який зазначав: “поряд з формуванням високої професійної компетентності – головного завдання вищої школи – надзвичайної важливості набуває прищеплення студентам почуття впевненості у собі й своїх можливостях та особистої відповідальності за можливі результати своїх дій і висловлювань. Успішне ж розв’язання завдань з їх прищеплення має ґрунтуватися на положеннях і принципах філософії спілкування та його культури і включає цілеспрямовану підготовку студентів до професійної діяльності” [33, с. 28]. Спілкування – це неперервний процес передачі знань, досвіду, культури від покоління до покоління, єдиною стрічкою якого є мова. Мова підтримує в людині стан психологічної впевненості, рівноваги, дає відчуття життєвої перспективи, духовної опори. Мовознавець О. Потебня стверджував, що “мова є не тільки відображенням прагнення народів до істини, але й носієм естетичних і моральних ідеалів [3, с. 83].

На основі мови формується національно-культурне поле з протяжністю у часі (через віки) і у просторі, бо вона є каналом духовного й інформативного зв'язку у суспільстві. На глибоке переконання Г. Васяновича, “наука, мистецтво, мова як наявне буття культури є об'єктивізацією духовного життя людини й одночасно середовищем, в якому людина відтворює себе як життєву цінність” [7, с. 94].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає культуру як: 1. Сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. 2. Освіченість, вихованість. 3. Рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської або розумової діяльності [8, с. 596]. Культуру

повсякденного спілкування складають уміння людей передавати свої думки і почуття іншим людям, уміння не лише говорити, а й слухати, виявляти розуміння і доброзичливість, співчуття і увагу.

Культура ділового спілкування – це один із показників загальної культури та моральних якостей особистості, що інтегрує зовнішню культуру, культуру мовлення, культуру почуттів, культуру поведінки та етикет. Моральна культура спілкування – співвіднесення людської свідомості, поведінки, відносин із моральними цінностями, установками, нормами, принципами [11, с. 36]. Пономарьов зазначає, що “ціннісне сприйняття людиною феномену спілкування як одне з важливих положень філософії спілкування і відкриває реальну можливість спокійного і толерантного, взаємозацікавленого обговорення учасниками будь-яких складних і суперечливих ситуацій, у тому числі й конфліктних, забезпечує умови для успішного їх розв’язання” [33, с. 28].

Імпонує думка, що “для фахівця надзвичайно важливе уміння спілкуватися з іншими людьми і подавати в усній формі свої ідеї і думки. Залежно від того, в якій манері і як ефективно ви це робите, – наголошують автори, – багато в чому залежать ваші життєві і професійні успіхи” [2, с. 42]. За результатами досліджень О. Урсоли професійне спілкування визначено “як процес взаємодії індивідів, об'єднаних спільними професійними інтересами, професійною діяльністю, в ході якої відбувається обмін професійно значущою інформацією, досвідом, ідеями і реалізується поставлена професійна мета” [40].

Основним завданням ділового спілкування є продуктивна співпраця. У професійній культурі спілкування можна виокремити загальні норми спілкування, що зумовлюються характером суспільного ладу і ґрунтуються на здобутках минулого і сучасного [45, с. 365].

Під час ділового спілкування легше встановлюється контакт між людьми, якщо

вони говорять “однією мовою” й прагнуть до продуктивного співробітництва. При цьому засадами культури їхнього спілкування є етичні норми та ритуальні правила ділових відносин, знання й уміння, пов’язані з обміном інформацією, використанням способів і засобів взаємовпливу, взаєморозуміння [44, с. 108].

В інформаційному середовищі все більшої значущості набуває професійна комунікація лікарів, що забезпечує ефективне співробітництво, узгодженість і вирішення складних суспільних, науково-технічних, педагогічних і медичних проблем [13, с. 1]. Найважливішою і головною особливістю професії лікаря є те, що об’єктом його діяльності є людина, її здоров’я і життя [41, с. 37]. Майбутній лікар повинен володіти культурою спілкування, принципами й нормами медичної етики, що є важливою складовою його професійної культури. Він “покликаний уміло добирати слова до кожного пацієнта. Як зазначають самі лікарі, хвороба – проблема психологічна” [12, с. 210].

Для майбутнього фахівця медичної сфери особливо важливим є знання, вміння і навички професійної комунікації, які розвиваються у студентів у процесі навчання у закладі вищої медичної освіти [13, с. 1].

У період навчання у закладі вищої освіти майбутній лікар повинен навчитися мистецтву ділового спілкування, підкріплюючи теоретичні знання під час проходження практики, безпосередньо спілкуючись із різними людьми – будь-то колеги, пацієнти та їхні родичі. Не викликає сумніву, що лікар повинен бути інтелігентною й вихованою людиною. “Мовна самоідентифікація дозволяє судити про рівень освіченості, поведінку в соціумі, ставлення до людей, комунікативну активність і комунікативну культуру” [12, с. 208] майбутнього лікаря.

Культура спілкування вимагає від майбутнього лікаря уміння будувати діалог із пацієнтом, спрямовуючи бесіду у потрібне русло, активізуючи й зосереджуючи його увагу.

Щодня ми обмінюємося інформацією з іншими людьми в побуті і в сфері професійної діяльності [2, с. 42]. Окрім цього, має значення здатність до соціально-психологічної взаємодії, зокрема знання людської психології та психології спілкування [19, с. 53]. Майбутні лікарі повинні “використовувати спілкування як могутній засіб впливу на моральний і психічний стан хворих та їх родичів, який є невід’ємною частиною успішного спілкування” [32, с. 248]. Лікарська діяльність характеризується наявністю різноманітних ситуацій з пацієнтами, що вимагає швидкої, кваліфікованої допомоги та супроводжується вибором оптимального способу спілкування, використання відповідних професійних термінів, словосполучень, фраз, зрозумілих пацієнту [13, с. 1].

Спілкування лікаря з хворим – це бесіда обопільно зацікавлених людей, мета яких перемогти недугу. Вона вимагає від медика певних зусиль, нервових витрат, щоб бути доброзичливим, невимушеним, терпимим, не виказувати ні найменшого роздратування [27, с. 14].

Дослідники І. Вітенко та О. Чабан виокремлюють такі основні психологічні компоненти спілкування, як: почуття присутності (щирий інтерес до співрозмовника), уміння слухати (розуміти простий сенс слів, концентрація уваги, неупередженість, щире зацікавлення розмовою), прояв турботи про іншу людину (надання їй допомоги), розкриття (процес відкриття свого “Я” іншим людям, саморозкриття як обов’язкова умова для спілкування і здійснення психотерапії), повага до світогляду і точки зору іншої людини (повага до особистості співрозмовника), емпатія (вислуховування співрозмовника, чуттєве сприймання його думок і почуттів, налагодження довірливих міжособистісних відносин, обов’язковий компонент почуття присутності), щирість (передумова вільного й відкритого спілкування), повага (сприйняття хворого як людини, яку поважають) [32, с. 248, 250].

Увагу на важливість морально-ціннісних орієнтирів людини, загалом на знання загальної і професійної етики спілкування звертає й дослідниця М. Ценко. На її переконання, для характеристики комунікативної компетентності необхідно використовувати не лише лінгвістичний підхід, а й етичний та соціально-психологічний, так як ефективність спілкування безпосередньо залежить від морально-позитивної атмосфери [42, с. 45]. Підтримуємо думку М. Білинської стосовно того, що “етикет, мораль, людина – це органічне триєднання, що є вагомим соціальним орієнтиром у формуванні та становленні особистості лікаря. Такі моральні правила й загальні етичні настанови: слово, чесноти, намагання й знання медичного працівника, його невід’ємні моральні гасла в практичній поведінці відіграють істотну роль у зціленні хворого і допомозі йому [5].

Мединська А. й С. Коноваленко слушно зауважують, що “починаючи спілкуватися із хворим, лікар зобов’язаний сконцентрувати на ньому всю свою увагу, ніби забувши про себе, підкоривши розум, волю, знання й досвід справі збереження життя, полегшення страждання, відновлення здоров’я” [27, с. 14]. Наводячи приклади вербальних етикетних засобів спілкування, до складу яких входять структура й формули мовного етикету, автори підкреслюють важливість культури спілкування, а саме: уміння встановити

контакт із співрозмовником, значення міміки, інтонації, “розмови очей”, як дуже важливого емоційного каналу [27, с. 15, 17],

Уміння ефективного ділового спілкування майбутніх лікарів під час навчання у вишу і проходження практики багато в чому залежить від педагогічної майстерності викладачів, що висуває вимоги до їхньої професійної і психолого-педагогічної компетенції.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі проведеного нами аналізу наукової літератури з питань стану розробки проблеми формування культури ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти, ми дійшли таких висновків: культура ділового спілкування майбутнього лікаря є невід’ємною складовою його професійної діяльності, вчитися ефективно спілкуванню і відшліфувати його у повсякденній практиці лікар має протягом всього життя; чільне місце у формуванні культури ділового спілкування майбутніх лікарів у закладах вищої освіти належить професійній і психолого-педагогічній компетенції викладачів; основою високої культури ділового спілкування майбутнього лікаря є гуманне ставлення до людини, бажання завжди прийти їй на допомогу. Перспективою подальших розвідок є визначення особливостей культури ділового спілкування майбутніх лікарів як показника їх високого професіоналізму.

Список літератури:

1. Авраменко Н. Підготовка майбутніх лікарів-іноземців до оволодіння професійною термінологією у медичних закладах вищої освіти / Н. Авраменко // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Хмельницький: ХНУ. – 2019. – С. 354

2. Бабаєв В., Шаронова Н. Організаційна культура керівника / В. Бабаєв, Н. Шаронова // Навчальний посібник для спеціальності “Адміністративний менедж-

мент”. – Харків: ГТУ “ХП”. – 2005. – Вип. 2. – С. 260

3. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси / Ф. Бацевич // Монографія. – Київ: Академія. – 2009. – С. 192

4. Бичок А. Формування культури професійного спілкування майбутніх фахівців міжнародного бізнесу і менеджменту / А. Бичок // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2010. – С. 290

5. Білинська М. Стандарти вищої медичної освіти, як шлях до міжнародної акредитації медичної школи / М. Білинська // Вісник УАДУ. – 2002. – № 4. – С. 150 – 155
6. Варданян А. Розвиток професійної іншомовної комунікативної компетентності студентів медичних вузів у процесі міжкультурної інтеграції / А. Варданян // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: збірник наукових праць. – Острог: НУ “Острозька академія”. – 2016. – Вип. 61. – С. 176 – 178
7. Васянович Г. Філософія науки / Г. Васянович // Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та здобувачів вищої освіти. – Львів: ФОП Корпан Б. – 2024. – С. 196
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. – Уклад. і гол. ред. Бусел В. – Ірпінь: Перун. – 2005. VIII, С. 1728
9. Веневцева Є. Виховання білінгвальної культури спілкування студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Є. Веневцева // Дис. канд. пед. наук: 13.00.07. – Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Короленка. – 2015. С. 252
10. Височан З. Формування компетентності в українському діалогічному мовленні майбутніх правознавців у процесі професійної підготовки / З. Височан // Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків. – 2021. – С. 20
11. Грень Л., Грибко О. Комунікативний компонент лідерського потенціалу державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: шляхи формування / Л. Грень, О. Грибко // Вісник Національного технічного університету “ХПІ”. – Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2021. – № 2. – С. 33 – 38
12. Гребеник Ю. Комунікативна культура студента медичного коледжу як складова професійних якостей медичного працівника / Ю. Гребеник // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 5 (31). – С. 205 – 213
13. Гуменна І. Підготовка майбутніх лікарів до професійної комунікації на засадах міждисциплінарної інтеграції / І. Гуменна // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2016. – С. 270
14. Гляненко К. Педагогічні технології формування комунікативної компетентності майбутніх учителів філологічних спеціальностей у процесі професійної підготовки / К. Глянегко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – Серія: Педагогіка. – 2016. – Вип. 4. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadvped_2016_4_7
15. Гоголь І. Формування культури професійного спілкування у майбутніх маркетологів / І. Гоголь // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ. Українська інженерно – педагогічна академія. – Харків. – 2019. – С. 356
16. Голопич І. Підготовка майбутніх поліцейських до професійного спілкування з правопорушниками у вищих закладах зі специфічними умовами навчання / І. Голопич // Теорія та методика навчання та виховання. – 2018. – Вип. 45. – С. 46 – 58
17. Зайцева А. Методична система формування художньо-комунікативної культури майбутнього вчителя музики / А. Зайцева // Автореферат дис. д-ра. пед. наук: 13.00.02. – Київ: Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова. – 2017. – С. 528
18. Качмарчик С. Формування культури професійного спілкування у майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності засобами інтерактивних технологій / С. Качмарчик // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – К: НУБіПУ. – 2018. – С. 20. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dglib.nubip.edu.ua/handle/123456789/5552>

19. Квітка А. Формування соціально-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів державної кримінально-виконавчої служби України / А. Квітка // Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 011 – Освітні, педагогічні науки. – Серія: Освіта/Педагогіка. – Хмельницький: ХНУ. – 2022. С. 344
20. Келемен А. Формування педагогічної культури майбутніх соціальних працівників на засадах акмеологічного підходу в закладах вищої освіти / А. Келемен // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Львів. – 2020. – С. 20
21. Когут І. Формування професійно-педагогічної комунікативної компетентності майбутнього вчителя / І. Когут // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Короленка. – 2015. – С. 20
22. Козаченко Ю. Організаційно-педагогічні основи формування комунікативної культури студентів у медичних коледжах Великої Британії та США – загальна педагогіка та історія педагогіки / Ю. Козаченко // Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.01. – Суми. – 2016. – С. 23
23. Колодій Н. Формування професійної мовленнєвої компетентності майбутніх бакалаврів соціальної роботи / Н. Колодій // Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04. – Хмельницький. – 2021. – С. 20
24. Комарова І. Формування у майбутніх учителів культури педагогічного спілкування / І. Комарова // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Вінниця. – 2000. – С. 189
25. Кочина В. Педагогічні умови формування культури професійного спілкування майбутніх інженерів-педагогів транспортної галузі / В. Кочина // Дис. канд. пед. наук за спеціальністю: 13.00.04. – “Теорія і методика професійної освіти”. – Харків: ХНУВС. – 2015. – С. 311
26. Літвінчук А. Формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх інженерів-технологів у процесі гуманітарної підготовки / А. Літвінчук // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – “Теорія і методика професійної освіти”. – Рівне: НУВГП. – 2018. – С. 283
27. Мединська А., Коноваленко С. Особливості вербального спілкування медичного працівника і хворого / А. Мединська, С. Коноваленко // Медсестринство. – 2016. – № 2. – С. 13 – 20.
28. Мистецтво переговорів і вирішення конфліктів (медіація) / “ArtNoConflict” // Новий проєкт від Еразмус+. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/mistectvo-peregovoriv-i-virishennya-konfliktiv-mediaciya-artnoconflict-novij-proyekt-vid-erazmus>
29. Мороз-Рекотова Л. Формування професійно-комунікативної культури майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів / Л. Мороз-Рекотова // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Бердянськ: Бердянський державний педагогічний університет. – 2020. – С. 299. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dSPACE.bdpu.org.ua/items/1bfd818e-39fe-41a5-8d4f-0210217b40af>
30. Мороховець Г. Формування інформаційно-комунікаційних компетенцій у майбутніх лікарів / Г. Мороховець // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Хмельницький. – 2017. – С. 237
31. Орду К. Формування інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх сімейних лікарів у професійній підготовці / К. Орду // Дис. д-ра філософії. – Одеса: Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Ушинського. – 2021. – С. 318
32. Основи загальної і медичної психології // за ред. Вітенка І., Чабана С. – Тернопіль: Укрмедкнига. – 2003. – С. 344
33. Пономарьов О. Філософія спілкування в контексті культури соціального управління / О. Пономарьов // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2011. – № 1. – С. 24 – 31

34. Руденко Л. Теоретичні та методичні засади формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах / Л. Руденко // Автореф. д-ра. пед. наук: 13.00.04. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – 2016. – С. 40
35. Рузяк Т. Формування професійної культури учнів закладів професійно-технічної освіти сфери обслуговування / Т. Рузяк // Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії. – Львів: Університет “Львівська політехніка”. – 2022. – С. 311
36. Сільчук О. Формування культури ділового спілкування майбутніх інженерів-дослідників аграрного профілю у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу / О. Сільчук // Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04. – Переяслав-Хмельницький: ДПУ ім. Г. Сковороди. – 2016. – С. 25
37. Соснова М. Формування ключових компетентностей майбутніх молодших медичних спеціалістів у медичних коледжах / М. Соснова // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Кропивницький: Кіровоградська льотна академія національного авіаційного університету. – 2016. – С. 370
38. Таможська І. Формування вмінь ділового спілкування майбутніх фахівців технічного профілю у процесі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін / І. Таможська // Дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків: НПУ ім. Г. Сковороди. – 2014. – С. 285
39. Улунова Г. Психологія розвитку культури професійного спілкування державних службовців у системі безперервної освіти / Г. Улунова // Дис. д-ра. психол. наук: 19.00.07. – Київ: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. – 2020. – С. 561
40. Урсол О. Формування культури професійного спілкування у майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних методів навчання / О. Урсол // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ: Нац. авіац. ун-т. – 2012. – С. 20
41. Франчук В. Місце, роль і значення лікарської професії в умовах сучасного українського суспільства / М. Франчук // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2017. – № 3. – С. 35 – 41. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSG_2017_3_9
42. Ценко М. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів / М. Ценко // Вісник Національного університету “Юридична академія України ім. Я. Мудрого”. – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – ред. Гетьман А. та ін. – Харків: Право. – 2014. – № 4 (23). – С. 41 – 50
43. Циганій С. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки / Циганій С. // Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04. – Київ: Національний авіаційний університет. – 2017. С. 20
44. Kachailo, K., Hren, L. (2023) “Culture of business communication of future doctors and its formation in institutions of higher education”, Leaders of the XXI century. A look into the future: Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference, 26-27 October 2023, ed. By Romanovsky O., Kharkiv: NTU “KHPI”, pp. 108 – 109
45. Kachailo, K. (2024) “The culture of business communication as an indicator of the high communicative culture of the future doctor”, VII International scientific and practical conference “Scientific Research: Theoretical Foundations and Practical Applications”, 24-26 January 2024 Vienna: International Scientific Unity, pp. 364 – 366
46. До 300 – річчя з народження Г. Сковороди. – Київ: Центральний державний історичний архів. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cdi-ak.archives.gov.ua/ab_2022_12_03.php

References

1. Avramenko, N. (2019), "Preparing future foreign doctors for mastering professional terminology in medical higher education institutions", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Khmelnytsky: KHNU, p. 354
2. Babayev, V., Sharonova, N. (2005), "Organisational culture of the leader", Study guide for the speciality "Administrative Management", Kharkiv: STATE TECHNICAL UNIVERSITY "KHPI", is. 2, p. 260
3. Batsevich, F. (2009), "Spiritual synergy of the native language: Linguistic and philosophical essay", Monograph, Kyiv: Academy, p. 192
4. Bychok, A. (2010), "Formation of a culture of professional communication for future specialists in international business and management", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Ternopil: V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, p. 290
5. Bilynska, M. (2002), "Standards of higher medical education as a way to international accreditation of medical schools", Bulletin of the Ukrainian Association of Agriculturalists, no. 4, pp. 150 – 155
6. Vardanyan, A. (2016), "Development of professional foreign language communicative competence of medical students in the process of intercultural integration", Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy: a collection of scientific papers, Ostroh: National University of Ostroh Academy, is. 61, pp. 176 – 178
7. Vasyanovych, G. (2024), "Philosophy of science", Study guide for lecturers, postgraduate students and higher education students, Lviv: FOP Korpan B, p. 196
8. A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language: 250000 (2005), Compiled and edited by Busel V., Irpin: Perun, VIII, p. 1728
9. Venevtseva, E. (2015), "Cultivating a bilingual culture of communication for students of higher pedagogical educational institutions", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07., Poltava: Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko, p. 252
10. Vysochenko, Z. (2021), "Developing Competence in Ukrainian Dialogue Speaking of Future Lawyers in the Process of Professional Training", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kharkiv, p. 20
11. Gren, L., Gribko, O. (2021), "Communication component of the leadership potential of civil servants and local self-government officials: ways of formation", Bulletin of the National Technical University "KhPI", Series: Actual problems of development of Ukrainian society, Kharkiv: NTU "KhPI", no. 2, pp. 33 – 38
12. Grebenik, Y. (2013), "Communicative culture of a medical college student as a component of professional qualities of a healthcare professional", Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, no. 5 (31), pp. 205 – 213
13. Humenna, I. (2016), "Preparing future doctors for professional communication on the basis of interdisciplinary integration", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Ternopil: V. Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, p. 270
14. Glyanenko, K. (2016), "Pedagogical Technologies of Forming Communicative Competence of Future Teachers of Philology in the Process of Professional Training", [electronic resource], Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Series: Pedagogy, is. 4, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapped_2016_4_7
15. Gogol, I. (2019), "Forming a culture of professional communication in future marketers", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs. Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, Kharkiv, p. 356

16. Golopych, I. (2018), "Preparing future police officers for professional communication with offenders in higher education institutions with specific learning environments", Theory and methods of teaching and upbringing, is. 45, pp. 46 – 58
17. Zaitseva, A. (2017), "Methodological system of forming artistic and communicative culture of future music teacher", Doctoral dissertation of Doctor of Pedagogical Sciences: 13.00.02, Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University, p. 528
18. Kachmarchik, C. (2018), "Formation of a Culture of Professional Communication in Future Managers of Foreign Economic Activity by Means of Interactive Technologies", [electronic resource], Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kyiv: NUBiPU, p. 20, available at: <https://dglib.nubip.edu.ua/handle/123456789/5552>
19. Kvitka, A. (2022), "Formation of Social and Communicative Competence of Future Officers of the State Penitentiary Service of Ukraine", Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy: 011 - Educational, pedagogical sciences, Series: Education/ Pedagogy, Khmelnytsky University: KhNU, p. 344
20. Kelemen, A. (2020), "Formation of Pedagogical Culture of Future Social Workers on the Basis of Acmeological Approach in Higher Education Institutions", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Lviv, p. 20
21. Kogut, I. (2015), "Formation of Professional and Pedagogical Communicative Competence of Future Teachers", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Poltava: V. Korolenko Poltava National Pedagogical University, p. 20
22. Kozachenko, Y. (2016), "Organisational and Pedagogical Bases of Formation of Students' Communicative Culture in Medical Colleges of Great Britain and the USA - General Pedagogy and History of Pedagogy", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.01., Sumy, p. 23
23. Kolodiy, N. (2021), "Formation of Professional Speaking Competence of Future Bachelors of Social Work", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Khmelnytsky, p. 20
24. Komarova, I. (2000), "Forming a culture of pedagogical communication in future teachers", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Vinnytsia, p. 189
25. Cochlin, B. (2015), "Pedagogical conditions for the formation of a culture of professional communication of future engineers-teachers in the transport industry", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., "Theory and methods of vocational education", Kharkiv: KHNUA, p. 311
26. Litvinchuk, A. (2018), "Formation of professional and communicative competence of future process engineers in the process of humanitarian training", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., "Theory and methods of vocational education", Rivne: NUOGP, p. 283
27. Medynska, A., Konovalenko, S. (2016), "Peculiarities of verbal communication between a healthcare professional and a patient", Nursing, no. 2, pp. 13 – 20.
28. The art of negotiation and conflict resolution (mediation), [electronic resource], A new project from Erasmus+, available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/mistectvo-peregovoriv-i-virishennya-konfliktiv-mediacya-artnoconflict-novij-projekt-vid-erazmus>
29. Moroz-Rekotova, L. (2020), "Formation of professional and communicative culture of future preschool teachers", [electronic resource], Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Berdiansk: Berdiansk State Pedagogical University, p. 299. available at: <https://dspace.bdpu.org.ua/items/1bfd818e-39fe-41a5-8d4f-0210217b40af>
30. Morokhovets, G. (2017), "Formation of information and communication competences in future doctors", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Khmelnytsky, p. 237

31. Horde, K. (2021), "Formation of information and communication competence of future family doctors in professional training", Teachers", Doctoral dissertation of Doctor of philosophy, Odesa: South Ukrainian National Pedagogical University named after K. Ushynsky, p. 318
32. "Fundamentals of general and medical psychology" (2003), ed. by Vitenko I., Chaban S., Ternopil: Ukrmedkniga, p. 344
33. Ponomarev, O. (2011), "Philosophy of communication in the context of social management culture", Theory and practice of social systems management, Kharkiv: NTU "KhPI", no.1, pp. 24 – 31
34. Rudenko, L. (2016), "Theoretical and methodological foundations for the formation of communicative culture of future service professionals in vocational schools", Doctor of pedagogical sciences: 13.00.04., Vinnytsia: M. Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, p. 40
35. Ruzyak, T. (2022), "Formation of professional culture of students of vocational education institutions in the service sector", Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Lviv: Lviv Polytechnic University, p. 311
36. Silchuk, O. (2016), "Formation of a Culture of Business Communication of Future Agricultural Research Engineers in the Process of Studying Humanities Disciplines", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences:: 13.00.04., Pereiaslav-Khmelnyskyi: G. Skovoroda State Pedagogical University, p. 25
37. Sosnova, M. (2016), "Formation of key competences of future junior medical specialists in medical colleges", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kropyvnytskyi: Kirovohrad Flight Academy of the National Aviation University, p. 370
38. Tamozhskaya, I. (2014), "Formation of business communication skills of future technical specialists in the process of studying social and humanitarian disciplines", Dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kharkiv: H. Skovoroda National Pedagogical University, p. 285
39. Ulunova, G. (2020), "Psychology of Development of the Culture of Professional Communication of Civil Servants in the System of Continuing Education", Doctoral dissertation of Doctor of Psychological Sciences:: 19.00.07., Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University, p. 561
40. Ursol, O. (2012), "Formation of a culture of professional communication in future social workers by means of interactive teaching methods", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kyiv: National Aviation University, p. 20
41. Franchuk, V. (2017), "The place, role and importance of the medical profession in the context of modern Ukrainian society", [electronic resource], Bulletin of Social Hygiene and Healthcare Organisation of Ukraine, no. 3, pp. 35 – 41, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSG_2017_3_9
42. Tsenko, M. (2014), "Developing the communication competence of future lawyers", Bulletin of the National University "Y. Mudryi Law Academy of Ukraine", Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology, ed. by Getman A. et al., Kharkiv: Law, no. 4 (23), pp. 41 – 50
43. Tsyganiy, C. (2017), "Formation of a Culture of Professional and Legal Communication in Future Lawyers in the Process of Professional Training", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kyiv: National Aviation University, p. 20
44. Kachailo, K., Hren, L. (2023) "Culture of business communication of future doctors and its formation in institutions of higher education", Leaders of the XXI century. A look into the future: Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference, 26-27 October 2023, ed. By Romanovsky O., Kharkiv: NTU "KHPI", pp. 108 – 109
45. Kachailo, K. (2024) "The culture of business communication as an indicator of the high communicative culture of the future doctor", VII International scientific and practical conference "Scientific Research:

Theoretical Foundations and Practical Applications”, 24-26 January 2024 Vienna: International Scientific Unity, pp. 364 – 366

46. “To the 300th anniversary of the birth of G. Skovoroda” – [electronic resource],

Kyiv: Central State Historical Archive, available at: https://cdiak.archives.gov.ua/ab_2022_12_03.php

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2024

Oleksandr Yelovets

11th grade student of the Communal Institution “Kharkiv Academic Lyceum No. 45 of the Kharkiv City Council”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: aleksandr.yelovets@gmail.com

Mykola Arzubov

teacher of the Communal Institution “Kharkiv Academic Lyceum No. 45 of the Kharkiv City Council”; Kharkiv, Ukraine

Viktor Chelak

PhD, Lecturer at Department of Computer Engineering and Programming, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

Nina Pidbutska

doctor of psychological sciences, professor, head of the department of pedagogy and psychology of social systems management by academician I. Zyazyuna, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5319-1996>
E-mail: podbutska_nina@ukr.net

Yury Panfilov

PhD in psychology, associate professor of the department of pedagogy and psychology of social systems management by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: u.i.panfilov@gmail.com

MENTAL HEALTH SUPPORT APPLICATION BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract: the current state of human mental health is considered and its content is defined. It describes a program that you install on your gadget to stabilize your mental health. A review and comparison of existing analogues of the mental state support application was carried out, a description of the system and algorithms used to create the mental state support application: speech recognition, dynamic time transformation, artificial neural networks, hidden Markov models, the final speech recognition algorithm. Analysis of affordability is also important, because it affects the possibility of using applications by a wide range of users. a description of the system and algorithms used to create an application for mental state support is presented. The proposed technologies are intertwined with a deep understanding of the human psyche in the context of creating an application for mental stabilization. For further development, you can improve the quality of the theory presented in the application, the speed and efficiency of artificial intelligence, and also constantly add new functions to the application.

© Oleksandr Yelovets, Mykola Arzubov, Viktor Chelak, Nina Pidbutska,
Yury Panfilov, 2024

Key words: artificial intelligence; mental state support application; psychological health; chatbot; speech recognition; dynamic time warping; artificial neural networks; hidden Markov models; comprehensive speech recognition algorithm; methods for combating stress and negative emotions.

Олександр Єловець

учень 11 класу комунального закладу “Харківський академічний ліцей
№ 45, Харківської міської ради”; Харків, Україна
E-mail: aleksandr.yelovets@gmail.com

Микола Арзубов

вчитель комунального закладу “Харківський академічний ліцей
№ 45, Харківської міської ради”; Харків, Україна

Віктор Челак

кандидат технічних наук, викладач кафедри комп'ютерної інженерії та програмування,
Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків,
Україна

Ніна Підбуцька

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології
управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний
університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
E-mail: podbutskaya_nina@ukr.net

Юрій Панфілов

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління
соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет
“Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна
E-mail: u.i.panfilov@gmail.com

**ДОДАТОК ДЛЯ ПІДТРИМКИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я НА ОСНОВІ
ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ**

Анотація: розглянуто сучасний стан ментального здоров'я людини та визначено його зміст. Описано програму, яку ви встановлюєте на свій гаджет для стабілізації ментального здоров'я. Здійснено огляд та порівняння існуючих аналогів застосунку для підтримки ментального стану, опис системи та алгоритмів використаних для створення застосунку для підтримки ментального стану: розпізнавання мови, динамічне трансформування часу, штучні нейронні мережі, приховані Марковські моделі, підсумковий алгоритм розпізнавання мови. Також важливим є аналіз цінової доступності, адже вона впливає на можливість використання застосунків широким колом користувачів. представлено опис системи та алгоритмів використаних для створення застосунку для підтримки ментального стану. Запропоновані технології переплітаються з глибоким розумінням людської психіки в контексті створення

застосунок для ментальної стабілізації. Для подальшого розвитку можна покращувати якість теорії, представлені в додатку, швидкість та ефективність роботи штучного інтелекту, а також постійно додавати нові функції у додаток.

Ключові слова: штучний інтелект; застосунок українською мовою програма, яку ви встановлюєте на свій гаджет; називається застосунок (від англ. application) для підтримки ментального стану; психологічне здоров'я; чат-бот; розпізнавання мови; динамічне трансформування часу; штучні нейронні мережі; приховані Марковські моделі; підсумковий алгоритм розпізнавання мови; методи боротьби зі стресом та негативними емоціями .

**Олександр Єловець, Микола Арзубов, Віктор Челак, Ніна Підбуцька,
Юрій Панфілов**

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

“Додаток для підтримки психічного здоров'я на основі штучного інтелекту”

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Психологічний стан людини має великий та недооцінений вплив на її фізичне здоров'я. Враховуючи сучасний стан суспільства, де люди мало не щодня стикаються зі стресовими ситуаціями та особливо у часи глобальних криз, додаток на основі штучного інтелекту для підтримки ментального стану стане важливим інструментом у протидії психоемоційному вигоранню, внутрішнім конфліктам, соціальному відчуженню та й усім їхнім наслідкам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Визначення “штучний інтелект” вигадав доцент математики Датрмутського коледжу Джон Маккарті у 1955 році. Він хотів відмежувати цю сферу досліджень від уже добре відомої кібернетики. Джон Маккарті заклав базу технології розпізнавання голосу за допомогою комп'ютерної мови високого рівня. Сьогодні LISP, хоч і не в оригінальній формі, але використовується в робототехніці, різних наукових додатках, безлічі онлайн-сервісів, включаючи виявлення шахрайства з кредитними картками та розклад авіарейсів. Роботу в цьому напрямку проводив Дж. Робінсон,

який у 1965 році запропонував метод резолюцій; Дж. Вейценбаум – у 1966 році розробив першого чат-бота ELIZA, котрий міг імітувати діалог із психотерапевтом. Наприкінці 1980-х рр. Дж. Ланье запропонував і популяризував термін “віртуальна реальність” як відчуття реальних образів, які генеруються комп'ютерною технікою. Суттєвий вклад в створення штучного інтелекту зробив Дж. Хінтон, котрий у 2006 році разом з колегами запропонував підхід побудови глибших нейронних мереж, а також спосіб уникнути зникнення градієнта під час навчання. У дослідженні (Khan & Lulwani, 2023) вивчено підходи до використання штучного інтелекту у віртуальних класах, а також їхні переваги для покращення розуміння слухачами курсу. У дослідженні (Alhutaib et al., 2023) оцінюються гіпотези, як студенти сприймають використання програм штучного інтелекту в освіті, а також як заклади освіти підготовлені до цього та як суспільство загалом відреагує на широке впровадження штучного інтелекту в освіту. Було показано (Chaka, 2023), що в переважній більшості в якості засобів штучного інтелекту в освіті переважають чат-боти. Штучний інтелект має перспективу у використанні для персоналізованого, масштабованого та доступного навчання. Результати

(García-Martínez et al., 2023) підтверджують позитивний вплив штучного інтелекту на успішність студентів, було виявлено підвищення мотивації до навчання, особливо в сфері STEM. Вітчизняні дослідники також продемонстрували позитивний ефект діалогового штучного інтелекту для зниження рівню тривожності та депресії у користувачів [19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Підвищення якості теоретичного підґрунтя застосунку, його швидкості та ефективності, додавання нових функцій, що дозволило охопити всі типи психологічних і психічних.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Зробити огляд існуючих аналогів додатку для підтримки ментального стану; дати опис системи та алгоритмів використаних для створення додатку для підтримки ментального стану та показати реалізацію ідей для створення додатку для підтримки ментального стану

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Розроблена програма є застосунком для стабілізації ментального здоров'я, що є не лише інноваційний проект, але й дуже корисний помічник для людини у повсякденному житті, якому зараз приділяється досить мало уваги. Цей проект не обмежується одним завданням чи функцією, а надає цілу низку опцій та послуг.

Його унікальність полягає у здатності надавати миттєву підтримку особистості та можливості ведення діалогу з користувачем, заснованого на досягненнях психології та штучного інтелекту. Ця програма пропонує користувачам різні методи боротьби зі стресом та негативними емоціями через сукупність таких речей як:

- психологічний помічник на основі ШІ;

- заспокійливі мелодії для сну чи роботи;

- релаксації та медитації.

В статті здійснено огляд та порівняння існуючих аналогів застосунку для підтримки ментального стану, опис системи та алгоритмів використаних для створення застосунку для підтримки ментального стану: розпізнавання мови, динамічне трансформування часу, штучні нейронні мережі, приховані Марковські моделі, підсумковий алгоритм розпізнавання мови. Також важливим є аналіз цінової доступності, адже вона впливає на можливість використання застосунків широким колом користувачів.

Авторами здійснено врахування переваг та недоліків кожного застосунку, що дозволяє зрозуміти їх практичне застосування та обмеження. Цей аналіз покращує розуміння поточного стану цифрових ресурсів у сфері ментального здоров'я.

Для подальшого розвитку можна покращувати якість теорії, представлені в додатку, швидкість та ефективність роботи штучного інтелекту, а також постійно додавати нові функції у додаток. Такий підхід дозволить повністю охопити всі типи психологічних і ментальних проблем та гарантувати подальший прогрес у цій сфері.

В статті представлено опис системи та алгоритмів використаних для створення застосунку для підтримки ментального стану. Запропоновані технології переплітаються з глибоким розумінням людської психіки в контексті створення застосунку для ментальної стабілізації. Програми мають великий функціонал, що є одним із ключових факторів для майбутнього успіху.

Багато людей мають низку різноманітних проблем, тому й застосунок має різносторонні методи вирішення цих проблем, зокрема виділено 3 основні опції.

По-перше, психологи, на відміну від ШІ, дуже суб'єктивні та мають різні точки зору. Саме тому було використано

та налаштовано розумний ШІ, який використовує різні методи психотерапії, зокрема практикує когнітивно-поведінкову терапію, що допомагає у розумінні емоцій та почуттів людини.

По-друге, застосовано медитації, які використовуються для досягнення розумового балансу та спокою, знижуючи рівень стресу та тривожності. Це впливає на організм, так як це знижує артеріальний тиск, покращує серцево-судинну систему та поліпшує здатність до концентрації уваги людини.

По-третє, релаксації для покращення сну. Внутрішній стан прямопропорційно залежить від сну та його якості, адже сон безпосередньо впливає на нервову систему.

Позитивним є наявність зручного інтерфейсу, який є інтуїтивно зрозумілим, із лаконічним дизайном, що дає змогу користувачам легко використовувати застосунок. Для цього було реалізовано: розпізнавання мови; налагоджену роботу штучного інтелекту; зручний інтерфейс; опції прослуховування мелодій для медитації та релаксації, а також і самі інструкції.

Інтерактивність застосунку забезпечується за допомогою використання чат-боту, який здатен вести діалог, заснований на принципах когнітивно-поведінкової терапії, допомагаючи користувачам осмислювати та працювати над своїми думками та емоціями. Також, програма може

пропонувати персоналізовані медитації, дихальні вправи та інші техніки для зниження рівня стресу та підвищення рівня особистісного зростання.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Реалізовано повноцінний додаток для підтримки ментального здоров'я на основі штучного інтелекту. Знайдено переваги та недоліки існуючих аналогів, проаналізовано функціонал і зручність цих додатків та реалізовано свій продукт, що втілює в собі неповторні особливості, а також штучний інтелект. Розроблена програма безкоштовна та має безліч переваг над іншими. Виявлено, що найкращим рішенням для розпізнавання мовлення є гібрид ПММ і ШНМ, оскільки він пом'якшує слабкість одного алгоритму сильними сторонами іншого. Втілено та глибоко налаштовано найкращого існуючого ШІ під психотерапевтичні завдання. Штучний інтелект використовує найефективніші методи боротьби з внутрішніми комплексами та проблемами: КПТ, майндфулнес та інші. Створено зручний інтерфейс, та в своєму додатку поєднані багато практик для боротьби зі стресом: медитації, релаксації для сну тощо. Розроблений застосунок може служити важливим інструментом у боротьбі з психологічними розладами та сприяти підвищенню загального рівня ментального благополуччя в суспільстві.

Problem setting. Today, artificial intelligence tools can be utilized not only through personal computers but also via smartphones and tablets. Although these tools are predominantly used for entertainment purposes, most of them possess the potential for educational applications.

Artificial intelligence (AI) is a domain of computer science that focuses on developing intelligent computer systems, that is, systems that possess capabilities traditionally associated with human intelligence, such as language comprehension,

learning, reasoning, and problem-solving abilities. It allows not just for data processing but also for using the data to analyze situations, health, and individual states, forecasting event developments, and suggesting possible solutions to situations, proposing measures for health improvement and individual well-being. Це авторське визначення?

Artificial intelligence differs from human intelligence in that it is based on algorithms and predefined programming, whereas human intelligence is founded on

cognitive processes, including learning, understanding, problem-solving, and perception. Artificial intelligence lacks the ability to feel emotions, understand the content of texts and images, and be self-aware. For now, artificial intelligence is merely mathematical algorithms, a set of methods for solving specific tasks, albeit very promising ones.

For this reason, we attempted to create the “Mental Health Support Application Based on Artificial Intelligence.” This project is a response to the global challenges of the 21st century in the field of mental health. In an era where technological progress accelerates at an unprecedented rate, it's paradoxical that human mental health faces significant challenges. According to the World Health Organization's research, more than 264 million people worldwide suffer from depression, and anxiety disorders affect over 275 million people [14].

The issue of mental disorders occupies one of the leading positions among global health challenges today. This is particularly noticeable among the youth, where an increase in stress factors, such as social pressure, educational load, and the influence of social networks, leads to a rise in cases of mental disorders. The lack of proper attention and access to quality assistance only exacerbates this problem. To some extent, our health reflects our inner state. This is highlighted by the fact that major depressive disorder (MDD) and generalized anxiety disorder (GAD) are the main causes of disability and premature mortality. Globally, over 300 million people suffer from major depressive disorders, equivalent to 4.4 % of the world's population. We can conditionally imagine that each of these individuals could undergo serious consequences following mental disorders. This is a significant problem because most of these people lack the funds and opportunities for regular psychological support.

But now, the situation is even worse. Due to the tragic events of the last 2 years слід вказати роки, in the form of a full-scale war with daily tragedies and deaths across the country, the level of anxiety and stress among

Ukrainians has increased geometrically. About 70 % of Ukrainians feel fear, nervousness, and stress, where the main source of such ailments is Russian aggression towards Ukraine. This is evidenced by the results of the eighth wave of the study “Socio-political moods during the full-scale invasion of the Russian Federation's troops into the territory of Ukraine,” conducted by the research company Gradus Research. As Ilyenko noted, among the respondents, two groups feel the most stress: women and the age group 25 – 34 years. Among women, 79 % of respondents feel this way, and among the age group 24 – 34 – 76 % [13]. Therefore, this is a very widespread problem now, and our society needs some solution to this problem. This application could serve as such a solution, as it provides users with the opportunity for unlimited communication with a psychological assistant based on artificial intelligence, as well as offers meditation practices and melodies for relaxation before sleep.

Recent research and publication analysis. The term “artificial intelligence” was coined by John McCarthy, in 1955. He aimed to differentiate this research area from the well-known field of cybernetics. This topic became key during a seminar held in the summer of 1956. McCarthy, along with three colleagues, organized the event. A 17-page document titled “The Dartmouth Proposal,” which first used the term artificial intelligence, was presented at the seminar. The document outlined topics that scientists considered fundamental to this field of research: neural networks, theory of computability, creativity, natural language processing. The authors believed that it would suffice to thoroughly describe any feature of human intellect and then transfer this information to a machine created for its imitation.

LISP — the first functional programming language. John McCarthy laid the foundation for voice recognition technology using a high-level computer language. Today, LISP, though not in its original form, is used in robotics, various scientific applications, and a multitude of

online services, including credit card fraud detection and flight scheduling.

In 1965, John McCarthy founded the Stanford Artificial Intelligence Laboratory (SAIL). It became a hub for invention creation. The brightest minds of the time gathered under its roof for intellectual collaboration [2].

Work in this direction was carried out by J. Robinson, who in 1965 proposed the resolution method; [3]

Weizenbaum J. – in 1966, developed the first chatbot, ELIZA, capable of mimicking a dialogue with a psychotherapist [4].

Towards the end of the 1980s, J. Lanier proposed and popularized the term “virtual reality” as the sensation of real images generated by computer technology [5].

The renowned Ukrainian surgeon M. Amosov worked in this direction. He believed that the study of artificial intelligence is based on the sciences of physiology, psychology, engineering, and philosophy [6].

A significant contribution to the creation of artificial intelligence was made by J. Hinton, who in 2006, along with colleagues, proposed a method for constructing deeper neural networks and a way to avoid gradient vanishing during learning [7].

Fukuyama F., studying various aspects of AI, noted that it is one of the characteristics of the information society [8].

Researcher J. Jefferson asserted that artificial intelligence cannot feel and is incapable of self-awareness [1].

Maryenko Maya and Kovalenko Valentyna, employees of the Institute for Digitalization of Education of the NAES of Ukraine, conducted an analysis of artificial intelligence research. They point out that in the study (Aktay, 2022), an attempt was made to determine the possibility of using images generated by artificial intelligence in education, using the DALL·E AI tool developed by OpenAI. The study (Khan & Lulwani, 2023) explored approaches to using artificial intelligence in virtual classes, as well as their benefits for improving course attendees' understanding. The study

(Alhumaid et al., 2023) assessed hypotheses on how students perceive the use of artificial intelligence programs in education, how educational institutions are prepared for it, and how society at large will react to the widespread implementation of artificial intelligence in education. It was shown (Chaka, 2023) that chatbots predominantly serve as the means of artificial intelligence in education. Artificial intelligence has potential for use in personalized, scalable, and accessible learning. [10]

The results (García-Martínez et al., 2023) confirm the positive impact of artificial intelligence on student performance, revealing an increase in motivation to learn, especially in the STEM field. [10]

In recent years, many tools have emerged that change the lives of both teachers and students, providing convenience in acquiring knowledge.

Panukhnyk O. provides examples of using artificial intelligence programs. Such as Google Translate allows translating text in over 100 languages;

- Siri and Google Assistant offer people the ability to ask questions and receive quick answers;

- ChatGPT assists in scientific research by summarizing sources or directing to useful publications, as well as providing instant answers to any questions, explanations, and examples;

- Stable Diffusion and Imagen allow entering text to create realistic images;

- Caktus offers personalized recommendations to students regarding their education management;

- Gradescope helps teachers assess student assignments more quickly and effectively, reducing their bias;

- Alta by Knewton adapts to each higher education student's unique learning style;

- Querium simulates a teacher's experience in guiding a student through problem-solving with its unique StepWise technology;

- Educationcopilot offers to save teachers' time and energy through quick

generation of individual templates, and also facilitates collaboration between teachers, etc. [11].

Highlighting the previously unresolved parts of the general problem to which this article is devoted. For further development, you can improve the quality of the theory given in the application, the speed and efficiency of artificial intelligence, and also constantly add new functions to the application. Such an approach will fully cover all types of psychological and mental problems and guarantee further progress in this area.

Paper objective. To review existing analogs of the app for mental state support; to describe the system and algorithms used to create the app for mental state support, and to demonstrate the implementation of ideas for creating an app for mental state support.

Paper main body. However, the creation of an “App for Mental Health Support Based on Artificial Intelligence” is very relevant. This project is aimed at providing effective, accessible, and individualized assistance to users who are struggling with the consequences of some failure or life problem but nevertheless cannot always cope without external help.

The app is based on the principles of artificial intelligence, allowing it to analyze large amounts of data for a more accurate understanding of the user's state. This may include monitoring language patterns, emotional analysis, and behavioral analysis to detect signs of depression, anxiety, and other mental disorders. This information is used to develop individualized intervention strategies, which may include self-help recommendations, relaxation exercises, cognitive-behavioral therapy methods, and, if necessary, referrals to professional psychotherapists.

A key feature of the app is convenience. It is designed so that each user can independently figure out all the details of the program without instructions and help and test the intellectual assistant on themselves. Currently, artificial intelligence is not used by most apps, which is a

significant drawback on their part, as artificial intelligence is a substantial resource that can be trained to a human level and beyond. The use of artificial intelligence in this context not only revolutionizes the approach to treating and supporting mental health but also takes a significant step towards progress, as it will undoubtedly be used in other service-related concepts.

Additionally, such an app effectively saves the time that one would spend traveling to a psychologist and waiting for an appointment. Help is always at hand, which is especially important for those who may feel isolated or do not have access to traditional forms of psychotherapy. Moreover, it saves people's money spent on sessions with psychologists and undergoing practices, making it a very advantageous option.

Review of Existing Analogs for
Mental State Support Applications

The review of existing mental health application analogs is crucial as it allows for the evaluation of their effectiveness, accessibility, and impact on users. In this context, studying various aspects of the applications, including their functional capabilities and user interaction methods, is key to assessing their potential in addressing the psychological and emotional challenges of modern individuals. An analysis of pricing accessibility is also important, as it influences the usability of applications by a broad spectrum of users. The user interface and its ease of use directly affect the user experience and their willingness to integrate applications into their daily life. Considering the advantages and disadvantages of each application will provide insight into their practical application and limitations. This analysis will enhance understanding of the current state of digital resources in the field of mental health.

1.1. Review of Existing Analogs

Below is a rational comparison of the characteristics of other existing analogs. For example, 5 of the best and most popular applications were chosen:

1) Headspace:

- Price and subscriptions: Paid, \$12.99 per month, \$69.99 annually. There is a free trial option.

- Type of services: Offers a variety of meditations for stress, focus, sleep, and relaxation. Also includes Sleepcasts and audio stories for children.

- Specialization: Stress reduction, sleep improvement, focus enhancement.

- Accessibility and platforms: Available for web, Android, and iOS.

- User experience: Convenient interface, well-organized content.

- Content quality: High, variety of programs.

- Transparency and confidentiality: Serious privacy and data protection policy.

2) Calm:

- Price and subscriptions: Paid, various plans with different features: \$14.99 per month, \$69.99 annually. There is also a free trial option.

- Type of services: Meditation, relaxation, soundscapes, and masterclasses.

- Specialization: Stress reduction, sleep improvement, concentration enhancement.

- Accessibility and platforms: Available for web, Android, and iOS.

- User experience: Convenient interface, easy to use.

- Content quality: High, variety of content.

- Transparency and confidentiality: Ensures users' data confidentiality.

3) Talkspace:

- Price and subscriptions: Paid, various plans depending on the type of services and frequency of consultations.

- Type of services: Text/video therapy with licensed therapists.

- Specialization: Various specializations, option to choose a therapist.

- Accessibility and platforms: Mainly available on the web, and for Android and iOS.

- User experience: Simple to use, convenient for receiving therapy online.

- Content quality: Focused on therapeutic support but lacks meditations or relaxations.

4) Woebot:

- Price and subscriptions: Some basic features are free, but there are paid options with additional functionalities.

- Type of services: Chat therapy, psychological support through artificial intelligence.

- Specialization: Chat therapy, psychological support through artificial intelligence.

- Accessibility and platforms: Web and iOS.

- User experience: Simple interface, focused on AI communication for psychological support.

5) iBreathe:

- Price and subscriptions: Completely free.

- Type of services: Meditation, stress management, focused on breathing and relaxation.

- Specialization: Meditation, stress management.

- Accessibility and platforms: Available for Android and iOS.

- User experience: Convenient interface, emphasis on breathing and relaxation.

- Content quality: Satisfactory but limited to standard information.

1.2. Comparison of Applications

For a clearer and more specific comparison, the table below presents the main characteristics of existing programs.

Table 1.1

Comparison table of existing analogues

Headspace	Calm	Talkspace	Woebot	iBreathe
-----------	------	-----------	--------	----------

*ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЗМІСТУ*

Continued from Table 1.

Cost	\$12.99 per month	\$14.99 per month	\$65 - \$100 per week	\$0	\$0
Services	Meditation, relaxation, breathing exercises	Meditation, relaxation, MK	Text / video therapy	AI-assisted chat therapy	Meditation, breathing exercises
Specialization	Stress reduction, sleep, focus improvement	Stress reduction, sleep, concentration enhancement	Diverse objectives	Chat therapy	Stress management, meditation
Artificial Intelligence	-	-	-	+	-
Platforms	Web, Android, iOS	Web, Android, iOS	Web, Android, iOS	Web, iOS	Android, iOS
Content quality	High	High	-	Satisfactory	Satisfactory
Transparency and privacy	+	+	+	+	+
Reviews and ratings	High rating, positive reviews	High rating, positive reviews	Mixed reviews	Mixed reviews	Mixed reviews

This project is centered on developing an innovative mental health support application that integrates the strongest aspects of existing analogs. The core idea is to amalgamate a wide range of functionalities from meditations and relaxation techniques to therapeutic sessions, ensuring a holistic approach to mental well-being.

The primary innovation of this project is the incorporation of a psychological assistant based on artificial intelligence, capable of providing personalized support to users by analyzing their needs and preferences. The assistant can offer exercises, advice, and techniques best suited to the user's current emotional state.

The project also emphasizes creating an intuitively understandable, user-friendly interface, ensuring high accessibility and ease

of use for diverse user groups. This approach includes adjustable settings to cater to the individual preferences and needs of each user.

1. Description of the system and algorithms used for the mental state support application

Technologies intertwine with a deep understanding of human psychology in the context of creating an application for mental stabilization. The extensive functionality of such a program is one of the key factors for future success. Many individuals face a variety of issues, hence the application must have versatile methods for addressing these problems. Three primary options were highlighted for this application:

Firstly, interaction with a psychologist or psychotherapist. However, psychologists, unlike AI, are very subjective and have

differing viewpoints. Therefore, intelligent AI was utilized and configured, employing various psychotherapy methods, including cognitive-behavioral therapy, to aid in understanding human emotions and feelings.

Secondly, meditations. Meditations are used to achieve mental balance and tranquility, in turn, reducing stress and anxiety levels. This impacts the body, as it lowers blood pressure, improves the cardiovascular system, and enhances an individual's concentration ability.

Thirdly, relaxations to improve sleep. The internal state directly correlates with sleep and its quality, as sleep directly influences the nervous system. Additionally, to enhance quality, a convenient and aesthetically pleasing interface was developed, which is intuitively understandable. With a concise design, it will be more enjoyable for users to utilize the application. The application was implemented with:

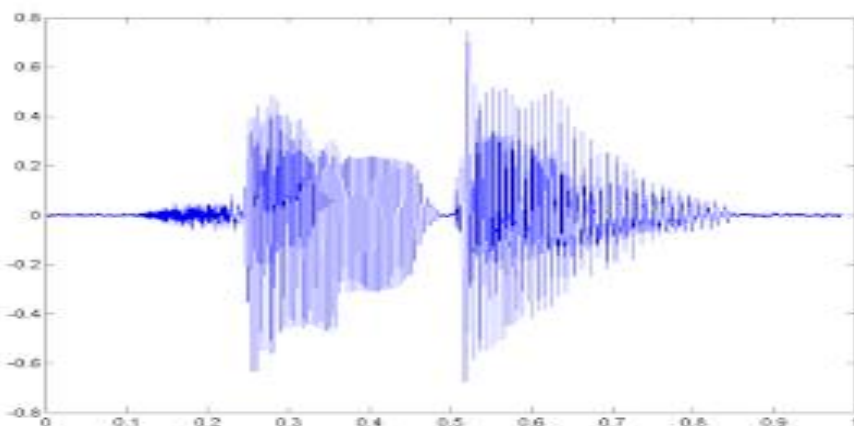
- speech recognition;
- well-adjusted artificial intelligence operation;
- a user-friendly interface;

- options for listening to melodies for meditation and relaxation, as well as the instructions themselves.

The interactivity of the application is facilitated through the use of a chatbot capable of conducting dialogues based on the principles of cognitive-behavioral therapy, assisting users in reflecting on and working through their thoughts and emotions. Furthermore, the program can offer personalized meditations, breathing exercises, and other techniques for stress reduction and personal growth enhancement.

2.1. Speech Recognition

Speech recognition is the process of taking spoken word as an input signal for a computer program. Sound, in turn, is a superposition (overlay) of sound vibrations (waves) of various frequencies. A wave, as known from physics, is characterized by two attributes - amplitude and frequency. To preserve the sound signal on a digital medium, it needs to be divided into a multitude of intervals and take an approximate average value at each of them.

Fig. 2.1. Speech Recognition

Speech recognition is the process of converting spoken words into electrical signals by a computer program, which are then translated into a coding pattern assigned with meaning. The technologies used for speech recognition include:

1. Dynamic Time Warping (DTW);

2. Hidden Markov Models (HMM);
  3. Artificial Neural Networks (ANN).
- 2.1.1. Dynamic Time Warping
- The Dynamic Time Warping (DTW) algorithm functions as a method to determine the similarity between two temporal sequences that may vary in time or speed,

utilizing dynamic programming principles. The core idea is to align these sequences by “wrapping” one sequence around another. The alignment process is iterative: the algorithm gradually shifts points in time until the most optimal match between the two sequences is achieved. This means DTW can find correspondences between data series, even if they have some temporal deviations, such as one sequence being slightly faster or slower than the other.

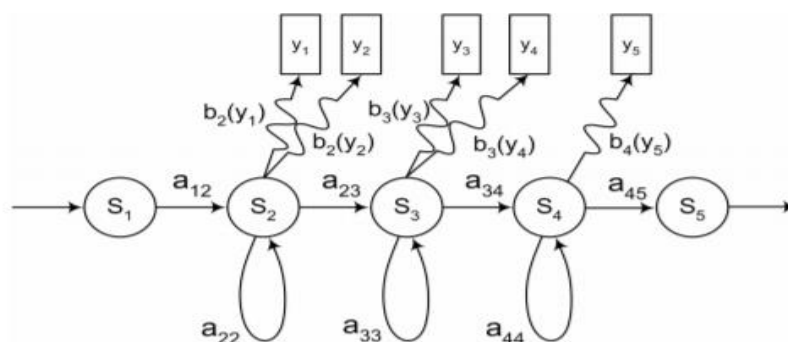
2.1.2. Artificial Neural Networks

Artificial Neural Networks (ANN) belong to the second class of models and are used for the acoustic-phonetic modeling of speech signals. The speech recognition process in ANNs starts with an input layer, where the speech signal is converted into input data that can be represented in numerical values. This data is fed into hidden layers, where each neuron receives signals from all neurons of the previous layer, processes these signals using activation functions, and passes the results to the next layer. Each network neuron (except for those in the input layer)

receives an input signal from every neuron of the previous layer, and the output signal of the neuron goes to the input of neurons in the next layer. Eventually, when information reaches the output layer, the ANN produces the final result, which could be, for example, a textual representation of the speech signal.

2.1.3. Hidden Markov Models

Hidden Markov Models (HMM) are mathematical models used to analyze sequences of states where certain random processes are present. These models are based on the concept of Markov processes, where the system at any given time is in one of several states and transitions between these states with certain probabilities. A distinctive feature of HMMs is their consideration of hidden (unobservable) states and observable events. For instance, in speech recognition tasks, hidden states might be individual phonemes, while observable events are sound signals. HMMs determine the transition probabilities between hidden states, as well as the probabilities of observing specific events in each of these states.

Fig. 2.2 Hidden Markov Model Operation Algorithm

2.1.4. Final Speech Recognition Algorithm

HMM checks all probabilities of the most likely spoken text to appear. This model is well-suited for the sequential nature of speech. However, it lacks flexibility because there is a wide variety of phonemes and their possible combinations, requiring a significant journey before the model can be considered perfect.

Neural networks are flexible and, therefore, can evolve over time, which is a significant advantage. The neural network understands that there is an error and thus begins to adapt to minimize this error. However, for the neural network to continue improving and correcting the error, it requires a large amount of input data. The downside is that ANNs are not well-suited for the

sequential nature of speech, but on the other hand, they are flexible and can capture the diversity of phonemes, uniqueness of accents, emotions, age, gender, etc.

Each method separately has its drawbacks, so the program utilized the idea of combining both approaches, defined as a hybrid HMM/ANN model. As a result, the accuracy of speech recognition was improved, with HMMs providing the ability to model long-term dependencies, and ANNs offering flexibility in recognition and the possibility of continuous learning. This is the algorithm on which the Python programming language library, SpeechRecognition, operates.

Access to the microphone is facilitated using PyAudio. Instead of creating scripts from scratch for microphone access and audio file processing, PyAudio allows you to start working within a few minutes. The SpeechRecognition library acts as a wrapper for several popular speech APIs and, thus, through widespread use and, accordingly, a large amount of data, is extremely flexible. One of the speech APIs, Google Web Speech API, supports a default API key that is hard-coded into the SpeechRecognition library.

2.2. Artificial Intelligence

Artificial intelligence operates based on large neural networks trained on vast amounts of textual data. A neural network is a mathematical model that simulates the way the human brain analyzes and processes information. It consists of a large number of nodes, called artificial neurons, interconnected and capable of transmitting signals.

But how exactly to create a powerful chatbot capable of communicating with a human, considering human language has several features such as sarcasm, metaphors, variability in sentence structure, as well as exceptions to grammar rules and usage. This can be solved by machine learning algorithms for NLP, allowing artificial intelligence models for dialogues to continuously learn from large textual data and recognize various linguistic patterns and nuances. The quality of NLP is incredibly important because the quality of user assistance entirely depends on NLP, i.e., the understanding of human language.

2.2.1. NLP Technology

The tasks of NLP include:

- **Word sense disambiguation:** In human speech, a word can have several meanings. Eliminating word ambiguity is semantic analysis, choosing the most appropriate meaning for a word based on its context. For example, it helps to determine whether a word functions as a verb or a pronoun.

- **Named Entity Recognition (NER):** NER identifies words and phrases as specific entities, for example, recognizing “Ivan” as a person's name or “Ukraine” as a country name.

- **Sentiment Analysis:** Human language often contains moods and undertones. This is particularly important in the context of our application; we must always monitor users' emotional states. Extracting these nuances and hidden emotions, such as attitude, sarcasm, fear, or joy, is one of the most challenging tasks.

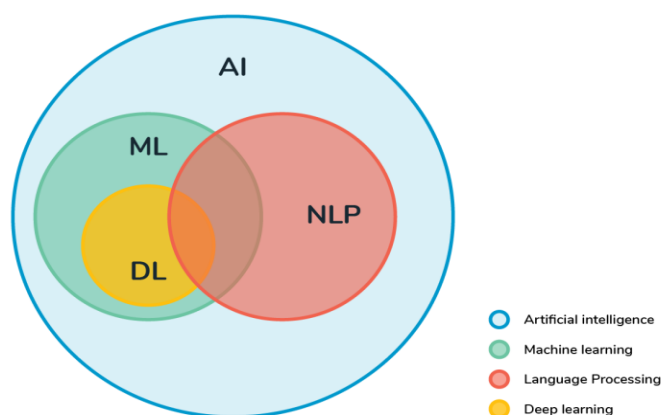

Figure 2.3 Image of AI components and the role of NLP

This project addresses the challenge of chaotic speech by confronting several key obstacles that need to be understood in order to continue refining these chatbots. To comprehend these obstacles or problems, it is necessary to understand how NLP transforms human speech into something an algorithm or AI can understand. Here is a list of obstacles a chatbot faces when users try to interact with it:

- Synonyms, homonyms, slang;
- Spelling errors;
- Abbreviations;
- Complex punctuation rules.

2.2.2. Machine Learning

NLP is closely associated with machine learning. Machine learning is the foundation of modern NLP technologies and plays a crucial role in developing and improving methods for understanding, generating, and translating natural language.

Within NLP, machine learning is used to solve various tasks, such as:

- Sentiment analysis of text: Determining whether a text is positive, negative, or neutral. This function is very significant for monitoring mental states.

- Text classification: Determining the category or theme of the text, for example, classifying news articles.

- Named entity recognition: Identifying and classifying names, organizations, geographic names, etc., in the text.

- Text generation: Creating coherent and understandable text based on given conditions or data.

The machine learning algorithm receives data from the computer and uses statistical methods to help it “learn” to gradually improve the task, without necessarily being programmed for this specific task. Instead, ML algorithms use historical data as input to predict new output values. For this purpose, ML consists of supervised learning (where the expected output for input data is known thanks to labeled data sets) and unsupervised learning (where expected outcomes are unknown due to the use of unlabeled data sets).

Following training on a database, the fine-tuning stage begins, where the artificial intelligence adapts to specific tasks such as dialogue, text creation, answering questions, and others. This stage is important for fine-tuning the model to meet the specific needs of users. AIs like ChatGPT receive vast amounts of information during training, playing a key role in determining their quality and effectiveness. This process begins with collecting diverse textual data, which may include books, articles, dialogues, web content, and many other sources. Such diversity provides a broad overview of language, its use in different contexts, and styles.

The volume of information received is measured in billions of words and sentences, allowing artificial intelligence to deeply understand linguistic structures, nuances, idioms, and contextual relationships. Unfortunately, powerful artificial intelligence is only available to corporations like Google, OpenAI, and others, as the quality of AI is entirely dependent on its training and the data available to it. Therefore, the most advanced artificial intelligence, GPT4, was chosen and later configured as the base for the psychological assistant. GPT4 is the most intelligent AI to date. The intelligence of artificial intelligence directly depends on the volume of machine learning, making it the best option. However, an assistant was created for psychotherapy tasks, using various techniques, such as cognitive-behavioral therapy, psychoanalysis, mindfulness, etc. Python was used as the programming language. The assistant could be created by configuring the AI and giving a clear specification in OpenAI, but in such a case, it would be necessary to pay for each call to artificial intelligence, and the AI would be very limited. Therefore, the G4F library, which fully conveys the properties of GPT4, was applied and implemented in the code. Thus, using the GPT base will not require money, and the application will not depend on the availability of the Internet.

2.3. Application System and Interface

The interface is one of the most crucial parts of the work. The attractiveness of the application directly reflects users' desire to use it. For the full functionality of the mental help application, corresponding pages for the respective functions were made:

- **Communication with AI.** This page looks like a chat window where users have the opportunity to transmit information to artificial intelligence through speech recognition. In turn, the bot responds in chat or, if available, vocalizes its response to the user, which can be selected in the settings. This is a convenient and understandable chat with functions for recognizing and vocalizing text, a nice feature of the application, as none of the other analogs use the function of recognizing and vocalizing speech.

- **Relaxations before sleep.** Unlike, for this function, another window of the application was made, which provides the opportunity to listen to sounds, which, for example, can be turned on while working on the computer or before sleep, to calm or distract the user from noises with pleasant and soothing melodies of nature. Each sound has visualization on the activation button in the form of a picture and a small description below.

- **Meditation practices.** This is the last window, which has instructions for meditations, descriptions of meditations, descriptions of different types of meditations, and essentially represents an important collection of information regarding meditations. Also, there are plans for implementing video players to improve users' understanding.

Moreover, the application contains a separate settings window, which provides the option to change some parameters. A window with basic information about the possibilities and functionality of the program was made. The entire design is built on balanced tones, which were chosen for user enjoyment.

3. Implementation of Ideas for Creating an Application to Support Mental State

To realize the proposed application for mental assistance, the Python programming language was used, which offers numerous

advantages, especially in the field of artificial intelligence and machine learning. The following seven libraries were applied for the implementation of the entire program:

- **Tkinter + customtkinter:** These are the two main libraries for creating the application interface, where the former provides methods for creating widgets and buttons, and the latter enhances the design of each widget, making it more modern overall.

- **Pillow:** This library was implemented for importing photos from the computer for incorporation into the project.

- **G4f:** This library grants access to the most advanced AI currently available, without the need for API keys from OpenAI, which require payment, and also allows for the use of the latest technological developments without an internet connection.

- **SpeechRecognition:** This library was implemented in the project for speech recognition during communication with the bot. It provides useful capabilities to all and saves users' time.

- **gTTS:** This library is used for speech synthesis, allowing the bot itself to vocalize text. This also represents a useful function that allows listening to the response instead of reading it.

- **PyGame:** The last library used for importing sounds into the application itself. It is necessary for integrating melodies for relaxation before sleep, for concentration, meditations, etc., into the program.

In developing the application, the efficient “divide and conquer” method was utilized to break the project into several parts and solve each of them separately and independently of the others. As a result, this approach facilitated success in each set task, combined them, and tested the finished product. The project was divided into the following tasks:

- **Development and configuration of artificial intelligence for psychotherapeutic purposes.**

- **Creation of special functions to accelerate and improve processes.** In the

application, this included adding speech recognition and vocalization, their analysis, and the use of the most effective libraries.

- Creation of a graphical interface. This is also a significant part because the graphical interface affects users. In creating the interface, concise and pleasant tones were found, and several windows were designed for all necessary functions. The application development began with the implementation of artificial intelligence.

3.1. Implementation of Artificial Intelligence

At the beginning of the development, the library for initializing the proposed bot – g4f, based on GPT4, was needed to create AI. Next, a small function was made to generate responses from this artificial intelligence, which takes a list of previous messages as input parameters and configures the bot to respond.

```
def ask_gpt(messages: list) -> str:
    response = g4f.ChatCompletion.create(
        model=g4f.models.gpt_35_turbo,
        messages=messages
    )
    print(response)
    return response
```

Fig. 3.1 Information request function from AI

This function allowed for posing basic questions and receiving answers to them. Following that, a more targeted function was implemented based on the previous one, where

full-fledged communication with the bot occurs. It is executed through a loop and by changing the parameters of the list for the bot, messages. The function appears as follows:

```
def startConversation():
    messages = [{"role": "system", "content": "You are a mental t

    while True:
        question = speechrec()
        messages.append({"role": "user", "content": question})

        answer = ask_gpt(messages=get_recent_messages(messages))
        messages.append({"role": "system", "content": answer})

        messages = get_recent_messages(messages)
```

Fig. 3.2 The function of initializing and maintaining dialogue with AI

In the initial line, the bot's settings are enhanced through a more detailed characterization (prompt). This line recreates the assistant, tailored to the given task by providing specific information for AI for a particular task – psychotherapy. It employs

well-known and effective methods, such as Cognitive Behavioral Therapy (CBT) and mindfulness. The bot receives a message. In this example, the message is processed through a speech recognition function, but it could also occur through standard text data

reading. Following this, using all the methods described above, the bot sends a response and copies it, adding it to the list to maintain a history of communication.

3.2. Implementation of Speech Recognition and Synthesis

As previously identified, the program also requires the SpeechRecognition and pyttsx3 libraries for speech recognition and speech synthesis, respectively. The first function created was for speech synthesis. This function can be utilized after initializing the speech engine at the beginning of the code:

```
def talk(_text):  
    print(_text)  
    voice.say(_text)  
    voice.runAndWait()
```

Fig. 3.3 Speech synthesis function

Subsequently, a function for speech recognition was developed. To facilitate the

use of a microphone, the PyAudio library was downloaded.

```
def speechrec():  
    r = sr.Recognizer()  
  
    with sr.Microphone() as source:  
        r.pause_threshold = 0.5  
        r.adjust_for_ambient_noise(source, duration=1)  
        audio = r.listen(source)  
  
    try:  
        recognized_text = r.recognize_google(audio, language = 'uk-UA').lower()  
        print(recognized_text)  
    except sr.UnknownValueError:  
        print('Повторіть ще раз, будь ласка')  
        recognized_text = speechrec()  
  
    return recognized_text
```

Fig. 3.4 Speech recognition function

The function assigns the class to the variable “r”, after which recognition begins. Initially, a 500ms pause is maintained for smooth initialization. Subsequently, the system adjusts to background noises, echoes, and indistinct sounds over 1 second. Utilizing the algorithms described above, the system then captures the data and converts it to lowercase. The data are displayed in the

console, and if a problem or ambiguity arises, the function recursively restarts and provides feedback to the user, indicating the need to repeat the input.

3.3. Implementation of the Interface

For the interface implementation, three well-known libraries were used – tkinter, customtkinter, and pillow. The pillow library was utilized for creating icons and

enhancing the overall interface. A startup menu was created, necessary widgets were added, and specific functions for each button

were developed. Additionally, the application was named “Oasis”. This is how the final program appears:

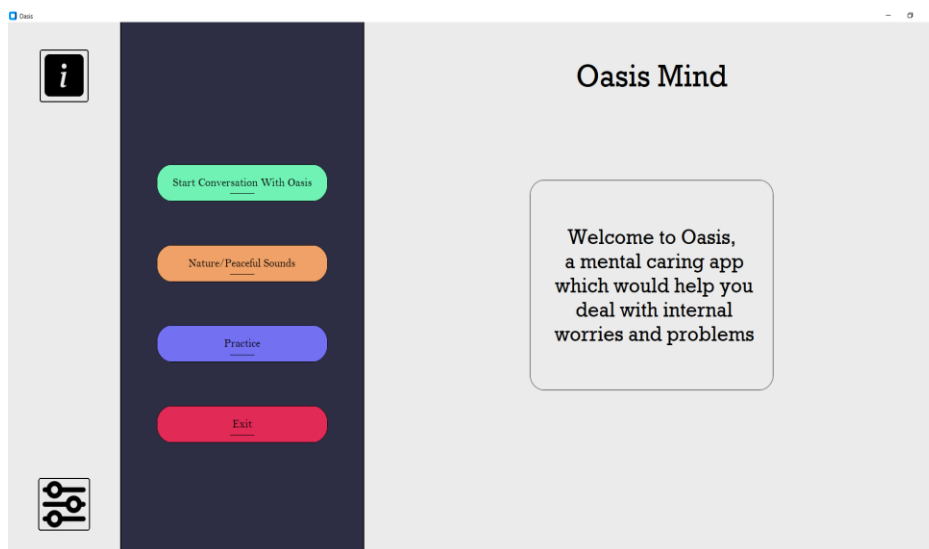

Fig. 3.5 Image of the interface of the developed application

The first main button, “Start Conversation with Oasis”, directs the user to a

menu with an open chat for communicating with the bot. The AI window appears as follows:

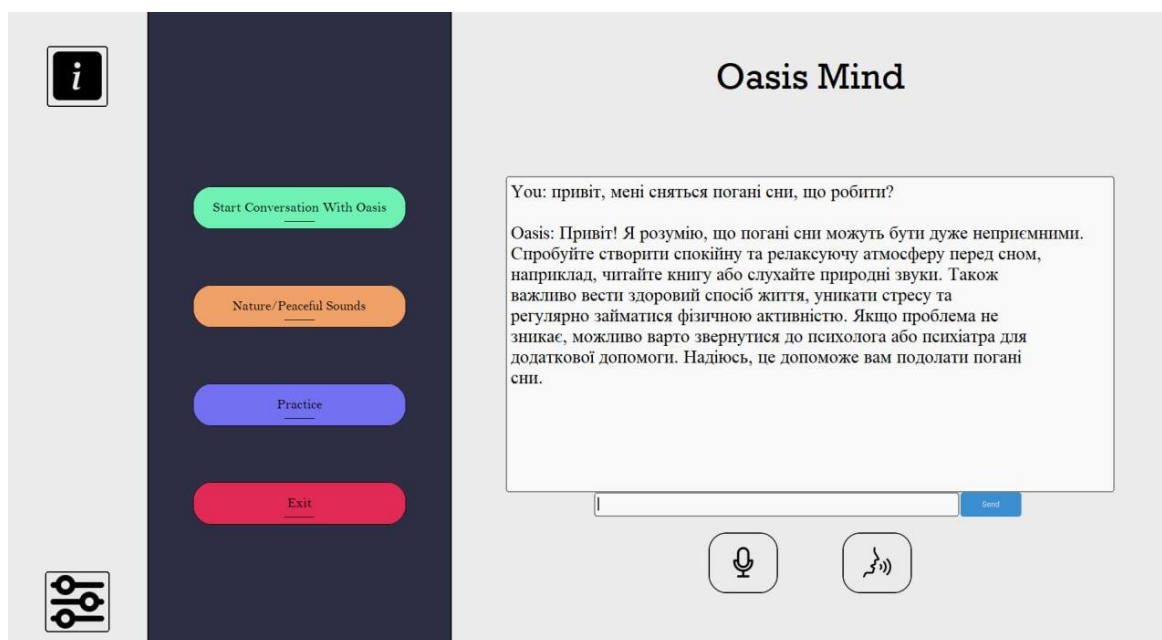

Fig. 3.6 Image of the AI chat window

The next feature is “Nature/Peaceful Sounds”. The menu offers the opportunity to find many sounds for relaxation during focused work or sleep. Additionally, these can

be used during meditation sessions and other breathing practices. The sounds were implemented using the PyGame library.

Fig. 3.7 Melodies and sounds menu

The third option is “Practice”. The “Practice” feature is integrated into the application as a means to provide users with access to instructions for meditation, breathing exercises, and other focus techniques aimed at achieving psychological balance and emotional calm. Besides providing instructions, this menu contains a systematic classification of practices, organized according to their type and purpose, allowing users to easily find the appropriate

techniques according to their current needs. To enhance the effectiveness of the learning process and engage users, the introduction of interactive video players is considered, which will provide visual and auditory accompaniment to the instructions, thereby increasing the level of material absorption (Fig. 3.8).

The last main option is “Exit”. It simply exits the program, with nothing particularly special about it.

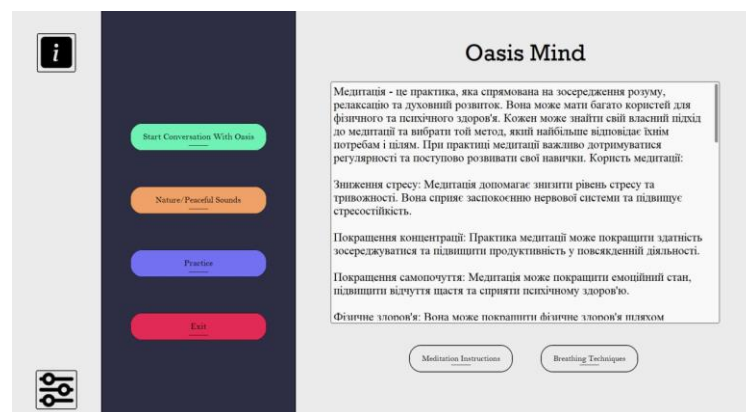

Fig. 3.8 Menu for various practices and theory for them

Additionally, there are two supplementary options - Information and Settings. The Information section contains details about the program itself. In the Settings, certain parameters can be modified, such as:

the presence/absence of speech recognition in the program, the presence/absence of speech synthesis, and also the volume level within the program (Fig. 3.9). The settings menu appears as follows:

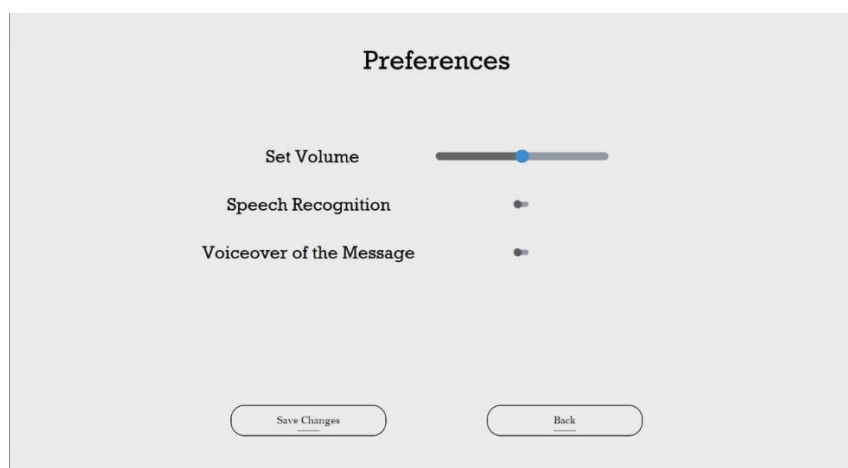

Fig. 3.9 Settings menu

Conclusions of the research. This research is dedicated to addressing the pressing issue related to mental health support using artificial intelligence. The advantages and disadvantages of existing analogs were identified, the functionality and convenience of these applications were analyzed, and a unique product was developed, incorporating distinctive features as well as artificial intelligence. The developed program is free and offers numerous advantages over others. In solving this task, the following results were obtained:

- The best existing AI was implemented and configured for psychotherapeutic tasks. Artificial intelligence uses the most effective methods to combat internal complexes and problems, such as CBT (Cognitive Behavioral Therapy) and mindfulness.

- It was found that the best solution for speech recognition is a hybrid of HMM (Hidden Markov Models) and ANN (Artificial Neural Networks), as this method

softens the weakness of one algorithm with the strengths of another. This method was implemented and integrated into the project. An effective text-to-speech function was embedded in the program.

- A user-friendly interface was developed, and the application combines many practices to combat stress: meditations, breathing exercises, and melodies for relaxation/calm.

Additionally, the integration of artificial intelligence in the field of mental health support positively impacts society. This process provides accessibility to psychological help for a wide range of the population, especially for those in remote or less developed regions who do not have the financial means for a professional psychotherapist. The developed application can serve as an important tool in combating psychological disorders and contribute to improving the overall level of mental well-being in society.

Список літератури:

1. Turing, A. (1950), "Computing Machinery and Intelligence" – [electronic resource], *Mind*, vol. 49, no. 236, pp. 433 – 460, available at: <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>

2. McCarthy, J., Minsky, M., Rochester, N., Shannon, C. (2006), "A

proposal for the Dartmouth summer research project on Artificial Intelligence", *AI Magazine*, vol. 27, no. 4, pp. 12 – 14

3. Robinson, J. (1965), "A machine-oriented logic based on the resolution principle" – [electronic resource], *Journal of the ACM (JACM)*, vol. 12, no. 1, pp. 23 – 41, available at: <https://doi.org/10.1145/321250.321253>

4. Weizenbaum, J. (1966), "ELIZA –

a computer program for the study of natural language communication between man and machine” – [electronic resource], In Communication of the ACM, vol. 9, no. 1, pp. 36 – 45, available at: <https://doi.org/10.1145/365153.365168>

5. Rubin, P. (2017), “Conversation with Jaron Lanier, VR Juggernaut” – [electronic resource], The Wired: website, available at: <https://www.wired.com/story/jaron-lanier-vr-interview/> (Date of application: 17 May, 2023)

6. Біокібернетика Миколи Амосова // Інформаційні технології в Україні: історії та особистості. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.uacomputing.com/stories/nikolay-amosovs-bio-cybernetics> (Дата звернення: Травень, 2, 2023)

7. Hinton, G., Osindero, S., Teh, Y. (2006), “A fast learning algorithm for deep belief nets. Neural Computation” [electronic resource], vol. 18, pp. 1527 – 1554, available at: <https://doi.org/10.1162/neco.2006.18.7.1527>

8. Fukuyama, F. (2014), “Political order and political decay”, From the industrial revolution to the globalization of democracy, New York: Farrar, Strauss and Giroux, p. 672

9. Погореленко А. Штучний інтелект: сутність, аналіз застосування, перспективи розвитку / А. Погореленко // Економічні науки. – 2018. – Вип. 32. – С. 22 – 27

10. Мар’єнко М., Коваленко В. Штучний інтелект та відкрита наука в освіті / М. Мар’єнко, В. Коваленко // Фізико-математична освіта. – 2023. – Т. 38. – № 1. – С. 48 – 53. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/734475/1/2023-381-marienkokovalenko.pdf>

11. Репозитарій відкритого доступу Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя. – Тернопіль: ТНТУ ім. І. Пулюя. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/42652/2/GEJ_2023v83n4_Panukhnyk_OArtificial_intelligence_202-211.pdf

12. Панухник О. Штучний інтелект

в освітньому процесі та наукових дослідженнях здобувачів вищої освіти: відповідальні межі вмісту ШІ / О. Панухник // Галицький економічний вісник. – 2019. – № 2 (57). – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu

13. Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України // Аналітичний звіт. – 2022. – С. 24. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gradus.app/documents/164/Gradus_Research_Report_War_3_3_2022.pdf

14. Психічне здоров’я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни // 2022. – С. 39. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gradus.app/documents/308/Gradus_Research_Mental_Health_Report_short_version.pdf

15. Розпізнавання мови / 2014. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://habr.com/ru/post/226143/>

16. Технологія NLP / – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aws.amazon.com/ru/what-is/nlp/>

17. Психологічна підтримка на робочому місці в умовах війни / 2024. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://smu.dsp.gov.ua/news/psykhosotsialna-pidtrymka-na-robochomu-mistsi-v-umovakh>

18. Лі П., Голдберг К., Кохан І. / Революція штучного інтелекту в медицині / П. Лі, К. Голдберг, І. Кохан // GPT-4 і надалі.

19. Romanovskyi, O., Pidbutska, N., Knysh, A. (2021) “Elomia Chatbot: The Effectiveness of Artificial Intelligence in the Fight for Mental Health” – [electronic resource], Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems, vol 1, pp. 1215 – 1224, available at: <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper89.pdf>

References:

1. Turing, A. (1950), “Computing Machinery and Intelligence” – [electronic resource], Mind, vol. 49, no. 236,

- pp. 433 – 460, available at: <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>
2. McCarthy, J., Minsky, M., Rochester, N., Shannon, C. (2006), “A proposal for the Dartmouth summer research project on Artificial Intelligence”, *AI Magazine*, vol. 27. no. 4, pp. 12 – 14
3. Robinson, J. (1965), “A machine-oriented logic based on the resolution principle” – [electronic resource], *Journal of the ACM (JACM)*, vol. 12, no. 1, pp. 23 – 41, available at: <https://doi.org/10.1145/321250.321253>
4. Weizenbaum, J. (1966), “ELIZA – a computer program for the study of natural language communication between man and machine” – [electronic resource], *In Communication of the ACM*, vol. 9, no. 1, pp. 36 – 45, available at: <https://doi.org/10.1145/365153.365168>
5. Rubin, P. (2017), “Conversation with Jaron Lanier, VR Juggernaut” – [electronic resource], *The Wired: website*, available at: <https://www.wired.com/story/jaron-lanier-vr-interview/> (Date of application: 17 May, 2023)
6. “Mykola Amosov's biocybernetics” – [electronic resource] *Information technology in Ukraine: history and personalities*, available at: <http://ua.uacomputing.com/stories/nikolay-amosovs-bio-cybernetics> (Date of application: 2 May, 2023)
7. Hinton, G., Osindero, S., Teh, Y. (2006), “A fast learning algorithm for deep belief nets. *Neural Computation*” [electronic resource], vol. 18, pp. 1527 – 1554, available at: <https://doi.org/10.1162/neco.2006.18.7.1527>
8. Fukuyama, F. (2014), “Political order and political decay”, *From the industrial revolution to the globalization of democracy*, New York: Farrar, Strauss and Giroux, p. 672
9. Pogorelenko, A. (2018), “Artificial intelligence: essence, application analysis, development prospects”, *Economic sciences*, is. 32, pp. 22 – 27
10. Marienko, M., Kovalenko, V. (2023), “Artificial intelligence and open science in education” – [electronic resource], *Physics and mathematics education*, vol. 38, no. 1, pp. 48 – 53, available at: [https://lib.iitta.gov.ua/734475/1/2023-381-](https://lib.iitta.gov.ua/734475/1/2023-381-marienkokovalenko.pdf)
11. “Open Access Repository of Ternopil National Technical University named after I. Puluj” – [electronic resource], Ternopil: TNTU named after I. Puluj, available at: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/42652/2/GEJ_2023v83n4_Panukhnyk_OArtificial_intelligence_202-211.pdf
12. Panukhnyk, O. (2019), “Artificial Intelligence in the Educational Process and Research of Higher Education Students: Responsible Limits of AI Content” – [electronic resource], *Galician Economic Herald*, no. 2 (57), available at: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu
13. Socio-political attitudes during the full-scale invasion of Ukraine by Russian troops – [electronic resource] (2022), *Analytical report*, p. 24, available at: https://gradus.app/documents/164/Gradus_Research_Report_War_3_3_2022.pdf
14. “Mental health and attitudes of Ukrainians towards psychological assistance during the war” – [electronic resource] (2022), p. 39, available at: https://gradus.app/documents/308/Gradus_Research_Mental_Health_Report_short_version.pdf
15. “Speech recognition” – [electronic resource] (2014), available at: <https://habr.com/ru/post/226143/>
16. “NLP technology” – [electronic resource], available at: <https://aws.amazon.com/rus/what-is/nlp/>
17. “Psychological support in the workplace during the war” – [electronic resource], (2024), available at: <https://smu.dsp.gov.ua/news/psykhosotsialna-pidtrymka-na-robochomu-mists-i-v-umovakh>
18. Li, P, Goldberg, K, Kohan, I. “The artificial intelligence revolution in medicine”, *GPT-4 and beyond*
19. Romanovskyi, O., Pidbutska, N., Knysh, A. (2021) “Elomia Chatbot: The Effectiveness of Artificial Intelligence in the Fight for Mental Health” – [electronic resource], *Proceedings of the 5th International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Systems*, vol 1, pp. 1215 – 1224, available at: <http://ceur-ws.org/Vol-2870/paper89.pdf>

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2024

Олександр Романовський

доктор педагогічних наук, професор, професор, член-кореспондент НАПН України,
кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка
І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”;
Харків, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0602-9395>
E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net

Клочко Софія

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім.
академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5066-7384>
E-mail: sophi.kklo@gmail.com

**РОЛЬ НАРАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ
ЯКОСТЕЙ**

Анотація: статтю присвячено теоретичному огляді зв'язку наративної компетентності з лідерськими якостями.. Проведено аналіз наукових досліджень, що дозволив визначити ключові елементи наративної компетентності майбутнього лідера. Розкрито зміст особливостей наративної компетентності в процесі підготовки майбутніх лідерів різних спеціальностей в умовах освітніх трансформацій. Наведено наративні практики, які можна використовувати з ціллю покращення якості лідерської діяльності. Висвітлено рекомендації стосовно поліпшення рівня наративної компетентності для перспективних лідерів та обґрунтовано пояснення подальшого дослідженнями у визначених областях наративу та лідерства.

Ключові слова: наратив; наративна компетентність; лідерство.

Olexandr Romanovskiy

doctor of science in pedagogy, full professor, corresponding member of NAPS Ukraine,
professor of pedagogy and psychology of social systems management department of the
academician I. Zyazyun, Nation Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”;
Kharkiv, Ukraine
E-mail: romanovskiy_a_khpi@ukr.net

Sofia Klochko

graduate student of the department of pedagogy and psychology of social systems
management by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv
Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine
E-mail: sophi.kklo@gmail.com

**THE ROLE OF NARRATIVE COMPETENCE IN THE DEVELOPMENT OF
LEADERSHIP QUALITIES**

Abstract: The article is devoted to a theoretical review of the relationship between narrative competence and leadership qualities. In the context of improving national education, the problem of professional training of competent, competitive specialists remains particularly significant. The analysis of scientific research has made it possible to identify the key elements of the narrative competence of a future leader. The content of the features of narrative competence in the process of training future leaders of various specialties in the context of educational transformations is revealed. The narrative practices that can be used to improve the quality of leadership are presented. Recommendations for improving the level of narrative competence for prospective leaders are highlighted and the reasons why it is necessary to continue research in certain areas of narrative and leadership are substantiated.

Keywords: narrative; narrative competence; leadership.

Olexandr Romanovskiy, Sofia Klochko

An extended abstract of the paper on the subject of:

“The role of narrative competence in the development of leadership qualities”

Problem setting. *In the modern educational environment, the issue of the importance of narrative competence in the formation of leadership qualities is covered only in narrow scientific environments. The underestimation of this component leads to the loss of a fairly powerful and simple tool for creating meanings and goals that affect both personal and overall development in general. In turn, this can affect the effectiveness of the link between higher education, science and business, as well as the lack of digital transformation in education, which complicates the possibility of introducing new methods and tools, such as narrative competence, into leadership practice.*

Thus, today's problem is a certain need for an open and deep understanding of the role of narrative in the process of leadership development, as well as the need to strengthen the link between education, science and practice for the effective implementation of innovative approaches to leadership training and development.

Recent research and publication analysis. *Ukraine has accumulated some experience in researching the problem of forming the leadership competence of future*

professionals, in particular in management and educational management. For example, in the process of training a future psychologist at the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, due attention is paid to the publications and educational process of the Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management named after Academician I. Zyazyun - O. Romanovskiy (development of an innovative concept of formation of the humanitarian and technical elite, creation and successful functioning of a well-known scientific school on the problems of elite and leadership), N. Pidbutska (development of a methodology for the formation of national leadership), T. Hura (pedagogical aspects of personality formation and education at a technical university, psychology of leadership formation and development), M. Chebotarev (formation of readiness for adaptive management in the independent practical activity of university graduates, activities of managers-leaders in modern market conditions), A. Knysh (emotional intelligence of a leader in business, theory and practice of leader formation, and information and communication technologies in psychology),

S. Reznik (mechanisms of education management in Ukraine; management of educational innovations; management psychology; leadership; pedagogy of facilitation) and others. A leadership center has also been created where future psychologists take an active part in conferences and the practice of forming a leader, which forms the communication competence of future psychologists. The training of psychologists-leaders in higher education institutions is aimed at improving not only their professional but also social competence, and developing the leadership competencies of a specialist.

The issue of narrative continues to be popular in study and research, so today it is a field that is constantly changing and developing. This phenomenon has been studied by such scholars as J. Bruner, K. Gergen, A. Kerby, G. Allport, T. Sarbin, C. Taylor, G. Abanina, K. Hutsul, N. Chepeleva. Scientists identify narrative as a means of forming the identity and uniqueness of a person. Through narratives, important events for a person can be traced, which go through stages of internal processes of evaluation and comprehension, making certain events significant for the perception and awareness of the individual.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, to which this article is devoted. The analysis of scientific sources and research shows that the study of the phenomenon of leadership is still relevant. Hence, we can conclude that the creation of new methodologies and concepts makes it possible to study this topic from a new perspective, which in turn contributes to a deeper understanding of the processes of formation and development of leaders, so the topic of narrative competence in the context of the development of potential leaders is promising for further scientific research.

Paper objective. Specify the factors of actualization of the relationship between narrative competence and leadership qualities; to highlight the importance of

narrative as a tool for enhancing the leader's influence on the team, helping to build trust and motivation among team members; to outline the key aspects of narrative competence that contribute to the formation of an effective leadership style and leadership; to identify methods and tools that help to increase the leader's narrative competence; to offer recommendations for improving the narrative competence of leaders.

Paper main body. Modern research on public administration continues to define public administration, leadership and power as multifaceted, multivalent phenomena with a complex and ambiguous interpretation [3]. In most cases, these aspects relate to the political system, although, as we know today, one can be a leader not only in politics. Although today, more and more researchers agree that the concept of a leader, not only in the political sphere, but in general, has a high emotional intensity. A leader has the ability to influence people, which allows him or her to use the power and authority of his or her followers [4]. Modern realities require leaders to have specific tools that will help them create and implement new opportunities. For example, in developing meanings and goals, leaders often overlook such a powerful tool as narrative, which is actually quite accessible in the form of storytelling. Few tools are as powerful and easily accessible to a leader as the use of personal and organizational narrative.

The concept of narrative competence is usually understood as the ability and skill of a person to consistently present a certain story about an event, outline the stages, describe the participants, place and personal attitude to the topic and subject of the story in accordance with the norms of social interaction accepted in a particular area, or, according to the psychological and hermeneutical approach, it is the process of transforming external events into the inner experience of a person through their ordering according to the features of a narrative text [8]. Narratives can be seen as a certain form

of storytelling or constructs that individuals create in order to explain events, express their ideas, and reproduce their personal experience and perception of the world [5,7]. Through narratives, leaders are able to use stories more strategically and effectively to achieve important goals, such as motivating a team, building rapport, and influencing others. In particular, narratives help leaders create articulate and meaningful stories that influence the cognitive and emotional aspects of individuals' perceptions and behaviors, contributing to the formation of meanings and goals in the team and organization. For the effective development of leadership skills, a sufficient level of narrative competence can be determined by such aspects as, first of all, improving the effectiveness of communication itself. That is, narrative competence generally helps leaders understand how to communicate effectively with their team and audience. Thanks to this skill, a potential leader has the opportunity to create narratives that captivate and persuade, making ideas more understandable and more often reproduced [5].

The moment of motivation of a team, collective or group is a very important aspect of a leader's activity. In this case, developed narrative competence helps leaders to tell stories that can inspire and motivate others, and thus convey their values and views through narratives, which contributes to the achievement of a common goal and overall team support. In addition, narratives help team members to identify more easily with the leader and the common goal, as this in turn gives the team itself a sense of "team unity", a feeling that they are part of the whole story. It should also be noted that leaders who are able to tell narratives effectively usually have more authority and inspire more trust in the team and among stakeholders.

Improving a leader's narrative competence is a process that may take time and require some effort, but will result in significant improvements in communication, management, and team performance.

Based on the above information, we have developed recommendations for implementing

narrative approaches in leadership practice to achieve greater efficiency:

1. Read and listen to narratives. Reading and listening to stories and narratives can help develop a so-called intuitive understanding of how they are constructed and function.

2. Support employees who tell stories. Acknowledging and listening to other people's stories and narratives enriches understanding and contributes to a positive team environment.

3. Try to use narratives when communicating with colleagues and employees. This can include business stories, anecdotes, or personal experiences that help explain your ideas and goals.

4. Use narratives for motivation, as it can help motivate the team to achieve high results.

5. Diversify your own narratives to broaden the horizons of understanding, as different cultures have their own communication patterns.

6. Develop your empathy. A leader with developed empathy has a greater ability to understand and empathize with other people. This helps to better understand different narratives and communicate effectively with the team.

7. Practice active listening. Listening carefully to others allows you to better understand their stories and narratives. Active listening can also help you see and understand the subtexts in other stories.

8. Be open to change. Being open to new ideas and perspectives can help broaden your understanding of narratives and help you communicate more effectively with different people.

Conclusions of the research. Today, both in Ukraine and around the world, there is still a need for effective managers-leaders, as leadership remains a certain strategic resource and, as practice shows, to some extent scarce. The modern view of a leader, first of all, emphasizes that a leader is a carrier of innovative culture. Modern

development seeks to integrate into the global system, which is why there is a need for effective, qualified leaders. In today's environment, we observe that in the process of higher education development, we face challenges such as insufficient connection with science and business, the need for digital transformation, and the need to develop universal competencies of future professionals. Narrative competence can be

considered one of the important components of leadership development. Further research in this area will help to uncover new aspects that affect the development and effectiveness of leadership. And also to explore new opportunities to use innovative methods and technologies, such as virtual reality and artificial intelligence, to improve the level of narrative competence in leaders.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному освітньому середовищі питання важливості нарративної компетентності у формуванні лідерських якостей висвітлено досить у вузьких наукових середовищах. Недооцінка даного компоненту призводить до втрати досить потужного та простого інструмента для створення сенсів та цілей, що впливають як на особистісний, так і загальний розвиток в цілому. Зокрема це може вплинути на ефективність зв'язку між вищою освітою, наукою та бізнесом, а також недостатність цифрової трансформації у сфері освіти, що ускладнюють можливості впровадження нових методів та інструментів, таких як нарративна компетентність, у практику лідерства.

Отже, на сьогоднішній день проблематика полягає в певній потребі відкритого та глибокого розуміння ролі нарративу під час формування лідерських якостей, а також в необхідності зміцнення зв'язку між освітою, наукою та практикою задля ефективного впровадження інноваційних підходів у лідерському навчанні та розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. В Україні існує накопичений певний досвід дослідження проблеми формування лідерської компетентності майбутніх фахівців, зокрема з менеджменту, освітнього менеджменту. Наприклад, у процесі навчання майбутнього психолога у

Національному технічному університеті "Харківський політехнічний інститут" приділяється цьому питанню належна увага, відображена у публікаціях та освітньому процесі кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами імені академіка І. Зязюна – О. Романовський (розробка інноваційної концепції формування гуманітарно-технічної еліти, створення та успішне функціонування широко відомої наукової школи з проблем еліти та лідерства), Н. Підбуцька (розробка методології формування національної гуманітарно-технічної та управлінської еліти, розробка методології формування психологічної готовності майбутніх фахівців технічного університету до професійної діяльності, формування управлінської гуманітарно-технічної еліти у вищих технічних навчальних закладах з використанням інноваційних педагогічних технологій), Т. Гура (педагогічні аспекти формування та виховання особистості в технічному університеті, психологія становлення та розвитку лідерства), М. Чеботарьов (формування готовності до адаптивного управління в самостійній практичній діяльності випускників вузів, діяльність менеджерів-лідерів в сучасних ринкових умовах), А. Книш (емоційний інтелект лідера у сфері бізнесу, теорія і практика формування лідера, і інформаційно-комунікативні технології в психології), С. Резнік (тенденції розвитку вищої освіти в Україні; умови інформатизації, інтернаціоналізації, комерціалізації освіти; проблеми розуміння студентами навчаль-

ного матеріалу; міжособистісне розуміння в процесі спілкування викладача та студента; методика управлінської підготовки майбутніх фахівців), О. Пономарьов (інноваційні педагогічні технології, методологія пізнання і методологія педагогічних досліджень; філософія і психологія управління, філософія впливу, філософія і логіка людської діяльності), Л. Грень (механізми управління освітою в Україні; менеджмент освітніх інновацій; психологія управління; лідерство; педагогіка фасилітаторства) та інші). Також створено центр лідерства, де майбутні психологи беруть активну участь у конференціях та практиках формування лідера, що формує комунікативну компетенцію майбутніх психологів. Підготовка психологів-лідерів в умовах ЗВО спрямована на підвищення рівня їх не тільки професійної, але й соціальної компетентності, розвиток лідерських компетенцій фахівця.

Питання нарративу продовжує бути популярним у вивченні та дослідженні, тому на сьогодні це та галузь, яка постійно зазнає змін та розвивається. Дослідженням даного феномену займалися такі науковці, як: Дж. Брунер, К. Герген, А. Кербі, Г. Олпорт, Т. Сарбін, Ч. Тейлор, Г. Абаніна, К. Гуцул, Н. Чепелева. Науковці виділяють нарратив, як певний засіб формування ідентичності та унікальності особистості. Через нарративи простежуються важливі події для людини, які проходять через етапи внутрішні процеси оцінювання та осмислення, що робить певні події значущими для сприйняття та усвідомлення особистості.

Виходячи з проаналізованих наукових джерел, ми можемо прийти до певної необхідності більш детальнішого вивчення впливу нарративів на розвиток лідерських якостей, особливо їх роль у формуванні мотивації, комунікаційних навичок та здатності до стратегічного мислення. Дослідження тематики нарративної компетентності дозволить

більш глибоко зрозуміти механізми взаємодії нарративів та лідерської діяльності, що може в перспективі мати велике значення для практики лідерства та розвитку освітніх програм.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. За допомогою проведеного аналізу наукових джерел та досліджень спостерігається підтвердження актуальності до вивчення явища лідерства. Звідси ми можемо прийти до висновку, що створення нових методологій та концепцій дає змогу вивчати цю тему з нового погляду, що сприяє більш глибокому розумінню процесів формування та розвитку лідерів, тому тема нарративної компетентності в контексті розвитку потенційних лідерів є перспективною для подальшого наукового дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Конкретизація факторів актуалізації зв'язку між нарративною компетентністю та лідерськими якостями; висвітлити важливість нарративу як інструменту для посилення впливу лідера на команду, сприяючи зміцненню довіри та мотивації серед членів команди; окреслити ключові аспекти нарративної компетентності, котрі сприяють формуванню ефективного лідерського стилю та керівництва; визначити методи та інструменти, які допомагають підвищити нарративну компетентність у лідера; запропонувати рекомендації щодо покращення нарративної компетентності у діяльності лідера для збільшення ефективності роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Під поняттям нарративної компетентності зазвичай розуміють здатність та вміння особистості послідовно представляти певну розповідь про подію, окреслювати етапи, описувати учасників, місце та власне особистісне ставлення до теми і предмета розповіді відповідно до норм соціальної взаємодії, що

прийняті в певній сфері. Відповідно до психолого-герменевтичного підходу – це процес трансформування зовнішніх подій у внутрішній досвід особистості через їх впорядкування згідно з ознаками нарративного тексту [1]. Наративи можна розглядати як певну форму розповіді або конструкції, які індивіди створюють для того, щоб пояснити події, висловити свої уявлення, відтворити особистий досвід і сприйняття світу [3,5]. Завдяки наративам лідери мають можливість більш стратегічно та ефективно використовувати розповіді задля досягнення важливих цілей. Наприклад таких, як: мотивація команди, побудова взаєморозуміння та здійснення впливу на інших. Зокрема наративи допомагають лідерам створювати артикульовані та значущі історії, які впливають на когнітивні та емоційні аспекти сприйняття та поведінки індивідів, сприяючи формуванню сенсів та цілей в колективі та організації. Задля ефективного розвитку лідерських якостей достатній рівень нарративної компетентності може визначатися такими аспектами, як покращення ефективності комунікації. Тобто наративна компетентність загалом допомагає лідерам розуміти, як ефективно спілкуватися зі своєю командою та аудиторією. Завдяки даному вмінню у потенційного лідера є можливість створювати наративи, які захоплюють і переконують, роблячи ідеї більш зрозумілими та частіше відтворюваними [5].

Лідер із розвинутою нарративною компетентністю має можливість використовувати наративи для розуміння причин та ефективного вирішення конфліктів в команді. Розуміння одночасно різних точок зору та вміння підійти до проблеми з різних боків допомагає лідеру знайти компромісні рішення, щоб в ідеальному варіанті задовольнити потреби обох сторін, або вивести сторони на певний компроміс.

Момент мотивації команди, колективу чи групи є досить важливим

аспектом у діяльності лідера. У цьому випадку розвинена нарративна компетентність допомагає лідерам розповідати історії, які можуть надихати та мотивувати інших, а також за рахунок цього передавати свої цінності та погляди через наративи, що сприяє досягненню спільної мети та загальній підтримці команди. Крім того, наративи допомагають членам команди легше ідентифікуватися з лідером і спільною метою, оскільки це дає самій команді відчуття “єдності команди”, відчуття, що вони є частиною усієї історії. Також слід відмітити, що лідери, які вміють ефективно розповідати наративи, зазвичай мають більший авторитет та викликають більше довіри в команді та серед зацікавлених осіб.

Одним із найважливіших лідерських якостей є добре розвинений емоційний інтелект, або ж Emotional Intelligence (Emotional Quotient or EQ). Вміння розповідати наративи може позитивно впливати на рівень емпатії лідера, тому що завдяки слуханню та розповіді історії відбувається краще розуміння думок, почуттів та потреб не тільки свого оточення, а й самого себе [6].

Лідери з нарративною компетентністю можуть відкрито розповідати про свої власні невдачі і вчитися із них, що створює атмосферу, в якій інші члени команди вчаться відчувати готовність до ризику та більше акцентують увагу на позитивних моментах із власних помилок.

Також розвинений рівень нарративної компетентності може допомогти ефективно зменшити загальний опір до змін. Наприклад, лідери можуть використовувати наративи, щоб ефективно мобілізувати команду на зміни або важкі завдання. Особливо нарративні історії можуть надихати до дії та виступати підтримкою для людей під час перетворень.

Вдосконалення нарративної компетентності для лідера – це процес, що може займати час та вимагати певних

зусиль, але в результаті призведе до значних покращень у комунікації, керуванні та ефективності роботи команди загалом.

На основі зазначеної вище інформації ми сформуваємо рекомендації щодо впровадження нарративних підходів у практику лідерства для досягнення більшої ефективності:

1. Читайте та слухайте наративи. Читання та слухання історій та наративів може допомогти розвинути так зване інтуїтивне розуміння того, як вони будуються та функціонують.

2. Підтримуйте співробітників, які розповідають історії. Визнання та вислуховування історій та наративів інших людей збагачує розуміння та сприяє створенню позитивної атмосфери в колективі в цілому.

3. Старайтеся використовувати наративи в спілкуванні з колегами та співробітниками. Це може включати як ділові історії, анекдоти або власні досвіди, що допомагають пояснити ваші ідеї та цілі.

4. Використовуйте наративи для мотивації, оскільки це може допомогти мотивувати команду досягати високих результатів.

5. Урізноманітнюйте власні наративи, що дозволить розширити горизонти розуміння, оскільки різні культури мають власні особливості у спілкуванні.

6. Прокачайте свою емпатію. Лідер із розвиненою емпатією має більшу здатність розуміти та співчувати іншим людям. Це

допомагає краще розуміти різні наративи та ефективно спілкуватися з колективом.

7. Практикуйте активне слухання. Уважне прислухання до інших дозволяє краще зрозуміти їхні історії та наративи. Активне слухання може також допомогти побачити та зрозуміти підтексти в інших розповідях.

8. Будьте відкритими до змін. Відкритість до нових ідей та поглядів може допомогти розширити ваше розуміння наративів та більш ефективно спілкуватися з різними людьми.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У сучасних умовах ми спостерігаємо, що у процесі розвитку вищої освіти ми стикаємося з такими викликами, як, наприклад, недостатнім зв'язком з наукою та бізнесом, необхідністю цифрової трансформації, а також з потребою у розвитку універсальних компетентностей майбутніх фахівців. Наративну компетентність можна вважати одним із важливих компонентів формування лідерських якостей. Подальші дослідження у даному напрямку дадуть змогу допомогти розкрити нові аспекти, що впливають на розвиток та ефективність лідерської діяльності. А також дослідити нові можливості залучення інноваційних методик та технологій, наприклад, таких як віртуальна реальність та штучний інтелект задля підвищення рівня нарративної компетентності у лідерів.

Список літератури:

1. Стратегії розвитку вищої освіти України на 2021 – 2031 роки. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>

2. Auvinen, T. [et al.] (2019), “Evolution of strategy narration and leadership work in the digital era”, *Leadership*, vol. 15, no. 2, pp. 205 – 225

3. Luger, S., Fitzpatrick, J. (2022), “Narrative Nursing Leadership “Story Telling” and Constructs of Authentic Nursing Leadership”, *Nurse Leader*”, vol. 20, is. 1, pp. 67 – 69

4. Fleming, D. (2001), “Narrative leadership: using the power of stories”, *Strategy and Leadership*, vol. 29, no. 4, pp. 34 – 36

5. Auvinen, T. [et al.] (2019), “Evolution of strategy narration and leadership work in the digital era”, *Leadership*, vol. 15, no. 2, pp. 205 – 225

6. Романовський О., Балабай А. Формування лідерської компетенції у майбутніх психологів / О. Романовський, А. Балабай // Лідери ХХІ століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій для управління соціальними системами: матеріали 5-ї міжнар. наук.-практ. конф., 28 – 29 жовтня 2021 року. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2021. – С. 143 – 145
7. Романовський О., Пономарьов О., Резнік С. Розуміння керівником особистості співрозмовника / О. Романовський, О. Пономарьов, С. Резнік // Навчально-методичний посібник з дисц. “Техніка адміністративної діяльності”: для студ. спец. “Адміністративний менеджмент”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2010. – С. 108
8. Підбуцька Н., Захарова О. Розвиток лідерського потенціалу як один з пріоритетних напрямів підготовки фахівців / Н. Підбуцька, О. Захарова // Наукова школа академіка І. Зязюна у працях його соратників та учнів: матеріали 7-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 25 – 26 травня 2021 року. – заг. ред. Романовський О. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2021. – С. 157 – 160
9. Romanovskyi, O. Pidbutska, N. Knysh, A. Vorobieva, E. (2022), “Leadership Detection Across Social Media Hashtags”, CEUR Workshop Proceedings, vol. 3171, pp. 632 – 641
10. Knysh, A., Romanovskyi, O., Pidbutska, N., Shtuchenko, I. (2020), “Connection between personal perfectionism and efficiency of students’ learning activities”, Journal of Education Culture and Society, vol. 11, no. 1, pp. 136 – 145
11. Bostanli, L., Habisch A. (2023), “Narratives as a Tool for Practically Wise Leadership”, Humanistic Management Journal.
12. Danzig, A. (1992), “How might leadership be taught? The use of story and narrative to teach leadership”, International Journal of Leadership in Education, vol. 2, no. 2. pp. 117 – 131
13. Oydag, H. (2021), “Literature Review and Model Proposition: The Relationship Between Inter-Organisational Learning and Innovation”, 9th International Conference on Leadership, Technology, Innovation and Business Management: Leadership, Innovation, Media and Communication
14. Leithwood, K. (2023), “The Personal Resources of Successful Leaders: A Narrative Review”, Education Sciences, vol. 13, no. 9, p. 932
15. Ganz, M. [et al.] (2022), “Crafting Public Narrative to Enable Collective Action: A Pedagogy for Leadership Development”, Academy of Management Learning and Education
16. Sparrowe, R. (2005), “Authentic leadership and the narrative self”, The Leadership Quarterly, vol. 16, no. 3. p. 419 – 439
17. Романовський О., Горбач І. Емоційно-вольовий компонент як складник лідерського потенціалу майбутніх фахівців державної кримінально-виконавчої служби України / О. Романовський, І. Горбач // Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів: матеріали 7-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 травня 2021 року. – заг. ред. Романовський О. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2021. – С. 160 – 163
18. Ключко С. Вплив нарративної компетентності на лідерські якості – [електронний ресурс] / С. Ключко // Лідери ХХІ століття. Погляд у майбутнє : матеріали 7-ї міжнар. наук.-практ. конф., 26 – 27 жовтня 2023 року. – заг. ред. Романовський О. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2023. – С. 23 – 24
19. Чепелева Н., Смульсон М., Шиловська О., Гуцол С. Нативні психотехнології. / Н. Чепелева, М. Смульсон, О. Шиловська, С. Гуцол // за заг. ред. Чепелевої Н. – К.: Главник. – Серія: “Психол. Інструментарій”. – 2007. – С. 144
20. Костиця І., Шокало Д. Формування лідерських навичок у майбутніх

викладачів вищої школи / І. Костиря, Д. Шокало // Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 27 – 28 вересня 2018 року. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2018. – С. 104 – 106

21. McAdams, D. (2001), “The psychology of life stories”, *Review of General Psychology*, vol. 5, no. 2, pp. 100 – 122

22. Абаніна Г., Опанасюк О.

Наративний підхід в сучасній психології / Г. Абаніна, О. Опанасюк // Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей II Міжнародної конференції, 20 листопада 2020 року. – К.: Університет “КРОК”, 2020. – С. 188 – 190

23. Чепелєва Н., Смульсон М., Шиловська О., Гуцол С. Нативні психотехнології. / Н. Чепелєв, М. Смульсон, О. Шиловська, С. Гуцол // за заг. ред. Чепелєвої Н. – К.: Главник. – Серія: “Психол. Інструментарій”. – 2007. – С. 144

References:

1. “Strategies for the development of higher education in Ukraine for 2021 – 2031” – [electronic resource], available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>

2. Auvinen, T. [et al.] (2019), “Evolution of strategy narration and leadership work in the digital era”, *Leadership*, vol. 15, no. 2, pp. 205 – 225

3. Luger, S., Fitzpatrick, J. (2022), “Narrative Nursing Leadership “Story Telling” and Constructs of Authentic Nursing Leadership”, *Nurse Leader*, vol. 20, is. 1, pp. 67 – 69

4. Fleming, D. (2001), “Narrative leadership: using the power of stories”, *Strategy and Leadership*, vol. 29, no. 4, pp. 34 – 36

5. Auvinen, T. [et al.] (2019), “Evolution of strategy narration and

leadership work in the digital era”, *Leadership*, vol. 15, no. 2, pp. 205 – 225

6. Romanovsky, O.,

Balabay, A. (2021), “Formation of leadership competence in future psychologists”, *Leaders of the XXI century. Formation of a Charismatic Leader's Personality on the Basis of Humanitarian Technologies for the Management of Social Systems: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference*, 28 – 29 October 2021, Kharkiv: NTU “KHPI”, pp. 143 – 145

7. Romanovsky, O., Ponomarev, O., Reznik, S. (2010), “Understanding the personality of the interlocutor”, *Study guide for the discipline “Technique of Administrative Activity”*: for students of speciality “Administrative Management”, NTU “KHPI”, p. 108

8. Podbutska, N., Zakharova, O. (2021), “Developing leadership potential as one of the priority areas of specialist training”, *The Scientific School of Academician I. Ziaziun in the Works of His Associates and Students: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference*, 25 – 26 May 2021, ed. by Romanovsky, O., Kharkiv: NTU “KHPI”, pp. 157 – 160

9. Romanovskiy, O. Pidbutska, N. Knysh, A. Vorobieva, E. (2022), “Leadership Detection Across Social Media Hashtags”, *CEUR Workshop Proceedings*, vol. 3171, pp. 632 – 641

10. Knysh, A., Romanovskiy, O., Pidbutska, N., Shtuchenko, I. (2020), “Connection between personal perfectionism and efficiency of students’ learning activities”, *Journal of Education Culture and Society*, vol. 11, no. 1, pp. 136 – 145

11. Bostanli, L., Habisch A. (2023), “Narratives as a Tool for Practically Wise Leadership”, *Humanistic Management Journal*.

12. Danzig, A. (1992), “How might leadership be taught? The use of story and narrative to teach leadership”, *International Journal of Leadership in Education*, vol. 2, no. 2, pp. 117 – 131

13. Oydag, H. (2021), "Literature Review and Model Proposition: The Relationship Between Inter-Organisational Learning and Innovation", 9th International Conference on Leadership, Technology, Innovation and Business Management: Leadership, Innovation, Media and Communication
14. Leithwood, K. (2023), "The Personal Resources of Successful Leaders: A Narrative Review", *Education Sciences*, vol. 13, no. 9, p. 932
15. Ganz, M. [et al.] (2022), "Crafting Public Narrative to Enable Collective Action: A Pedagogy for Leadership Development", *Academy of Management Learning and Education*
16. Sparrowe, R. (2005), "Authentic leadership and the narrative self", *The Leadership Quarterly*, vol. 16, no. 3, p. 419 – 439
17. Romanovskyi, O., Horbach, I. (2021), "Emotional and Volitional Component as a Component of the Leadership Potential of Future Specialists of the State Penitentiary Service of Ukraine", *The Scientific School of Academician Ivan Ziazun in the Works of His Associates and Students: Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference*, 25 – 26 May 2021, ed. by Romanovsky, O., Kharkiv: NTU "KHPI", pp. 160 – 163
18. Klochko, S. (2023), "The impact of narrative competence on leadership qualities", [electronic resource], *Leaders of the XXI century. Looking to the future : materials of the 7th international scientific and practical conference*, 26 – 27 October 2023, ed. by Romanovsky, O. Kharkiv: NTU "KHPI", pp. 23 – 24
19. Chepeleva, N., Smulson, M., Shylovska, O., Hutsol, S. (2007), "Native psychotechnologies", ed. by Chepeleva, N., Kyiv: Glavnyk, Series: "Psychol. Instrumentarium". p. 144
20. Kostyrya, I., Shokalo, D. (2018), "Developing Leadership Skills in Future Higher Education Teachers", *Leaders of the XXI century. Formation of the Personality of a Charismatic Leader on the Basis of Humanitarian Technologies: Materials of the International Scientific and Practical Conference*, 27 – 28 September 2018, Kharkiv: NTU "KHPI", pp. 104 – 106
21. McAdams, D. (2001), "The psychology of life stories", *Review of General Psychology*, vol. 5, no. 2, pp. 100 – 122
22. Abanina, H., Opanasiuk, O. (2020), "Narrative approach in modern psychology", *State, regions, entrepreneurship: informational, socio-legal, socio-economic aspects of development: abstracts of the II International Conference*, 20 November 2020, K.: KROK University, pp. 188 – 190
23. Chepeleva, N., Smulson, M., Shylovska, O., Hutsol, S. (2007), "Native psychotechnologies", ed. by Chepeleva, N., Kyiv: Glavnyk., Series: *Psychol. Instrumentarium*", p. 144

Стаття надійшла до редколегії 14.02.2024

Тетяна Жушма

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім.
академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3735-6014>

E-mail: zhushmatan@gmail.com

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація: у статті охарактеризовано етапи та особливості організації педагогічного експерименту. Визначено критерії, показники, діагностичні методики оцінки рівня сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи. Експериментально підтверджено ефективність розроблених педагогічних умов формування лідерських якостей майбутніх педагогів вищої школи: динаміка змін у рівнях розвитку лідерських якостей у студентів експериментальної групи виявилась більш суттєвою, ніж у студентів контрольної.

Ключові слова: педагогічний експеримент; педагогічні умови; лідерські якості; майбутні педагоги вищої школи.

Tetiana Zhushma

graduate student of the department of pedagogy and psychology of social systems management by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: zhushmatan@gmail.com

EXPERIMENTAL VERIFICATION OF THE EFFECTIVENESS OF PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES OF FUTURE HIGHER EDUCATION TEACHERS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract: the stages and peculiarities of organising a pedagogical experiment are described in the article. The criteria, indicators, and diagnostic methods for assessing the level of leadership qualities of future higher education teachers are defined. The effectiveness of the developed pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers has been experimentally confirmed: the dynamics of changes in the levels of development of leadership qualities in students of the experimental group was more significant than in students of the control group.

Key words: pedagogical experiment; pedagogical conditions; leadership qualities; future teachers of higher education.

Tetiana Zhushma

An extended abstract of a paper on the subject of:

“Experimental verification of the effectiveness of pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers in higher education institutions”

Problem setting. It is emphasized in *The Concept of Pedagogical Education Development (2018)* that one of the tasks of higher education transformation should be to ensure personal development of teachers who will be able to solve complex problems and challenges of teaching, education and development. The developed leadership qualities of future higher education teachers can become the key to their involvement in the process of reforming and solving complex problems of the modern higher education system, as their active position, focus on success, perseverance and desire for self-improvement will be a prerequisite for implementing the most pressing transformation tasks and implementing innovative educational projects.

Recent research and publications analysis. The theoretical and methodological foundations of ensuring the personal development of future teachers are revealed in the works of O. Bida, R. Walker, V. Hryneva, I. Zyazyun, D. Cruickshank, D. Haefele, I. Oros, K. Feldman and others. The importance of leadership for effective pedagogical activity is substantiated by such scholars as T. Gura, O. Ignatyuk, O. Nestulia, S. Nestulia, O. Palamarchuk, O. Ponomarev, S. Reznik, O. Romanovskyi, N. Sereda, T. Solodovnyk, and others. The problems of developing leadership qualities in future teachers are highlighted in the works of Y. Kraschenko, N. Marakhovska, N. Semeni, etc.

Paper objective. The problem of developing leadership qualities in future higher education teachers remains insufficiently researched.

Paper main body. The aim of the article is to experimentally test the effectiveness of pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers.

The effectiveness of pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers was tested using the method of pedagogical experiment. The experiment was conducted in the natural conditions of the educational process of the National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” during 2019-2023 and included three stages: stating, formative, and control. The respondents were master's students of the specialty “Educational and Pedagogical Sciences” specialising in Higher Education Pedagogy, a total of 213 people (74 full-time students, 139 part-time students). The criteria, indicators and levels of formation of leadership qualities in the future higher education teachers were substantiated on the basis of the structure of leadership qualities specified in the study. According to the motivational and personal criterion, the indicators of the formation of leadership qualities in future higher education teachers are, respectively, motivation to achieve success and focus on self-development and self-improvement; emotional and intellectual - intellectual lability, reflexivity, balance, empathy; organizational and managerial - willpower, independence, activity, leadership, organizational qualities; according to communicative and social - sociability, communicative skills. The formation of leadership qualities in future teachers of the higher school was determined on a three-point scale.

The results of the experimental stage showed an insufficient level of formation of leadership qualities in students and confirmed the need to implement the developed pedagogical conditions for the formation of these qualities in the process of professional training of future higher education teachers. It was determined

that the most developed qualities among students are leadership, balance, independence and organisational skills.

At the formative stage of the experiment (2019-2023), students of the control group studied according to the traditional methodology, and the developed pedagogical conditions for the formation of leadership qualities were introduced into the process of professional training of the experimental group.

At the control stage of the experiment (2021-2023), it was determined that students in the experimental group showed a statistically significantly higher level of leadership skills than students in the control

group. The greatest changes in the students of the experimental group occurred in the level of reflexivity, organisational skills, communication skills, and focus on self-development and self-improvement.

Conclusions of the research. The effectiveness of the developed pedagogical conditions for the formation of leadership qualities of future higher education teachers has been experimentally confirmed. At the control stage of the experiment, a statistically significant difference was found between the students of the experimental and control groups in terms of high and low levels of leadership skills.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Концепції розвитку педагогічної освіти (2018) підкреслюється, що одним із завдань трансформації вищої освіти має бути забезпечення особистісного розвитку педагогічних працівників, які будуть здатними розв'язувати складні задачі та проблеми навчання, виховання й розвитку. Розвинені лідерські якості майбутніх педагогів вищої школи можуть стати запорукою їхньої залученості у процес реформування та вирішення складних проблем сучасної системи вищої освіти, оскільки їх активна позиція, спрямованість на успіх, наполегливість та бажання самовдосконалення будуть передумовою для втілення найбільш актуальних завдань трансформацій та реалізації інноваційних освітянських проєктів. Проблематика лідерства актуалізується у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Теоретико-методологічні засади забезпечення особистісного розвитку майбутніх педагогів розкриваються у роботах О. Біди, Р. Вокер, В. Гриньової,

І. Зязюна, Д. Круїкшенк, І. Орос, Д. Хейфеле, К. Фельдман та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Важливість лідерства для ефективної педагогічної діяльності обґрунтовується такими вченими, як Т. Гура, О. Ігнатюк, О. Нестуля, С. Нестуля, О. Паламарчук, О. Пономарьов, С. Резнік, О. Романовський, Н. Серєда, Т. Солодовник та ін. [7; 8; 9; 10; 11]. Проблеми формування лідерських якостей у майбутніх учителів висвітлено у роботах Ю. Кращенко, Н. Мараховської, Н. Семеній тощо [12; 13; 14]. Як бачимо, теоретико-методологічне підґрунтя дослідження структури особистост майбутніх педагогів досліджено недостатньо, оскільки лідерський аспект потребує більше уваги.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Увагу вчених все частіше привертають питання якісного складу особистості фахівця, проте з огляду на виклики сьогодення затребуваним компонентом є лідерський потенціал. Недостатньо дослідженою залишається проблема формування лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування лідерських якостей майбутніх педагогів вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Ефективність педагогічних умов формування лідерських якостей майбутніх педагогів вищої школи [15] перевірялась за допомогою методу педагогічного експерименту. Експеримент проводився у природних умовах освітнього процесу Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” протягом 2019-2023 рр. і включав три етапи: констатувальний, формувальний, контрольний. Респондентами були студенти магістратури спеціальності “Освітні, педагогічні науки” спеціалізації “Педагогіка вищої школи” загальною кількістю 213 осіб (74 студенти денної форми навчання, 139 – заочної форми навчання). Участь студентів була добровільною.

Констатувальний етап педагогічного експерименту проходив протягом 2019-2022 рр., і його метою було визначення початкового рівня сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи. Для діагностики цього рівня у студентів використовувались методи бесіди, спостереження, тестування.

Критерії, показники та рівні сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи обґрунтовувались на основі уточненої у дослідженні структури лідерських якостей [16]. Показниками сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи за *мотиваційно-особистісним критерієм* є, відповідно, мотивація на досягнення успіху та спрямованість на саморозвиток та самовдосконалення; за *емоційно-інтелектуальним* – інтелектуальна лабільність, рефлексивність, врівноваженість, емпатія; за *організаційно-управлінським* – сила волі, незалежність, активність, лідерство, організаційні якості; за *комунікативно-соціальним* – товарищескість, комунікативність.

Мотивація на досягнення успіху характеризує прагнення людини проявити

себе якнайкраще та досягнути високих результатів при виконанні різних видів діяльності. Люди з високим рівнем такої мотивації відчувають задоволення від досягнень, амбітні, ставлять високі цілі та прагнуть їх реалізувати. Бажання проявити себе та досягнути успіху визначальна характеристика лідера у будь-якій сфері.

Спрямованість на саморозвиток та самовдосконалення також важлива для лідера, оскільки для того, щоб впливати на розвиток інших потрібно постійно розвиватись самому. Особливо така якість важлива у структурі лідерських якостей педагога, оскільки оволодіння актуальними предметними знаннями, новими педагогічними методиками та технологіями, широка ерудиція – абсолютно необхідні для успішного прояву у професійній педагогічній діяльності.

Інтелектуальна лабільність вказує на розумову здатність адаптуватись до змін, визначається гнучкістю і здатністю реагувати на нові умови, виклики, завдання та невизначеність. У сучасному світі, який перенасичений різноманітною інформацією і в якому педагогу-лідеру необхідно вирішувати значну кількість різноманітних завдань, ця якість є важливою.

Рефлексивність характеризує здатність до самоаналізу та самооцінювання педагогом своєї діяльності, що важливо для усвідомлення своїх переваг та недоліків, причин та наслідків своїх дій та вчинків, своїх можливостей та обмежень для впливу на інших людей, результати освітнього процесу, організаційно-управлінських рішень.

Врівноваженість означає здатність до витримки, стриманості та контролю емоцій у різноманітних, у тому числі, стресових та напружених ситуаціях. Здатність зберігати спокій та емоційну рівновагу є важливою для здоров'я людини, прийняття нею раціональних рішень та для контролю педагогом загальної атмосфери в навчальній аудиторії.

Емпатія – здатність до співпереживання, розуміння емоцій, переживань, почуттів іншої людини.

Врівноваженість та емпатія є важливими лідерськими якостями педагога, оскільки дозволяють гармонізувати взаємовідносини в академічному середовищі (як в аудиторії здобувачів освіти, так і з колегами), сприяють партнерській взаємодії та створенню доброзичливого емоційного клімату толерантності та поваги.

Сила волі допомагає лідеру долати труднощі та досягати цілей, незважаючи на обставини та можливі перепони. Вона дозволяє витримувати тиск та залишатися наполегливим, приймаючи рішення та згуртовуючи людей для їх втілення, навіть в умовах невизначеності та різноманітних складнощів.

Значущою лідерською якістю педагога є незалежність, яка виявляється в його здатності виражати власну думку та відстоювати власні переконання. Незалежність дозволяє людині не чекати на директиви “зверху”, а проявляти ініціативу, бути самостійним, брати на себе відповідальність, підтримувати атмосферу відкритості та інновацій.

Педагог-лідер демонструє також активність, що означає вміння бути динамічним, готовим приймати виклики, вирішувати проблеми та реагувати на нові обставини. Він сам знаходиться у постійному русі та стимулює інших на досягнення нових вершин, він є взірцем енергії та наполегливості для інших людей.

Безумовно, необхідною якістю є, власне, лідерство, що означає бажання, готовність та вміння педагога здійснювати вплив на інших людей, згуртовувати людей та спрямовувати їх на нові

досягнення, керувати (навіть, неформально) та відповідати за очолення команди для досягнення певних цілей (освітніх, громадських, виховних, методичних тощо).

Визначальними лідерськими якостями у здійсненні професійної педагогічної діяльності є організаційні. Вони проявляються в здатності ставити цілі та завдання, планувати, визначати пріоритети, координувати. Організаційні якості дозволяють структурувати та упорядкувати окремі операції та діяльність загалом, досягати як короткострокових, так і довгострокових цілей, оптимально розподіляти час, ресурси та всі робочі процеси.

Товариськість визначає потребу у спільній діяльності, згуртованості, взаємодії та взаємодопомозі, що важливо для організації лідером єдиної команди. Товариськість часто проявляється через доброзичливе спілкування та ставлення до людей, відкритість, повагу та толерантність.

Комунікативність передбачає здатність встановлювати контакти, досягати взаєморозуміння, гнучко реагувати на ситуації комунікації, усвідомлювати враження, яке справляє комунікатор на слухача тощо. Для здійснення лідерського впливу педагогу, безмовно, необхідно володіти також комунікативністю.

На констатувальному етапі експерименту було також визначено методики діагностики сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи (таблиця 1).

Таблиця 1

Методики діагностики показників рівнів сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи

Критерії	Показники	Методики діагностики
Мотиваційно-особистісний	Мотивація на досягнення успіху	Методика “Діагностика мотивації до успіху” (Т. Елерс) [17]
	Спрямованість на саморозвиток та самовдосконалення	Методика “Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості” (С. Кузікова, Б. Кузіков) [18]

*ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ*

Продовження таблиці 1

Емоційно-інтелектуальний	Інтелектуальна лабільність	Методика визначення інтелектуальної лабільності [19]
	Врівноваженість	Методика “Шкала темпераментів” Л. Терстоуна. Шкала “Врівноваженість” [17]
		Методика “Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності” (Ч. Спілбергер) [20]
	Рефлексивність	Методика “Визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії” [21]
Емпатія	Методика “Діагностика емпатії” (А. Меграбян, М. Епштейн) [19]	
Організаційно-управлінський	Сила волі	Методика “Особистісний семантичний диференціал” (Ч. Осгуд). Шкала “Фактор сили” [17]
	Активність	Методика “Шкала темпераментів” Л. Терстоуна. Шкала “Активність” [17]
	Лідерство	Методика “Шкала темпераментів” Л. Терстоуна. Шкала “Лідерство” [17]
	Організаційні якості	Тест “Самооцінка організованості” [19]
		Опитувальник структури часу (Time Structure Questionnaire - TSQ) (Н. Фізер та М. Бонд). Шкали “Цілеспрямованість” та “Планомірність” [22]
Незалежність	Методика “Q-сортування” (В. Стефансона). Шкала “Залежність-незалежність” [19]	
Комунікативно-соціальний	Товариськість	Методика “Шкала темпераментів” Л. Терстоуна. Шкала “Товариськість” [17]
		Методика “Q-сортування” (В. Стефансона). Шкала “Товариськість-нетовариськість” [19]
	Комунікативність	Методика діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні (за М. Снайдером) [Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Сформованість лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи визначалась за трибальною шкалою.

Високий рівень сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи характеризується високою мотивацією на досягнення успіху, потребою та здатністю до саморозвитку, високою інтелектуальною лабільністю, здатністю контролювати свої емоції та зберігати спокій, розвинутою рефлексивністю та емпатією, здатністю долати труднощі та проявляти силу волі, схильністю до лідерства та керування іншими людьми, а також – активністю, незалежністю, організованістю, здатністю концентруватися на цілях та планувати, товариськістю та комунікативністю.

Середній рівень сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи характеризується посереднім

прагненням до успіху, посередньою здатністю до саморозвитку та інтелектуальної лабільності, людина не завжди контролює свої емоції, проявляє певну тривожність, не завжди готова до рефлексії та емпатії, вольові сторони особистості розвинені посередньо, як і схильність до лідерства, до того, щоб взяти відповідальність на себе за певні ініціативи та керування іншими людьми, а також характеризуються посередньою активністю, незалежністю, організованістю. Студенти не достатньо концентруються на цілях та ретельному плануванні, можуть мати деякі складнощі у тому, щоб позитивно співпрацювати, вільно спілкуватись та гнучко реагувати на різноманітні комунікативні ситуації.

Низький рівень сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи характеризується низьким

*ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ*

бажанням досягнути успіху, низькою потребою та здатністю до саморозвитку, труднощами у переключенні уваги та низькою інтелектуальною лабільністю, людина погано контролює свої емоції, не врівноважена, тривожна, має низький рівень здатності до рефлексії педагогічної діяльності, до співчуття та емпатії, часто пасує перед труднощами, не проявляє достатньої наполегливості та сили волі, нашттовхуючись на перепони, не проявляє схильності до лідерства, до відповідальності за керування іншими людьми, виявляє пасивну позицію,

залежність від думок інших людей. Вона не організована, не концентрується на цілях та плануванні, не товариська, не контактна, замкнута, проявляє імпульсивність у спілкуванні та взаємодії з оточенням, низьку диференційованість поведінки у процесі комунікації.

Рівень сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи за всіма критеріями в експериментальній (112 осіб) та контрольній (101 особа) групах на констатувальному етапі експерименту показано у таблиці 2.

Таблиця 2

Рівень сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи в експериментальній та контрольній групах на констатувальному етапі експерименту

№ з/п	Лідерські якості	ЕГ повна назва групи (112 осіб)						КГ повна назва групи (101 особа)					
		Рівень розвитку											
		В повна		С		Н		В		С		Н	
%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть		
Мотиваційно-особистісний критерій													
1	Мотивація на досягнення успіху	18,7	21	54,5	61	26,8	30	21,8	22	50,5	51	27,7	28
2	Спрямованість на саморозвиток та самовдосконалення	14,3	16	51,8	58	33,9	38	14,9	15	48,5	49	36,6	37
Емоційно-інтелектуальний критерій													
3	Інтелектуальна лабільність	31,3	35	46,4	52	22,3	25	35,7	36	46,5	47	17,8	18
4	Рефлексивність	16,1	18	41,1	46	42,8	48	11,9	12	41,6	42	46,5	47
5	Врівноваженість	6,2	7	30,4	34	63,4	71	8,9	9	30,7	31	60,4	61
6	Емпатія	24,1	27	42	47	33,9	38	18,8	19	42,6	43	38,6	39
Організаційно-управлінський критерій													
7	Сила волі	22,3	25	50	56	27,7	31	17,8	18	44,6	45	37,6	38
8	Незалежність	8,9	10	28,6	32	62,5	70	12,9	13	29,7	30	57,4	58
9	Активність	26,8	30	50,9	57	22,3	25	25,7	26	51,5	52	22,8	23
10	Лідерство	4,5	5	33,9	38	61,6	69	5,9	6	32,7	33	61,4	62
11	Організаційні якості	8	9	42	47	50	56	8,9	9	38,6	39	52,5	53
Комунікативно-соціальний критерій													
12	Товариськість	33,9	38	35,7	40	30,4	34	33,6	34	34,7	35	31,7	32
13	Комунікативність	24,1	27	35,7	40	40,2	45	18,8	19	33,7	34	47,5	48

За результатами констатувального етапу експерименту можна відзначити, що найменш розвиненими серед всіх якостей є лідерство (тільки 5,2 % студентів мають високий рівень розвиненості цієї якості, 61,5 % – низький), врівноваженість (тільки 7,5 % студентів мають високий рівень,

62 % – низький), незалежність (відповідно 10,8 % та 60,1 %) та організаційні якості (8,4 % студентів мають високий рівень, 51,2 % – низький).

Найкраще розвинені у студентів інтелектуальна лабільність (33,3 % студентів мають високий рівень

*ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ*

розвиненості цієї якості, 20,2 % – низький) та товариськість (33,8 % студентів мають високий рівень, 31 % – низький).

Отже, результати констатувального експерименту показали невисокий рівень сформованості лідерських якостей у студентів та підтвердили необхідність впровадження розроблених педагогічних умов формування цих якостей у процес професійної підготовки майбутніх педагогів вищої школи.

На формувальному етапі експерименту (2019-2023 рр.) студенти контрольної групи навчалися за традиційною методикою, а до процесу професійної підготовки експериментальної групи були впроваджені розроблені педагогічні умови формування лідерських якостей: мотивація студентів до формування цих якостей, яка зумовлена забезпеченням їх зацікавленості проявити свій потенціал та досягти успіху у майбутній професійній діяльності; систематична рефлексія студентів, спрямована на самоспостереження, самопізнання та самоаналіз лідерських якостей та усвідомлення конкретних способів і можливостей їх формування й

удосконалення; застосування тренінгової технології, яка передбачає цілеспрямовану, поетапну практичну роботу студентів над формуванням лідерських якостей [15].

Контрольний етап експерименту проводився протягом 2021-2023 рр. після проходження студентами педагогічної практики, наприкінці процесу професійної підготовки магістрів спеціальності “Освітні, педагогічні науки”, спеціалізації “Педагогіка вищої школи”. На цьому етапі було проведено порівняння рівня сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи в експериментальній та контрольній групі. Оцінка здійснювалась за допомогою тих же діагностичних методик, критеріїв, показників та рівнів сформованості лідерських якостей, що і на констатувальному етапі експерименту. Для статистичного аналізу результатів експериментальної роботи використано ф - критерій Фішера.

Узагальнені результати експериментальної роботи за всіма критеріями та показниками сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи показані у табл. 3.

Таблиця 3

Результати експериментальної роботи (%)

Лідерські якості	Рівні Рівні	ЕГ (112 осіб)			КГ (101 особа)		
		До експ.	Після експ.	Приріст	До експ.	Після експ.	Приріст
Мотиваційно-особистісний критерій							
Мотивація на досягнення успіху	В	18,7	33	+14,3	21,8	22,8	+1
	С	54,5	56,3	+1,8	50,5	52,5	+2
	Н	26,8	10,7	-16,1	27,7	24,7	-3
Спрямованість на саморозвиток та самовдосконалення	В	14,3	33	+18,7	14,9	18,8	+3,9
	С	51,8	58,9	+7,1	48,5	60,4	+11,9
	Н	33,9	8,1	-25,8	36,6	20,8	-15,8
Емоційно-інтелектуальний критерій							
Інтелектуальна лабільність	В	31,3	48,2	+16,9	35,7	36,6	+0,9
	С	46,4	39,3	-7,1	46,5	48,5	+2
	Н	22,3	12,5	-9,8	17,8	14,9	-2,9

*ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНІВ
ЛІДЕРСТВА, УПРАВЛІННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ОБ'ЄКТУ*

Продовження таблиці 3

Рефлексивність	В	16,1	35,7	+19,6	11,9	18,8	+6,9
	С	41,1	58,9	+17,8	41,6	50,5	+8,9
	Н	42,8	5,4	-37,4	46,5	30,7	-15,8
Врівноваженість	В	6,2	12,5	+6,3	8,9	5,9	-3
	С	30,4	43,75	+13,35	30,7	24,8	-5,9
	Н	63,4	43,75	-19,65	60,4	69,3	+8,9
Емпатія	В	24,1	34,8	+10,7	18,8	20,8	+2
	С	42	52,7	+10,7	42,6	45,5	+2,9
	Н	33,9	12,5	-21,4	38,6	33,7	-4,9
Організаційно-управлінський критерій							
Сила волі	В	22,3	24,1	+1,8	17,8	17,8	-
	С	50	64,3	+14,3	44,6	45,5	+0,9
	Н	27,7	11,6	-16,1	37,6	36,7	-0,9
Незалежність	В	8,9	18,75	+9,85	12,9	14,9	+2
	С	28,6	43,75	+15,15	29,7	31,7	+2
	Н	62,5	37,5	-25	57,4	53,4	-4
Активність	В	26,8	43,7	+16,9	25,7	26,7	+1
	С	50,9	49,1	-1,8	51,5	54,5	+3
	Н	22,3	7,1	-15,2	22,8	18,8	-4
Лідерство	В	4,5	12,5	+8	5,9	5,9	-
	С	33,9	53,6	+19,7	32,7	34,7	+2
	Н	61,6	33,9	-27,7	61,4	59,4	-2
Організаційні якості	В	8	26,8	+18,8	8,9	10,9	+2
	С	42	59,8	+17,8	38,6	45,5	+6,9
	Н	50	13,4	-36,6	52,5	43,6	-8,9
Комунікативно-соціальний критерій							
Товариськість	В	33,9	53,6	+19,7	33,6	41,6	+8
	С	35,7	33,9	-1,8	34,7	29,7	-5
	Н	30,4	12,5	-17,9	31,7	28,7	-3
Комунікативність	В	24,1	43,8	+19,7	18,8	25,7	+6,9
	С	35,7	44,6	+8,9	33,7	35,6	+1,9
	Н	40,2	11,6	-28,6	47,5	38,7	-8,8

Як видно з таблиці 3, порівнюючи приріст за всіма показниками сформованості лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи, можна відзначити, що найбільші зміни у студентів експериментальної групи відбулись за рівнем сформованості рефлексивності,

організаційних якостей, комунікативності та спрямованості на саморозвиток та самовдосконалення. До цих якостей можна додати лідерство та незалежність – якості, за низьким рівнем розвитку яких у студентів експериментальної групи також відбулись особливо суттєві зміни.

Найменші зміни у студентів відбулись за рівнем сформованості сили волі.

У нашій роботі також було визначено загальний рівень сформованості

лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи як середнє арифметичне рівня розвитку всіх показників критеріїв сформованості лідерських якостей (табл. 4).

Таблиця 4

Сформованість лідерських якостей у майбутніх педагогів вищої школи в експериментальній і контрольній групі на контрольному етапі експерименту

Рівень сформованості	Експериментальна група		Контрольна група		Значення ф-критерію Фішера	Статистична значущість, р
	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%		
Високий	38	33,9	20	19,8	2.341	p≤0,01
Середній	55	49,1	44	43,6	0.81	-
Низький	19	17	37	36,6	3.288	p≤0,01

Як видно з таблиці 4, на контрольному етапі експерименту було визначено статистично значущу різницю між студентами експериментальної та контрольної групи стосовно високого та низького рівня сформованості лідерських якостей. Кількість студентів експериментальної групи, що показали високий рівень розвитку лідерських якостей склала

33,9 %, у контрольній групі таких студентів було 19,8 %. Низький рівень сформованості лідерських якостей було визначено у 17 % студентів експериментальної групи та 36,6 % контрольної групи.

Розглянемо узагальнені результати стосовно динаміки змін у рівнях розвитку лідерських якостей у студентів до та після експерименту (табл. 5).

Таблиця 5

Динаміка рівнів сформованості лідерських якостей у студентів експериментальної та контрольної групи до та після проведення експерименту, %

Рівень сформованості	Експериментальна група			Контрольна група		
	до експер.	після експер.	приріст	до експер.	після експер.	приріст
Високий	17	33,9	+16,9	17,8	19,8	+2
Середній	42,8	49,1	+6,3	40,6	43,6	+3
Низький	40,2	17	-23,2	41,6	36,6	-5

Як видно з таблиці 5, динаміка змін у рівнях розвитку лідерських якостей у студентів експериментальної групи є більш суттєвою, ніж у студентів контрольної. Кількість студентів експериментальної групи з високим рівнем лідерських якостей зросла на 16,9 %, а з низьким зменшилась на 23,2 %. Кількість студентів контрольної групи з високим рівнем лідерських якостей зросла тільки на 2 %, а зменшилась на 5 %.

Таким чином, експериментально підтверджено ефективність розроблених педагогічних умов формування лідерських якостей майбутніх педагогів вищої школи. На контрольному етапі експерименту було

визначено статистично значущу різницю між студентами експериментальної та контрольної групи стосовно високого та низького рівня сформованості лідерських якостей. Найбільші зміни у студентів експериментальної групи відбулись за рівнем сформованості рефлексивності, організаційних якостей, комунікативності та спрямованості на саморозвиток та самовдосконалення.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці та експериментальній перевірці педагогічних умов формування лідерських якостей у майбутніх фахівців інших професійних спрямованостей.

Список літератури:

1. Біда О., Орос І., Чичук А., Гончарук В. Складові підприємницької компетентності майбутніх педагогів / О. Біда, І. Орос, А. Чичук, В. Гончарук // Acta paedagogica volyniensis. – 2021. – № 4. – С. 28 – 33

2. Гриньова В. Професійна компетентність викладача вищого навчального закладу як результат сформованості його педагогічної культури / В. Гриньова // Вісник Дніпропетровського університету економіки та права ім. А. Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. – 2011. – № 1 (1). – С. 14 – 22

3. Зязюн І. Педагогіка добра: ідеали і реалії / І. Зязюн // Київ: МАУП. – 2000. – С. 312

4. Cruickshank, D., Haeefe, D. (2001), "Good teachers, plural", Educational Leadership, no. 58 (5), pp. 26 – 30.

5. Feldman, K., (1976), "The Superior College Teacher from the Student's View", Research in Higher Education, no. 5, (3), pp. 243 – 288

6. Walker, R. (2008), "Twelve Characteristics of an Effective Teacher: A Longitudinal, Qualitative, Quasi-Research Study of In-Service and Pre-Service Teachers' Opinions", Educational Horizons, no. 87 (1), pp. 61 – 68

7. Нестуля О., Нестуля С., Кононець Н. Дидактика лідерства. Сучасні погляди на формування лідерської компетентності здобувачів вищої освіти / О. Нестуля, С. Нестуля, Н. Кононець // Монографія. – Полтава: ПУЕТ. – 2021. – С. 591

8. Palamarchuk, O. (2015), "The leading role of teachers in the development of higher education", International Scientific Journal of Universities and Leadership, no. 1, pp. 37 – 41

9. Radu, S., Romanovski, O., I, N., Ponomaryov, O., et al. (2020), "Leadership and education, science and business management efficiency", Monograph, Bucharest: Editura AGIR, p. 200

10. Романовський О., Ігнатюк О., Резнік С., Солодовник Т. Педагог очима студентів: сприйняття професійної спрямованості, професійного іміджу, організації партнерської взаємодії, інформаційної компетентності, професійної компетентності та викладацького лідерства / О. Романовський, О. Ігнатюк, С. Резнік, Солодовник Т. // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2023. – № 1. – С. 3 – 23

11. Солодовник Т., Серета Н., Богдан Ж., Резнік С. Психологічний супровід розвитку викладацького лідерства у здобувачів вищої освіти спеціалізації "Педагогіка вищої школи" // Т. Солодовник, Н. Серета, Ж. Богдан, С. Резнік // Лідери ХХІ століття. Погляд у майбутнє. – 2022. – С. 90 – 93

12. Кращенко Ю. Виховання лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування / Ю. Кращенко // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. – Полтава. – 2012. – С. 20

13. Мараховська Н. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу / Н. Мараховська // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків. – 2009. – С. 20

14. Семеній Н. Лідерські якості майбутніх учителів початкової школи: теоретико-практичний дискурс / Н. Семеній // Університети і лідерство. 2022. – № 14. – С. 81 – 91. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ul-journal.org/index.php/journal/issue/view/14>

15. Жушма Т. Педагогічні умови формування лідерських якостей у майбутніх викладачів вищої школи / Т. Жушма // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – 2024. – Вип. 6. – С. 93 – 99

16. Жушма Т. Структура лідерських якостей майбутнього педагога вищої школи / Т. Жушма // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія

“Педагогічні науки”. – 2021. – № 4. – С. 24 – 29

17. Кокун О., Пішко І., Лозінська Н., Копаниця О., Герасименко М., Ткаченко В. Збірник методик діагностики лідерських якостей курсантського, сержантського та офіцерського складу. / О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська, О. Копаниця, М. Герасименко, В. Ткаченко // К.: НДЦ ГП ЗСУ. – 2012. – С. 433

18. Кузікова С., Кузіков Б. Конструювання методики дослідження саморозвитку особистості / С. Кузікова, Б. Кузіков // Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – 2010. – №2 (29). – С. 106 – 112

19. Психологу для роботи. – Діагностичні методики: збірник. – Ужгород: вид. О. Гаркуші. – 2012. – С. 516

20. Кокун О., Пішко І., Лозінська Н., Копаниця О., Малхазов О. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів / О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська, О. Копаниця, О. Малхазов // Методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ. – 2011. – С. 281

21. Куліда О. Педагогічна рефлексія як спосіб моделювання особистісного самовизначення майбутнього бакалавра права / О. Кудіда // Автореф. дис. д-ра філософії: 011 “Освітні педагогічні науки”. – Мелітополь. – 2021. – С. 219

22. Євдокімова О., Кобилко Н. Психодіагностичні матеріали. В допомогу психологу поліції / О. Євдокімова, Н. Кобилко // Метод. пос. част. 1. – Харків: Факт. – 2023. – С. 136

23. Карманенко В. Педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів / В. Карманенко // Автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.07. – Умань. – 2019. – С. 274

References:

1. Bida, O., Oros, I., Chychuk, A., Honcharuk, V. (2021), “Components of future

teachers' entrepreneurial competence”, *Acta paedagogica volyniensis*, no. 4, pp. 28 – 33

2. Grineva, V. (2011), “Professional Competence of a Higher Education Institution Teacher as a Result of the Formation of His/her Pedagogical Culture”, *Bulletin of the Dnipro University of Economics and Law named after A. Nobel. Series: Pedagogy and Psychology*, no. 1 (1), pp. 14 – 22

3. Zyazyun, I. (2000), “Pedagogy of the good: ideals and realities”, *Kyiv: IAPM*, p. 312

4. Cruickshank, D., Haefele, D. (2001), “Good teachers, plural”, *Educational Leadership*, no. 58 (5), pp. 26 – 30.

5. Feldman, K., (1976), “The Superior College Teacher from the Student's View”, *Research in Higher Education*, no. 5, (3), pp. 243 – 288

6. Walker, R. (2008), “Twelve Characteristics of an Effective Teacher: A Longitudinal, Qualitative, Quasi-Research Study of In-Service and Pre-Service Teachers' Opinions”, *Educational Horizons*, no. 87 (1), pp. 61 – 68

7. Nestulia, O., Nestulia, S., Kononets, N. (2021), “Didactics of leadership. Modern views on the formation of leadership competence of higher education students”, *Monograph, Poltava: PUET*, p. 591

8. Palamarchuk, O. (2015), “The leading role of teachers in the development of higher education”, *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, no. 1, pp. 37 – 41

9. Radu, S., Romanovski, O., I, N., Ponomaryov, O., et al. (2020), “Leadership and education, science and business management efficiency”, *Monograph, Bucharest: Editura AGIR*, p. 200

10. Romanovskiy, O., Ihnatiuk, O., Reznik, S., Solodovnyk, T. (2023), “A teacher through the eyes of students: perception of professional orientation, professional image, organisation of partnership, information competence, professional competence and teaching leadership”, *Theory and practice of social systems management: philosophy, psychology, pedagogy, sociology*, no. 1. pp. 3 – 23

11. Solodovnyk, T., Sereda, N., Bohdan, J., Reznik, S. (2022), "Psychological Support for the Development of Teaching Leadership in Higher Education Students of the Specialisation "Higher Education Pedagogy", Leaders of the XXI century. A look into the future, pp. 90 – 93
12. Krashchenko, Yu. (2012), "Developing Leadership Qualities of Future Teachers in the System of Student Self-Government", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07., Poltava, p. 20
13. Marakhovska, N. (2009), Pedagogical Conditions of Formation of Future Teachers' Leadership Qualities in the Process of Teaching Humanities Disciplines, Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kharkiv, p. 20
14. Semenii, N. (2022), Leadership qualities of future primary school teachers: a theoretical and practical discourse, Universities and leadership, no. 14, pp. 81 – 91, available at: <https://ul-journal.org/index.php/journal/issue/view/14>
15. Zhushma, T. (2024), Pedagogical Conditions of Formation of Leadership Qualities in Future Higher Education Teachers, Scientific notes. Series: Pedagogical Sciences, is. 6, pp. 93 – 99
16. Zhushma, T. (2021), The structure of leadership qualities of a future higher education teacher, Bulletin of Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University. Series: "Pedagogical Sciences", no. 4, pp. 24 – 29
17. Kokun, O., Pishko, I., Lozinska, N., Kopanitsa, O., Gerasymenko, M., Tkachenko, V. (2012), "Collection of methods for diagnosing leadership qualities of cadets, NCOs and officers", K.: RDC GS AFU, p. 433
18. Kuzikova, S., Kuzikov, B. (2010), "Designing a methodology for researching personality self-development", Bulletin of NTUU "KPI". Philosophy. Psychology. Pedagogy: a collection of scientific papers, no. 2 (29), pp. 106 – 112
19. Psychologist for work (2012), Diagnostic techniques: a collection, Uzhhorod: ed. O. Harkusha, p. 516
20. Kokun, O., Pishko, I., Lozinska, N., Kopanitsa, O., Malkhazov, O. (2011), A collection of methods for diagnosing the psychological readiness of contract servicemen for activities in peacekeeping units, Methodological manual, K.: RDC GS AFU, p. 281
21. Kulida, O. (2021), Pedagogical reflection as a way of modelling the personal self-determination of the future bachelor of law, Doctor of Philosophy: 011 "Educational pedagogical sciences", Melitopol, p. 219
22. Evdokimova, O., Kobylyko, N. (2023), "Psychodiagnostic materials. To help the police psychologist", Methods. of the study. 1, Kharkiv: Fact, p. 136
23. Karmanenko, V. (2019), "Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities in students of economic universities", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07., Uman, p. 274

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2024

Арсеній Хазієв

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім.
академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7730-0294>

E-mail: arseniy.khaziev@khpi.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Анотація: у статті розкрито підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників до визначення понять “лідерства”, “лідер”, “лідерські якості”. З’ясовано, що у науковців немає єдиної точки зору на проблему лідерства, що проблема лідерства у різних теоріях і наукових школах розглядається по-різному (в теорії особистісних якостей, у концепціях організаційного поведіння, в ситуаційній теорії лідерства та ін.). Наведено перелік лідерських якостей, з якими погоджується більшість дослідників: відповідальність, ініціативність, висока самооцінка, здатність адаптуватись, мотивація, обізнаність, свідомість, здатність вирішувати проблеми різного ступеня важкості, високий рівень інтелекту. За допомогою аналізу напрацьовань змісту праць зарубіжних і вітчизняних дослідників визначено лідерські якості, які притаманні майбутнім психологам: відповідальність, ініціативність, активність, комунікативність, сміливість, розумний ризик, розвинений інтелект, прагнення до постійного навчання та самовдосконалення, адаптація до змін, чесність, впевненість у собі, оптимізм та надійність. Підкреслено важливість формування лідерських якостей у майбутніх психологів під час навчання у закладах вищої освіти та цілеспрямована робота педагогів-лідерів у цьому процесі.

Ключові слова: лідерство; лідер; лідерські якості; фахівці; майбутні психологи-лідери.

Arseniy Khaziyev

graduate student of the department of pedagogy and psychology of social systems
management by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv
Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: arseniy.khaziev@khpi.edu.ua

PECULIARITIES OF FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES IN FUTURE PSYCHOLOGISTS IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION: ANALYSIS OF DOMESTIC AND FOREIGN SCIENTIFIC RESEARCH

Abstract: the article reveals the approaches of foreign and domestic researchers to the definition of the concepts of “leadership”, “leader”, “leadership qualities”. It is proven that scientists do not have a single point of view on the problem of leadership, that the problem of leadership is considered differently in different theories and scientific schools (in the theory of personal qualities, in the concepts of organizational behavior, in the situational theory of leadership, etc.).

© Арсеній Хазієв, 2024

A list of leadership qualities with which most researchers agree is given: responsibility, initiative, high self-esteem, ability to adapt, motivation, awareness, consciousness, ability to solve problems of varying degrees of difficulty, high level of intelligence. With the help of the analysis of the achievements of foreign and domestic researchers, the leadership qualities inherent in future psychologists are outlined: responsibility, initiative, activity, communicativeness, courage, reasonable risk, developed intelligence, the desire for constant learning and self-improvement, adaptation to changes, honesty, self-confidence, optimism and reliability. The importance of the formation of leadership qualities in future psychologists during their studies in institutions of higher education and the purposeful work of pedagogues-leaders in this process is emphasized.

Key words: leadership; leader; leadership qualities; specialists; future psychologists-leaders.

Arseniy Khaziyev

An extended abstract of the paper on the subject of:

“Peculiarities of formation of leadership qualities in future psychologists in institutions of higher education: analysis of domestic and foreign scientific research”

Problem setting. *The future specialist should not only be well-versed in his profession, but also possess leadership qualities to create a favorable psychological climate of the organization in which he plans to work and accumulate professional experience in order to make a significant contribution to the development and further development of the country.*

Recent research and publications analysis. *Books by M. Woodcock, D. Goleman, P. Senge, R. Stogdill, F. Taylor, and D. Francis remain on the desktop for managers of any rank. And also their followers – P. Stark, J. Flaherty, H. Tomlinson, L. Pyle, and others. Among the domestic authors concerned with leadership issues, T. Hura, L. Gren, O. Zarichanskyi, V. Kondratyeva, V. Kudlai, V. Mykhailychenko, O. Romanovskiy, L. Skibitska, L. Sergeyeva, M. Titova, Khromey, A. Cherkashin, and others. Ukrainian authors whose scientific opinion is aimed at the formation and development of leadership qualities of future psychologists – T. Zdorovets, V. Teslenko and O. Kashperskyi, Yu. Prykhodko, N. Khupavtseva, V. Maksymchuk and others.*

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, *to which this article is devoted. Despite the fact that*

scientists devote a lot of research to leadership, the issue of scientific research on the formation of leadership qualities in future psychologists in institutions of higher education remains insufficiently developed.

Paper objective. *Carry out an analysis of the scientific literature of domestic and foreign authors on the formation of leadership qualities in future psychologists in institutions of higher education.*

Paper main body. *According to D. Goleman's deep conviction, a real leader should inspire, arouse enthusiasm, support people's motivation and find their strongest points [20]. Scientists agree that “there is no single theory or approach that would combine all studies and reflect a general vision of the phenomenon of leadership and the figure of a leader [12, c. 42]. The American scientist L. Warren claims that the success of students largely depends on the leadership qualities of the teacher [33]. An effective leader as “a person who has a significant influence on the opinion and behavior of group members, organizes and controls the activities of subordinates in order to solve the tasks set before the group, conveys to them his vision of the future and helps them adapt to the new, possesses certain leadership qualities” [1].*

Leadership qualities are personal qualities that ensure effective leadership, namely: individual-personal and social-psychological features of an individual that influence the group and lead to the achievement of the goal [5]. Leadership qualities are the generalized properties of a leader to create a new vision of a solution to a problem, to successfully influence followers in the direction of achieving goals by a group or organization [1]. The future psychologist must be a leader in the process for which he is responsible to the client, the organization, and society, and therefore, the psychologist's responsibility is one of his main leadership qualities. Leadership qualities are the subject of research by many authors: J. Ren (studied the program for the formation of leadership qualities in students) [34], V. Yagodnikova (formation of leadership qualities of high school students in a personally oriented educational process) [17], psychological aspects of the formation of leadership qualities in the professional training of future officer-leaders – O. Holub [4], O. Zarichanskyi [4], O. Kokun [3], A. Cherkashin [19].

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Освіта є ключовим фундаментом сучасного суспільства. Вона не лише формує та розвиває інтелектуальні та професійні здібності особистості, але й створює основу для економічного, соціального та культурного розвитку країни. У сучасному світі, де зростає значення технологій, глобалізації та швидкість змін у всіх сферах життя, освіта стає ще більш важливою [13]. Майбутній фахівець має не тільки бути добре обізнаним у своїй професії, а й володіти лідерськими якостями для створення сприятливого психологічного клімату організації, в якій він планує працювати і накопичувати професійний досвід, щоб зробити свій посильний внесок у розбудову

The list of general leadership qualities inherent in future psychologists in the works of foreign and domestic researchers analyzed by us: responsibility, initiative, activity, communication, courage, reasonable risk, developed intelligence, desire for constant learning and self-improvement, adaptation to changes, honesty, self-confidence, optimism and reliability. Research in this direction is ongoing.

Conclusions of the research. Firstly, the issue of leadership, the formation of leadership qualities in future specialists, psychologists in particular, has always attracted the attention of scientists and caused scientific discussions; secondly, the higher school faces an important task - to teach the leadership of the future professional, to develop his leadership potential, to help form leadership qualities for further successful professional activity and success in all spheres throughout life; thirdly, the formation of leadership qualities of future specialists will be facilitated by the purposeful work of teacher-leaders who, from course to course, gradually orient students to leadership competencies, involving them in leadership actions in artificially created situations, create pedagogical conditions for the use of leadership experience.

і подальший розвиток країни. Якщо розглянути сучасні документи, зокрема Реформа освіти та науки; Стратегії розвитку вищої освіти України на 2021 – 2031 роки; можна знайти підтвердження важливості формування лідерських якостей у вигляді затребуваних компетентностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання лідерства завжди були на порядку денному як у вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Настільними для керівників будь-якого рангу залишаються книги М. Вудкока, Д. Гоулмана, П. Сенге, Р. Стогділла, Ф. Тейлора, Д. Френсіса.

Слід назвати авторів, чийі роботи ґрунтувались на їх дослідженнях: Х. і О. Естін (модель з розвитку соціальних

змін) [18], Пайл Лорі К (структурована програма розвитку лідера) [26], Х. Фредерік (нова ера для психологів-лідерів) [21]; М. Гібберт та Б. Клатт (енциклопедія лідерства) [23]; Е. Яннаріно (як керувати: електронна книга про лідерство) [25]; П. Старк і Дж. Флаерті (як будувати організації, де працівники люблять прийти на роботу) [28], Г. Томлінсон (освітнє лідерство) [32].

Серед вітчизняних авторів, що опікуються питаннями лідерства, відомі Т. Гура [30], Л. Грень [8, 19], О. Зарічанський [4], В. Кондратьєва [11], Л. Лебедик [30], В. Михайличенко [8], О. Романовський [8], Л. Скібіцька [12], Л. Сергєєва [11], В. Стрельников [30], М. Тітова [15], Хромей [11], А. Черкашин [19] та інші дослідники.

Автори, чия наукова думка спрямована на формування і розвиток лідерських якостей майбутніх психологів, – Т. Здоровець (професійна компетентність майбутніх практичних психологів у контексті екологічної психології) [2], В. Тесленко й О. Кашперський (Особливості лідерських якостей студентів-психологів із різною самооцінкою) [14], О. Лозова (компетентнісний підхід у підготовці майбутніх психологів) [5], Ю. Приходько (роль особистісних якостей психолога у його професійності) [9], Н. Хупавцева й В. Максимчук (формування і розвиток лідерських якостей студентів-психологів) [16]. Проведений аналіз досліджуваного питання свідчить про те, що переважна більшість вчених, зосереджені на окремих питаннях лідерства серед молоді.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Не зважаючи на те, що науковці приділяють багато уваги лідерству, недостатньо розробленим залишається питання щодо наукових досліджень із формування лідерських якостей у майбутніх психологів у закладах вищої освіти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Вивчити думку

вітчизняних і зарубіжних авторів із формування лідерських якостей у майбутніх психологів у закладах вищої освіти та виокремити особливості формувального процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історично склалося так, що лідерство завжди приваблювало людей: стати лідером, особистістю, думки якої є слушними, а дії – корисними для суспільства – для багатьох стало “акме” у житті, вершиною життєвого кредо на думку Д. Гоулмана, справжній лідер має надихати, пробуджувати ентузіазм, підтримувати в людях мотивацію і знаходити їхні найсильніші сторони [20].

Науковці єдині стосовно того, що “немає жодної теорії або підходу, що поєднував би всі дослідження й відбивав загальне бачення феномена лідерства й фігури лідера [12, с. 42], що “проблема лідерства у різних теоріях і наукових школах розглядається по-різному: з позиції задоволення потреби суспільства в управлінні, з точки зору домінування особистості та її впливу на спільноту, як найвища форма влади; як феномен суб’єктивної компенсації фізичної або духовної неповноцінності та засіб задоволення різноманітних потреб; з соціально-психологічної точки зору – як складова організації та управління суспільними процесами в малій групі” [5]. Проблематика лідерства розглядається в теорії особистісних якостей, у концепціях організаційного поведіння, в ситуаційній теорії лідерства” [12, с. 42].

Уоррен Л. стверджує, що успіх учнів багато в чому залежить від лідерських якостей педагога [33]. Особливості психологічної моделі успішного вчителя в контексті розгляду проблеми лідерства розкрито у дослідженні О. Краєвої.

На важливості формування лідерських якостей у закладах вищої освіти під час взаємодії “студент-студент”

акцентують увагу бельгійські вчені, які дійшли висновку, що студенти, в ході спілкування та навчання з лідерами студентських груп, можуть отримувати від них цінні знання та навички та впливати на набуття одне одним необхідних для фаху компетенцій [31].

У науковому напрацюванні М. Пророка проаналізовано сучасні наукові дані, накопичені з психології лідерства, з точки зору впливу цього феномену на успішність діяльності фахівців соціономічних професій [10]. Автор підтверджує думку попередників щодо певних вимог до соціальної ролі лідера у суспільстві, зокрема: “лідер повинен мати здібність брати керування на себе; бути гнучким в управлінні людьми; вміти створювати в групі консенсус, атмосферу співробітництва, відношення взаємної довіри, поваги, взаєморозуміння, прихильності до однієї ідеї; вміти турбуватися як про людей, так і про рішення завдання; бути стійким до стресу, енергійним і наполегливим” [10].

Ефективний лідер як “особистість, яка має значний вплив на думку й поведінку членів групи, організовує, контролює діяльність підлеглих з метою вирішення завдань, поставлених перед групою, передаючи їм своє бачення майбутнього й допомагаючи їм адаптуватися до нового, володіє певними лідерськими якостями” [1]. Лідер – це людина, що робить так, щоб його люди без страху йшли вперед, не боялися розумно експериментувати, думали творчо й нестандартно. Лідер завжди в ситуації змін і кризи може розраховувати на підтримку. У критичних ситуаціях люди для нього – підтримка й опора [12, с. 66].

Лідерські якості – це якості особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні і соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і призводять до досягнення мети [5].

Лідерські якості є предметом дослідження багатьох авторів. Так,

Дж. Рен досліджував програму формування лідерських якостей у студентів, наголошуючи на важливості цих якостей в їхній майбутній діяльності та особистісному розвитку [34]. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи розглянуто в дисертаційному дослідженні В. Ягоднікової [17]. Психологічні аспекти формування лідерських якостей у професійній підготовці майбутніх офіцерів-лідерів здійснено у дослідженнях О. Голуб [4], Зарічанського [4], О. Кокуна [3], А. Черкашина [19].

Вдалим, на нашу думку, є визначення лідерських якостей науковцем Д. Алфімовим, як узагальнених властивостей лідера створювати нове бачення рішення проблеми, успішно впливати на послідовників щодо досягнення групою або організацією цілей [1].

За визначенням В. Ягоднікової, “лідерські якості являють собою особистісні якості, які забезпечують ефективне лідерство – індивідуально-особистісні і соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу і призводять до досягнення мети” [17].

Слушною є думка колектива авторів на чолі з Л. Сергєєвою (у їх дослідженні викладено сутність, технології, процеси та механізми розвитку лідерства як цілеспрямованого процесу формування відповідних якостей та навичок), що “аспект проблеми лідерства враховує можливість формування і розвитку лідерських якостей шляхом навчання і самонавчання”, і далі авторка стверджує, що “розвиток лідерства – це цілеспрямоване формування і поглиблення відповідних якостей і навичок” [11].

Проаналізуємо основні лідерські якості, які входять до переліку структури у більшості дослідників. До них зараховують: уміння переконувати, готовність прийти на допомогу, упевненість у своїх силах, уміння знайти ефективний підхід, справедливість в

оцінюванні інших, готовність прийти на допомогу та товариськість (з цими якостями тісно пов'язане емоційне лідерство) [6]. Досліджуючи лідерські якості майбутніх учителів, Н. Мараховська виділяє такі лідерські якості, як: авторитетність, активність, вимогливість, витривалість, ініціативність, інтелект, компетентність, комунікативність, креативність, критичність, надійність, наполегливість, незалежність, оптимізм тощо [7].

Лідерські якості включають в себе великий перелік рис, зокрема: відповідальність, ініціативність, високу самооцінку, здатність адаптуватись, мотивацію, обізнаність, свідомість, здатність вирішувати проблеми різного ступеня важкості. Лідерські якості також можуть бути представлені інтелектуальними здібностями, зокрема високим рівнем інтелекту, здатністю креативно мислити, освіченістю, бажанням дізнаватись щось нове та навчатись новому [19]

Зазначені думки науковців не містять одностайності щодо компонентів структури лідерства, набору якостей фахівця, і неоднозначною є думка щодо їхнього взаємозв'язку з професійною діяльністю фахівців.

Колективом авторів на чолі з Л. Грень та А. Черкашиним було розроблено опитувальник "Вплив лідерських якостей на ефективність професійної діяльності", що складається з двох блоків.

Опитування було проведене серед студентів четвертого курсу закладів вищої освіти України. Вік студентів 21 – 24 роки. Участь в опитуванні була добровільною. Цікавим у рамках теми нашого дослідження є перший блок (Блок "А"), спрямований на оцінку лідерських якостей майбутніх фахівців, він містив 15 питань:

1. Ви вмієте брати на себе відповідальність за наслідки своїх рішень?

2. Ви вмієте правильно розподіляти свій час та планувати свій день?

3. Ви можете, за потреби, взяти на себе організацію важливого заходу?

4. Ви вмієте вести за собою людей?

5. Ви можете проявляти ініціативу в навчанні та/або роботі?

6. Ви вмієте вирішувати важливі питання?

7. Ви можете організувати людей до діяльності?

8. Ви прагнете до саморозвитку та покращення своїх вмінь та навичок?

9. Ви вважаєте себе освіченою людиною?

10. Ви прагнете займати керівні посади?

11. Ви вважаєте важливим справити враження на оточуючих?

12. Ви вмієте зрозуміти думку та погляди іншої людини?

13. Ви вважаєте, що здатні на більше та обов'язково зможете цього досягнути?

14. Ви здатні до самоорганізації своєї діяльності без нагляду наставника?

15. Ви вважаєте, що здатні передавати свої знання та досвід іншим?

Дане опитування було застосовано для дослідження взаємодії між лідерськими якостями майбутніх фахівців та якістю їхньої майбутньої професійної діяльності. Після проходження опитування, відповіді "Так" у кожному блоці підсумовуються. Якщо кількість позитивних відповідей у блоці "А" 8 (вісім) та вище, можна зробити висновок про наявність лідерських якостей у майбутнього фахівця; якщо кількість позитивних відповідей 7 (сім) та менше, можна зробити висновок про відсутність лідерських якостей або їх слабку сформованість [19]. Переважна більшість опитуваних виявила рівень, що поребує формування або вдосконалення лідерських якостей, що спонукало до докладного вивчення питання виокремлення способів та засобів їхнього набуття фахівцями, а також конкретизації цих рис.

Дослідниця Л. Скібіцька відмічає: "Лідерство найчастіше сприймається як

небажана додаткова відповідальність, нове навантаження. Не всі готові брати на себе тягар лідерства, тому що воно потребує роботи думки, активності, ініціативності” [12, с. 32]. Як відомо, “відповідальність проявляється, насамперед, у нестандартних ситуаціях, які потребують нестандартних творчих, не прописаних у посадових інструкціях, рішень. Такі рішення завжди ризиковані. У подібних ситуаціях немає ідеальних і простих рішень – потрібно вміти чимось жертвувати” [12, с. 32]. Питання вибору є важливим та затребуваним компонентом серед лідерських якостей.

Визначаючи особливості лідерських якостей студентів-психологів із різною самооцінкою, дослідники М. Тесленко й В. Кашперський підкреслюють, що сучасне суспільство пред'являє вимоги до професійної компетентності сучасного фахівця-психолога, а саме, “наявність у нього спроможностей до здійснення різноманітних видів професійної діяльності” [14], і переконливо доводять, що “поряд із необхідністю бути компетентним у здійсненні діагностичної, консультативної та корекційної роботи сучасний психолог має бути спроможним до організації діяльності інших людей, проєктування соціальної взаємодії та супроводу” [14]. На володіння лідера необхідними професійно важливими лідерськими якостями вказують у своєму дослідженні Н. Хупавцева й В. Максимчук, акцентуючи увагу на тому, що “лідер здійснює найбільший психологічний вплив на групу загалом і окремих її членів, коли виконує роль координатора та організатора групових справ” [16, с. 160].

На думку дослідників, “організаторські здібності лідера характеризуються психологічною вибірковістю, практичною психологічною спрямованістю розуму, психологічним тактом, соціальною енергійністю, вимогливістю, критичністю і схильністю до організаторської діяльності”, а

“професійна компетентність, порядність (чесність, дотримання загальноприйнятих моральних норм) лідера передбачає культуру спілкування, уміння ясно і чітко висловлювати думки, коректно вислуховувати співробітників, робити зауваження, давати поради, уважність, повагу до гідності інших людей, вміння розуміти їх, перейматися їхніми турботами і проблемами, надавати їм підтримку” [11].

Американські науковці, доліждуючи лідерські якості майбутніх фахівців у закладі вищої освіти, виявили, що ними є вміння слухати, обізнаність у своїй галузі, відповідальність, прагнення до постійного навчання та самовдосконалення, адаптація до змін, чесність, впевненість у собі, оптимізм та надійність [27].

Тож лідерські якості психолога як майбутнього фахівця можна доповнити активністю мисленнєвої діяльності, ініціативністю, організаторськими якостями, спрямованими на виконання певних дій, відкритістю для спілкування, розвиненим інтелектом.

Формування у майбутнього психолога у закладі вищої освіти таких лідерських якостей, як відповідальність, харизма, динамізм, особиста сила є важливою справою для його подальшої діяльності. Відповідальність, на думку науковців, проявляється у “нестандартних ситуаціях, які потребують нестандартних творчих, не прописаних у посадових інструкціях, рішень. Це вміння відповідати за свої результати й хотіти бачити більші результати своєї команди й персонально за них відповідати” [12].

Лідери – люди, які не стоять на місці, їх незвичайна енергія невичерпна, вони у постійному русі вперед, успішні у спілкуванні, з розумінням ставляться до людей, викликають довіру, симпатію, є харизматичними особистостями.

Динамічні якості лідера проявляються у його постійному оновленні знань, поглядів, ідей, інструментів щодо досягнення нововведень, ініціативності, прагнення до постійного самонавчання на

передовому досвіді інших. Сила й упевненість представляють особисту силу лідера: у процесі набуття досвіду майбутній фахівець має виробити в собі такі якості, як сміливість, вміння впливати на інших. За словами Л. Скібіцької, “фактор особистісної сили тісно пов'язаний і з фактором любові до людей і турботи про них. Сильні люди часто виступають на захист групових і командних інтересів” [12, с. 66].

Розвиток лідерства у психологів у закладі вищої освіти відбувається у три етапи:

1. Поетапне орієнтування особистості на лідерські компетенції.
2. Залучення студентів до лідерських дій у штучно створених ситуаціях.
3. Використання лідерського досвіду студентів [22].

На глибоке переконання дослідників, “переваги формування лідерських якостей у рамках закладу вищої освіти зумовлені тим, що майбутній фахівець може бути підготовленим до своєї професійної діяльності ще до її початку, що вплине на результативність діяльності, готовність майбутнього фахівця брати відповідальність за свою роботу” [19].

Отже, підсумовуючи викладене вище, спробуємо зробити попередні висновки щодо визначення переліку загальних лідерських якостей, притаманних майбутнім психологам у проаналізованих нами напрацюваннях зарубіжних і вітчизняних дослідників. Ними є відповідальність, ініціативність, активність, комунікативність, сміливість, розумний ризик, розвинений інтелект,

прагнення до постійного навчання та самовдосконалення, адаптація до змін, чесність, впевненість у собі, оптимізм та надійність. Проте, вважаємо, що це не є повний перелік лідерських якостей майбутніх психологів-лідерів, і дослідження нами в цьому напрямку триває.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі проведеного нами аналізу зарубіжних та вітчизняних джерел з лідерства, можемо зробити такі висновки: по-перше, питання лідерства, формування лідерських якостей у майбутніх фахівців, психологів зокрема, завжди привертала увагу науковців і викликали наукові дискусії; по-друге, перед вищою школою стоїть важливе завдання – розвинути лідерський потенціал, допомогти сформувати лідерські якості для подальшої успішної професійної діяльності й успіху в усіх сферах впродовж життя; по-третє, формуванню лідерських якостей майбутніх фахівців сприятиме цілеспрямована робота педагогів-лідерів, які від курсу до курсу, поступово, поетапно орієнтуючи здобувачів освіти на лідерські компетенції, залучаючи їх до лідерських дій у штучно створених ситуаціях, створюють педагогічні умови щодо використання лідерського досвіду.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є дослідження структури лідерських якостей фахівця по завершенню дослідження, зокрема майбутніх психологів та формування комплексу методів щодо формування і вдосконалення в межах закладу вищої освіти.

Список літератури:

1. Алфімов Д. Зміст феномену “лідерські якості особистості” / Д. Алфімов // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. класич. приват. ун-т. – за ред. Сущенко Т. – Запоріжжя. – 2010. – Вип. 11 (64). – С. 44 – 51

2. Здоровець Т. Професійна компетентність майбутніх практичних психологів у контексті екологічної психології / Т. Здоровець // Актуальні проблеми психології. – 2009. – Т. 7. – Вип. 20. – С. 154 – 158

3. Кокун О. Обґрунтування психологічної структури лідерських якостей майбутнього офіцера / О. Кокун // Вісник Національного університету

- оборони України. – 2012. – Вип. 4 (29). – С. 170 – 174
4. Зарічанський О., Голуб О. Психологічні аспекти формування лідерських якостей у професійній підготовці майбутніх офіцерів-лідерів / О. Зарічанський, О. Голуб // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2021. – № 3 (47). – С. 19 – 22. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.19-22>
5. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх психологів // Монографія. – за ред. Лозової О. – Вінниця: “Віндрук”. – 2014. – С. 125 – 133
6. Маковський О. Формування лідерських якостей майбутніх офіцерів / О. Маковський // Автореф. Дис. канд. пед. наук: 20.02.02. – Хмельницький: Національна академія Прикордонних військ України ім. Б. Хмельницького. – 2002. – С. 18
7. Мараховська Н. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу / Н. Мараховська // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків: ХНПУ ім. Г. Сковороди. – 2009. – С. 22
8. Романовський О, Михайличенко В., Грень Л. Педагогіка лідерства / О. Романовський, В. Михайличенко, Л. Грень. – Монографія. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2023. – С. 432
9. Приходько Ю. Особистісні якості психолога як чинник його професійності / Ю. Приходько // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. – Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”. – 2017. – Вип. 10. – С. 122 – 125
10. Пророк М. Лідерські якості як важливий фактор успішності професійної діяльності фахівців соціономічних професій / М. Пророк // Психологічний часопис. – 2015. – № 1 (1). – С. 79 – 85. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2015_1_13
11. Сергеева Л., Кондратьєва В., Хромей М. Лідерство / Л. Сергеева, В. Кондратьєва, М. Хромей // Навчальний посібник. – за ред. Сергеевої Л. – Івано – Франківськ: “Лілея НВ”. – 2015. – С. 296
12. Скібіцька Л. Лідерство та стиль роботи менеджера / Л. Скібіцька // Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури. – 2009. – С. 192
13. Сучасні тенденції у галузі освіти. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/news/91458/>
14. Тесленко М., Кашперський В. Особливості лідерських якостей студентів-психологів із різною самооцінкою // Психологія і особистість / М. Тесленко, В. Кашперський // Науковий журнал. Інститут психології імені Г. Костюка НАПН України; ПНПУ ім. В. Короленка. – Київ; Полтава: ПНПУ імені В. Короленка. – 2022. – Вип. 1 (21). – С. 131 – 142
15. Тітова Г. Феномен лідерства і лідерські якості в навчальному колективі / Тітова Г. // Наука і освіта. – 2008. – № 1 – 2. – С. 105 – 107
16. Хупавцева Н., Максимчук В. Формування і розвиток лідерських якостей студентів-психологів / Н. Хупавцева, В. Максимчук. – Психологія: реальність і перспективи. – 2018. – Вип. 10. – С. 158 – 164. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2018_10_27
17. Ягоднікова В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи / В. Ягоднікова // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – 2006. – С. 21
18. Astin, A. (1977), “Four Critical Years”, Effects of College on Beliefs, Attitudes, and Knowledge, San Francisco: Jossey-Bass, p. 312s
19. Cherkashyn, A., Hren, L., Asieieva, I., Kurbanova, N., Kurbanova, M. (2023), “The role of leadership qualities in the

formation of professional competence and the image of future specialists”, *Youth Voice Journal*, is. 3, pp. 42 – 54

20. Goleman, D. (2011), “The Power of Emotional Intelligence”, *Leadership*, p. 117

21. Frederick, C., Wisdom, J., Stacia, R., Brummel, B. (2022), “A New Era for Psychologist – Leaders: Introduction to the Society of Psychologists in Leadership and the Psychology of Leaders and Leadership” – [electronic resource], *Psychology of Leaders and Leadership*, № 25(1), available at: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/mgr0000126>

22. Kalnytska, K. (2009), “Role differentiation of leadership: the essence, additional study approaches and cross-cultural differences”, *Herald of T. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University, Psychological sciences*, № 7, 192 – 201

23. Hiebert, M., Klatt, B (2001), “The encyclopedia of leadership”, *A practical guide to popular leadership theories and techniques*; New York, p. 480

24. Meaney, K. (2015), “The impact of college leadership experiences on long term well-being” – [electronic resource], *Dissertations*, № 39, available at: <https://commons.lib.jmu.edu/diss201019/39>

25. Iannarino, A. (2018), “How to Lead”, *The Leadership*, p. 50

26. Pyle, K., (2013), “Changes in leadership self-efficacy, leader identity, capacity for socially responsible leadership, and curiosity due to a structured leader development program” - [electronic resource], *Dissertations*, available at: <https://commons.lib.jmu.edu/diss201019/93>

27. Smalley, S., Retallick, M., Metzger, D., Grieman, B. (2016), “Analysis of leadership perceptions, skills and traits as perceived by agribusiness and industry professionals”, *НАСТА Journal*, no. 60

28. Stark, P. (2010), “How to build organizations where employees love to come to work”, *The only leadership book you'll ever need*, ed. by Barron P. and Flaherty J, p. 222

29. Stogdill, R. (1974), “A survey of theory and research”, *Handbook of Leadership*, New York: Free Press, p. 613

30. Strelnikov, V., [et al.] (2021) “Leadership and social work in the environmental management system” – [electronic resource], *Ukrainian Journal of Ecology*, no. 11 (2), pp. 349 – 351, available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16825>

31. Tanaka-Ellis, N., Sekiguchi, S. (2019), “Not a language course”, *Teaching global leadership skills through a foreign language in a flipped, blended, and ubiquitous learning environment*, pp. 350 – 355

32. Tomlinson, H. (2004), “Educational”, *Leadership*, London, p. 226 p

33. Warren, L. (2021), “The Importance of Teacher Leadership Skills in the Classroom”, *Education Journal*, no. 12, pp. 8 – 15

34. Wren, J. (1994), “The art of the possible *The Journal of Leadership Studies*”, *Teaching leadership*, no. 1(2), pp. 71 – 93

References

1. Alfimov, D. (2010), “The content of the phenomenon of “leadership qualities of a personality”, *Pedagogy of Formation of Creative Personality in Higher and Secondary Schools: a collection of scientific papers of the Classical Private University*, ed. by Sushchenko T., Zaporizhzhya, is. 11 (64), pp. 44 – 51

2. Zdorovets, T. (2009), “Professional competence of future practical psychologists in the context of environmental psychology”, *Current issues of psychology*, vol. 7, is. 20, pp. 154 – 158

3. Kokun, O. (2012), “Substantiation of the psychological structure of leadership qualities of a future officer”, *Bulletin of the National Defence University of Ukraine*, is. 4 (29), pp. 170 – 174

4. Zarichanskyi, O., Holub, O. (2021), “Psychological Aspects of Leadership Development in the Professional Training of Future Leadership Officers” – [electronic resource], *Bulletin of T. Shevchenko National University of Kyiv. Military specialised sciences*, no. 3 (47), pp. 19 – 22, available at: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2021.47.19-22>

5. Competence-based approach in the training of future psychologists (2014), Monograph, ed. by. Lozova O., Vinnytsia: "Vindruk", pp. 125 – 133
6. Makovsky, O. (2002), "Developing leadership skills of future officers", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 20.02.02., Khmelnytskyi: B. Khmelnytskyi National Academy of Border Troops of Ukraine, p. 18
7. Marakhovska, N. (2009), "Pedagogical Conditions of Formation of Future Teachers' Leadership Qualities in the Process of Teaching Humanities Disciplines", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04., Kharkiv National Pedagogical University G. Skovoroda, p. 22
8. Romanovsky, O., Mikhailichenko, V., Gren, L. (2023), "Leadership pedagogy", Monograph, Kharkiv: NTU "KHPI", p. 432
9. Prykhodko Y. (2017), "Personal qualities of a psychologist as a factor of his/her professionalism", Humanitarian Corpus: a collection of scientific articles on topical issues of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history, Vinnytsia: "Nilan Ltd", is. 10, pp. 122 – 125
10. Prophet, M. (2015), "Leadership skills as an important factor in the success of professional activity of specialists in socio-economic professions" – [electronic resource], Psychological journal, no. 1 (1), pp. 79 – 85, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2015_1_13
11. Sergeyeva, L., Kondratieva, V., Khromey, M. (2015), "Leadership", Study guide, ed. by Sergeyeva L., Ivano-Frankivsk: Lileia NV, p. 296
12. Skibitska, L. (2009), "Leadership and work style of the manager", Study guide, K.: Centre for Educational Literature, p. 192
13. Current trends in education, [electronic resource], available at: <https://osvita.ua/news/91458/>
14. Teslenko, M., Kashpersky, V. (2022), "Features of leadership qualities of psychology students with different self-esteem", Psychology and personality, Scientific journal. H. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; V. Korolenko Poltava National Pedagogical University: V. Korolenko Poltava Polytechnic, is. 1 (21), p. 131 – 142
15. Titova, G. (2008), "The Phenomenon of Leadership and Leadership Qualities in the Learning Community", Science and education, no. 1 – 2, pp. 105 – 107
16. Khupavtseva, N., Maksymchuk, V. (2018), "Formation and development of leadership qualities of psychology students" – [electronic resource], Psychology: reality and prospects, is. 10, pp. 158 – 164, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2018_10_27
17. Yagodnikova, V. (2006), "Formation of leadership qualities of senior pupils in the personality-oriented educational process of secondary school", Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.07., Luhansk: V. Dahl Luhansk National University, p. 21
18. Astin, A. (1977), "Four Critical Years", Effects of College on Beliefs, Attitudes, and Knowledge, San Francisco: Jossey-Bass, p. 312s
19. Cherkashyn, A., Hren, L., Asieieva, I., Kurbanova, H., Kurbanova, M. (2023), "The role of leadership qualities in the formation of professional competence and the image of future specialists", Youth Voice Journal, is. 3, pp. 42 – 54
20. Goleman, D. (2011), "The Power of Emotional Intelligence", Leadership, p. 117
21. Frederick, C., Wisdom, J., Stacia, R., Brummel, B. (2022), "A New Era for Psychologist – Leaders: Introduction to the Society of Psychologists in Leadership and the Psychology of Leaders and Leadership" – [electronic resource], Psychology of Leaders and Leadership, № 25(1), available at: <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/mgr0000126>
22. Kalnytska, K. (2009), "Role differentiation of leadership: the essence, additional study approaches and cross-cultural differences", Herald of T. Shevchenko

- Chernihiv State Pedagogical University, Psychological sciences, № 7, 192 – 201
23. Hiebert, M, Klatt, B (2001), “The encyclopedia of leadership”, A practical guide to popular leadership theories and techniques; New York, p. 480
24. Meaney, K, (2015), “The impact of college leadership experiences on long term well-being” – [electronic resource], Dissertations, № 39, available at: <https://commons.lib.jmu.edu/diss201019/39>
25. Iannarino, A. (2018), “How to Lead”, The Leadershi, p. 50
26. Pyle, K., (2013), “Changes in leadership self-efficacy, leader identity, capacity for socially responsible leadership, and curiosity due to a structured leader development program” - [electronic resource], Dissertations, available at: <https://commons.lib.jmu.edu/diss201019/93>
27. Smalley, S., Retallick, M., Metzger, D., Grieman, B. (2016), “Analysis of leadership perceptions, skills and traits as perceived by agribusiness and industry professionals”, NACTA Journal, no. 60
28. Stark, P. (2010), “How to build organizations where employees love to come to work”, The only leadership book you’ll ever need, ed. by Barron P. and Flaherty J, p. 222
29. Stogdill, R. (1974), “A survey of theory and research”, Handbook of Leadership, New York: Free Press, p. 613
30. Strelnikov, V., [et al.] (2021) “Leadership and social work in the environmental management system” – [electronic resource], Ukrainian Journal of Ecology, no. 11 (2), pp. 349 – 351, available at: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/16825>
31. Tanaka-Ellis, N., Sekiguchi, S. (2019), ”Not a language course”, Teaching global leadership skills through a foreign language in a flipped, blended, and ubiquitous learning environment, pp. 350 – 355
32. Tomlinson, H. (2004), “Educational”, Leadership, London, p. 226 p
33. Warren, L. (2021), “The Importance of Teacher Leadership Skills in the Classroom”, Education Journal, no. 12, pp. 8 – 15
34. Wren, J. (1994), “The art of the possible The Journal of Leadership Studies”, Teaching leadership, no. 1(2), pp. 71 – 93

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2024

Олександр Пономарьов

кандидат технічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4698-2620>

E-mail: palex37@ukr.net

ІННОВАЦІЙНІ ВЕКТОРИ УПРАВЛІННЯ

Анотація: показано, що управління є визначальною умовою успішного здійснення діяльності й забезпечення бажаної її ефективності. Відомо, що в умовах інноваційного типу суспільного розвитку важливою проблемою постає розробка і системне застосування інноваційних управлінських технологій.

Проаналізовано дослідження і публікації з проблем визначення інноваційних векторів управління. Вони далеко не вичерпують всіх її важливих аспектів. Йдеться про соціальні, економічні, організаційні та психологічні умови і можливості забезпечення як інноваційного характеру самого управління, так і його відповідності вимогам індустрії 4.0. Недостатньо розкрито також сенс і особливості інноваційного управління та його впровадження в практику управлінської діяльності.

За результатами системного дослідження широкого спектру проблем управління й аналізу літературних джерел із цих проблем цілями статті визначено розмежування сенсу понять інноваційності, ефективності та відповідності змісту й характеру управління суспільним вимогам та очікуванням його переходу на рівень 4.0.

Ключові слова: вектори управління, управлінські технології, інноваційність, індустрія 4.0.

Olexandr Ponomaryov

professor, candidate of technical sciences, professor of the pedagogy and psychology of social systems management department by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv Politechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: palex37@ukr.net

INNONATIVE MANAGEMENT VECTORS

Abstract: It is shown that management is not just one of the integral components of the joint activity of people, but also a determining condition for its successful implementation and ensuring the desired efficiency. It is known that the development of management ideology and technology usually lags behind production technologies. This applies to both local and global aspects of management. Therefore, today, in the conditions of an innovative type of social development, the development and systematic application of innovative management technologies becomes an important problem.

Research and publications on the problems of determining innovative management vectors are analyzed. They are far from exhausting all its important aspects. It is about social, economic, organizational and psychological conditions and possibilities of ensuring both the innovative nature of the management itself and its compliance with the requirements of Industry 4.0. The meaning and features of innovative management and its implementation in the practice of managerial activity are also insufficiently disclosed.

© Олександр Пономарьов, 2024

According to the results of a systematic study of a wide range of management problems and the analysis of literary sources on these problems, the goals of the article are to distinguish the meaning of the concepts of innovation, efficiency, and compliance of the content and nature of management with social requirements and expectations of its transition to level 4.0

Key words: management vectors, management technologies, innovation, industry 4.0

Olexandr Ponomaryov

An extended abstract of the paper on the subject of:
“Innonative management vectors”

Problem setting. *Management as an integral component of human activity is a determining condition for its effectiveness. Management ideology and technology lag behind production technologies in development. This applies to both its local and global aspects. Therefore, in the conditions of innovative development, the development and application of innovative management technologies becomes an important problem.*

Recent research and publications analysis. *The raised problem arouses the interest of researchers. It is enough to name such famous scientists as R. Akoff, V. Babaev, M. Gurevichov, P. Drucker, G. Mintzberg, L. Orban-Lembryk, S. Pazynich, Yu. Palekha, O. Romanovsky and others. Their attention is drawn to various aspects of management. Thus, V. Babenko analyzes the peculiarities of the management of innovative activities of the enterprise in the conditions of the development of industry 4.0 [1].*

Bondarenko S. emphasizes that “the goal of management action is sustainable and progressive innovative development of the enterprise, which ensures the growth of its market value, as well as competitive advantages based on the readiness to adequately and timely respond to changes in the internal and external environment” [2, p. 135]. O. Mandych and his co-authors form theoretical-methodical and practical recommendations regarding innovative development vectors of reengineering business processes and strategic management of enterprises [8]. Dunska A., Boyarynova K. and M. Kravchenko analyze the advantages of scientific search for determining of innovative development of enterprises [4].

Cooper R. analyzes the innovative dilemma: how to introduce innovations in a mature market situation [3]. Schwab K. and N. Davis study the formation of industrial revolution 4.0 [11]. Shahrum A. and N. Husin, consider the problem of personnel provision of industry 4.0, justify the need to transition to education 4.0 [12]. Savchenko O. and R. Nesterenko emphasize the role of education in the innovative development of specialists. In their opinion, “the willingness and ability of universities to develop and maintain a continuous improvement process will depend on the success of graduates in the labor market, their entrepreneurial spirit and, as a result, the competitiveness of businesses. A specialist who acquires knowledge and skills in the chosen specialty will be able to compete in the labor market with this approach” [10, p. 155].

Mohnenko A. analyzes the informatization of the economy as a vector for managing the innovative infrastructure of the region [9]. Many publications are devoted to local aspects of innovation management. An example is the works of Yu. Li on the impact of innovative management technologies on production productivity and economic growth in China [7]. Jackson M. and his co-authors analyze the application of innovative management in the design and management of stormwater retention ponds in Canada [6].

As S. Ilyashenko and O. Bilovodska write, the advantages of the development of an economic system based on innovations are the provision of economic growth without a proportional increase in the consumption of raw resources, the formation of conditions under which investing in the creative and

scientific potential of society becomes extremely profitable [5, p. 271]. Systematic application of mathematical models and methods plays an important role in ensuring management efficiency.

Paper objective. *The purpose of the article is to delineate the meaning of the concepts of innovation, effectiveness and compliance of the content and nature of management with specific vectors, which are societal requirements and expectations of Industry 4.0.*

Paper main body. *Management plays a decisive role in the organization of joint activities of people and their communities. It is an important prerequisite for the life support of a person and society as a whole. Management promotes the formation and maintenance of industrial and other relations between the participants of this activity. Moreover, it is a powerful factor of scientific, technical and social progress. Such an important place of it in the system of social processes implies the need to ensure the consistency of management with the processes to which it is aimed.*

This fundamental requirement is an effective source of managerial influence on the functioning and development of society. Awareness of the importance of this management function by each manager becomes a condition for proper coordination of management and its object. The pursuit of this agreement was and is a search for such a choice of goals, content and nature of management that ensures its desired effectiveness. However, unfortunately, there is no such unanimous understanding and, in principle, it is impossible. Indeed, all people are different, that is why managers differ both in their individual traits and qualities, and in their views on the meaning of their activities, management culture and technology

Conversations with managers-practitioners show that they have different understandings of the essence of the concept of innovativeness. Most consider it a manifestation of a change in the system of motivation and stimulation. Some believe that

innovative management means the consistency of the synergistic pattern of self-organization of the systems to which it is directed. There are other options for interpreting the meaning of management innovation, which are not sufficiently clear and well-founded.

In our opinion, management innovation is really, first of all, a qualitative change in management technology in relation to goals and the nature of activities to achieve them. Secondly, innovative management is a multifactorial phenomenon and means focusing on the most efficient achievement of goals. Efficiency, on the other hand, is the ratio between the obtained result of the activity and the expenditure of resources necessary to obtain it. It is not only about material and financial, but also about human resources, including the expenditure of physical, intellectual and psychological efforts and energy by the performers.

Distinguishing the concepts of the innovative nature of management and efficiency shows that they differ in their meaning, despite the fact that there is a certain correlation between them. Its strengthening depends on a number of factors. Among them, the level of professional managerial competence of the manager as a subject of management, his general and professional culture, primarily communicative, should be mentioned in the first place. It is extremely important for him to realize his responsibility for the nature of the use of innovative management technologies.

The nature of the socio-psychological well-being of the performers is of particular importance here. Acting as one of the essential vectors of the innovative direction of management, it combines their sincere satisfaction with the successful performance of their tasks with the psychological climate in which the goals and objectives of their activities are achieved. Therefore, the manager must know and understand that the favorable psychological climate in the organization, the sociable and benevolent nature of the relationship between people are

integral components of the technology of innovative management.

The need for development, implementation and systematic use of innovations in management activities is due to significant changes in the situation on the labor market and labor force. We will cite only two circumstances. The first of them is the emergence of new professions and new types of activities. It is a natural result of scientific, technical and social progress. Thus, in January 2024, the Classifier of professions was updated, as 42 new professions appeared on the labor market, in particular in the field of information technology and health care, as well as in social, financial and other spheres. The second circumstance was the rapid spread of opportunities and the increase in the scope of application of truly innovative artificial intelligence technologies.

By the way, in the process of teaching future specialists in project management the educational discipline "Behavioral competencies in project management", I asked them to briefly describe their vision of directions and trends in the innovative development of management technologies. It was interesting to me because the vast majority of students were people in their forties and for them it was their second higher education. All of them had professional experience, including managerial experience. Analysis of their essays showed that 19 out of 26 people associated the development of management with the use of artificial intelligence. And only 7 students saw the development of management as using the achievements of psychology and other social and humanitarian sciences.

With the help of purposeful use in the educational process of both innovative and traditional pedagogical technologies and the involvement of students in active discussion of the problem, it was possible to form a systemic vision of the management phenomenon in almost every one of them to some extent. Its meaning and place in the general space of socio-cultural, professional-technological,

logical-methodological and psychological parameters. In this space, the guiding vectors should be considered, firstly, the correspondence of management technologies to production technologies. Thus, the innovative nature of level 4.0 production quite logically requires management of the same level. A well-known entrepreneur-innovator has just announced his intention to produce electric cars based on a fundamentally new technology that surpasses anything that has existed in the world before. It is quite obvious that this production will also require management technologies, which also do not exist today.

Social requirements for management and managerial activity are also another significant innovative vector of management. Indeed, compliance with these requirements of the goals, content and nature of management is not only an indicator of the quality of management, but also an important factor and at the same time a manifestation of social progress and harmonization of interpersonal relations. Such their correspondence should be considered one of the prerequisites for the formation, development and unwavering observance of legal and moral norms, development of general and professional culture in this society.

Purposeful implementation of the innovative nature of management and ensuring its compliance with social requirements becomes one of the powerful sources of responsibility education of each participant in managerial, and more broadly, industrial relations. This same responsibility, in turn, gives rise to the desire of both managers and executors to flawlessly perform their professional tasks and functions.

By gaining practical experience, they improve the level of their professional competence, which contributes to their valuable perception of their profession and professional activity. The result is an increase in the quality and efficiency of their activities and the satisfaction of consumers of their products and services. At the same time, the socio-cultural space of the organization is

also developing. Since the considered processes are carried out against the general background of an innovative type of social development and the corresponding space, they should be considered as specific innovative management vectors. In this capacity, with the help of a system of direct and feedback relationships, they not only act as its manifestations, but also themselves undergo changes under the targeted action of managerial influence.

Conclusions of the research. 1. Development is inherent in society throughout the history of civilization, although it had a rather random nature and local areas of application. Today, development has a global character, rapid changes and a wide scope of application. Changes in technology require changes in their management.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Управління виступає не просто одним із невід'ємних компонентів спільної діяльності людей, а й також визначальною умовою її успішного здійснення й забезпечення її бажаної ефективності. В той же час ідеологія управління й управлінські технології зазвичай відстають у своєму розвитку від виробничих технологій. І це повною мірою стосується як локальних, так і глобальних аспектів управлінської діяльності. Тому сьогодні, в умовах інноваційного типу суспільного розвитку, важливою і актуальною проблемою постає розробка і системне застосування інноваційних управлінських технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких було започатковано розв'язання порушеної проблеми і на які спираються автори. Істотна теоретична важливість і безсумнівна практична значущість порушеної проблеми зумовила інтерес до неї багатьох дослідників. Досить послатися на таких відомих фахівців, як Р. Акоф, В. Бабаєв, М. Гуревич, П. Друкер, Г. Мінцберг,

2. The effectiveness of management is ensured not by the changes themselves, but by the compliance of management with the triad of vectors: a) synergistic patterns of self-organization, b) the development of industry 4.0, c) societal requirements for management and social development trends.

3. Integral changes in the technologies of social production in the broadest sense and its management significantly increase the efficiency and productivity of production. This contributes to the growth of the population's well-being, the democratization of social life, the development of spirituality and culture. Thus, management meets the requirements of society, ensures benevolence and camaraderie in mutual relations.

Л. Орбан-Лембрик, С. Пазиніч, Ю. Палеха, О. Романовський та інші. Їхню увагу привертають різні аспекти феномену управління та управлінських технологій. Так, В. Бабенко аналізує особливості управління інноваційною діяльністю підприємства в умовах розвитку індустрії 4.0, зосереджуючись переважно на аспектах моделювання [1].

У свою чергу, С. Бондаренко підкреслює, що “метою управляючої дії є стійкий і прогресивний інноваційний розвиток підприємства, що забезпечує зростання його ринкової вартості, а також конкурентні переваги на основі готовності адекватно і своєчасно реагувати на зміни внутрішнього і зовнішнього середовища” [2, с. 135]. Мандич О. зі співавторами детально розглядають проблеми розробки теоретико-методичних та практичних рекомендацій стосовно інноваційних векторів розвитку реінжинірингу бізнес-процесів та стратегічного управління підприємствами [8]. Дунська А., Бояринова К. і М. Кравченко аналізують можливості та переваги наукового підходу до виявлення визначальних векторів інноваційного характеру розвитку промислових підприємств [4].

Купер Р. акцентує увагу на цікавій інноваційній дилемі: як впроваджувати інновації в ситуації зрілого ринку [3]. Шваб К. та Н. Девіс досліджують процеси формування четвертої промислової революції [11]. У свою чергу, А. Шахрум і Н. Хусін, розглядаючи проблему кадрового забезпечення індустрії 4.0, обґрунтовують необхідність переходу до освіти 4.0 [12]. Савченко О. та Р. Нестеренко підкреслюють роль системи освіти для інноваційного розвитку фахівців. На їхнє переконання, “готовність і здатність університетів розвивати і підтримувати безперервний процес вдосконалення буде залежати від успіху випускників на ринку праці, їх підприємницького духу і, як наслідок, конкурентоспроможності бізнесу. Фахівець, що отримує знання і навички з обраної спеціальності, при такому підході зможе конкурувати на ринку праці” [10, с. 155].

Проблему інформатизації економіки як вектор управління інноваційною інфраструктурою регіону досліджує А. Мохненко [9]. Багато публікацій присвячено локальним аспектам застосування інноваційного управління. Як приклад, можна навести роботи Ю. Лі, який аналізує вплив управління інноваційними технологіями і загальною продуктивністю основних чинників виробництва на економічне зростання Китаю [7]. Джексон М. та його співавтори аналізують застосування інноваційного менеджменту в проектуванні та управлінні ставками для утримання зливових вод у Канаді [6].

Як пишуть С. Ілляшенко та О. Біловодська, перевагами розвитку економічної системи, заснованої на інноваціях, виступають забезпечення економічного зростання без пропорційного збільшення споживання сировинних ресурсів, формування умов, за яких інвестування у творчий та науковий потенціал суспільства стає надзвичайно вигідним [5, с. 271]. Істотну роль у забезпеченні ефективності управління відіграє системне застосування математичних моделей і методів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Розглянутий огляд досліджень та публікацій щодо проблеми визначення інноваційних векторів управління далеко не вичерпує всіх її важливих аспектів. Йдеться про соціальні, економічні, організаційні та психологічні умови і можливості забезпечення як інноваційного характеру самого управління, так і його відповідності вимогам індустрії 4.0. Недостатньо розкрито також сенс та особливості управління 4.0 та його впровадження в практику управлінської діяльності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). За результатами системного дослідження автором широкого спектру проблем управління й аналізу літературних джерел із цих проблем цілями статті слід вважати розмежування сенсу таких понять, як інноваційність, ефективність та відповідність змісту й характеру управління суспільним вимогам та очікуванням індустрії 4.0.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Управління відіграє визначальну роль в належній організації та здійсненні спільної діяльності людей та різних їх спільнот. Воно стає вкрай важливою передумовою не тільки нормального життєзабезпечення людини та суспільства у цілому. Управління сприяє також ще й формуванню та дотриманню необхідних як виробничих, так й інших міжособистісних взаємовідносин між учасниками цієї діяльності. Більш того, управління виступає потужним чинником науково-технічного і соціального прогресу. Таке його важливе місце в загальній системі суспільних процесів передбачає необхідність забезпечення узгодженості управління з процесами, на належне здійснення яких воно спрямоване.

Ця фундаментальна вимога виступає дієвим джерелом управлінського впливу на процеси функціонування та розвитку

суспільства. Усвідомлення ж важливості цієї функції управління буквально кожним керівником виступає умовою належного узгодження управління та його об'єкта. Прагнення цього узгодження виступало і виступає пошуком такого вибору цілей, змісту і характеру управління, який забезпечує його очікувану ефективність. Однак, на жаль, такого одностайного усвідомлення немає і, в принципі, воно неможливе. Дійсно, всі люди різні, тому й керівники відрізняються як індивідуальними рисами і якостями, так і поглядами на сенс своєї діяльності, на управлінську культуру та технологію.

Як свідчать бесіди з керівниками-практиками, у них є різне розуміння сутності поняття інноваційності. Більшість вважає проявом інноваційності різні зміни системи мотивації і стимулювання. Дехто з них впевнений, що інноваційне управління означає несуперечливість синергетичним закономірностям самоорганізації та саморозвитку систем, на які воно спрямоване. Зустрічаються й інші варіанти трактування сенсу інноваційності управління, які уявляються недостатньо чіткими та обґрунтованими.

На наше переконання, інноваційність управління дійсно, по-перше, має розглядатися як якісна зміна технології управління відповідно до обраних цілей та характеру діяльності щодо досягнення. По-друге, інноваційне управління являє собою багатофакторне явище і означає його спрямованість на найефективніше досягнення цілей. Під ефективністю прийнято розуміти співвідношення між отриманим результатом діяльності та витратами ресурсів, необхідними для його отримання. При цьому йдеться не тільки про матеріальні та фінансові, а й про людські ресурси, в тому числі витрати виконавцями фізичних, інтелектуальних та психологічних зусиль та енергії.

Таким чином, в процесі розмежування понять інноваційного характеру управління та ефективності

можна впевнитися у тому, що вони відрізняються за своїм сенсом при тому, що між ними існує певна кореляція. Її посилення залежить від низки інших чинників. Серед них слід назвати рівень професійної управлінської компетентності керівника як суб'єкта управління, його загальну та професійну культуру, насамперед комунікативну. Вкрай важливим постає також і усвідомлення ним своєї особистісної відповідальності за характер використання інноваційних управлінських технологій.

Особливого значення набуває тут характер соціально-психологічного самопочуття виконавців. Виступаючи одним з істотних векторів інноваційної спрямованості управління, воно поєднує їхнє щире задоволення успішним виконанням своїх завдань із тим психологічним кліматом, в умовах якого досягаються цілі й завдання їхньої діяльності. Отже, керівник повинен знати і розуміти, що невід'ємними складниками технології інноваційного управління виступають сприятливий психологічний клімат в організації, товариський і доброзичливий характер взаємовідносин між людьми.

Необхідність же розробки, впровадження та системного використання інновацій в управлінській діяльності зумовлена істотними змінами ситуації на ринку праці й робочої сили. Наведемо тільки дві обставини. Першою з них виступає поява нових професій та нових видів діяльності. Вона є природним результатом науково-технічного і соціального прогресу. Так, в січні 2024 року було оновлено Класифікатор професій, оскільки на ринку праці з'явилися 42 нові професії, зокрема у сфері інформаційних технологій та охорони здоров'я, а також у соціальній, фінансовій та інших сферах. Другою обставиною стало стрімке поширення можливостей та збільшення сфер застосування дійсно інноваційних технологій штучного інтелекту.

До речі, в процесі викладання майбутнім фахівцям із проєктного

менеджменту навчальної дисципліни “Поведінкові компетенції в управлінні проєктами” було поставлено запитання щодо бачення напрямків і тенденцій інноваційного розвитку управлінських технологій. Переважну більшість студентів склали люди у віці десь біля сорока років і для них це була друга вища освіта. Всі вони мали досвід професійної діяльності, в тому числі також і управлінської. Студентам було запропоновано написати есе з фокусом уваги на управління. Його аналіз показав, що з 26 осіб 19 пов’язували розвиток управління саме з використанням штучного інтелекту. І тільки 7 студентів вбачали розвиток управління як використання досягнень психології та інших наук соціально-гуманітарного спрямування.

За допомогою цілеспрямованого використання в освітньому процесі як інноваційних, так і традиційних педагогічних технологій і залучення студентів до активного обговорення проблеми вдалося сформулювати практично у кожного з них певною мірою системне бачення феномену управління. Його сенс і місце в загальному просторі соціокультурних, професійно-технологічних, логіко-методологічних та психологічних параметрів. У цьому просторі напрямними векторами слід вважати, по-перше, відповідність управлінських технологій виробничим технологіям. Так, інноваційний характер виробництва рівня 4.0 цілком логічно потребує управління такого ж рівня.

Ще одним істотним інноваційним вектором управління виступають також суспільні вимоги до управління та управлінської діяльності. Дійсно, відповідність цим вимогам цілей, змісту й характеру управління є не тільки показником якості управління, але й важливим чинником і водночас проявом соціального прогресу та гармонізації міжособистісних відносин. Саме така їх відповідність має вважатися однією з передумов формування, розвитку та неухильного дотримання в даному

суспільстві правових і моральних норм, розвитку загальної і професійної культури.

Цілеспрямоване впровадження інноваційного характеру управління й забезпечення його відповідності суспільним вимогам стає одним з потужних джерел виховання відповідальності кожного учасника управлінських, ширше, виробничих взаємовідносин. Ця ж відповідальність, у свою чергу, породжує прагнення і керівників, і виконавців бездоганно виконувати свої професійні завдання і функції.

Набуваючи практичного досвіду, здобувачі вищої освіти вдосконалюють рівень своєї професійної компетентності, що сприяє ціннісному сприйняттю ними своєї професії та професійної діяльності. Результатом стає підвищення якості й ефективності їхньої діяльності та задоволення споживачів їхньої продукції та послуг. Водночас відбувається також розвиток соціокультурного простору організації. Оскільки розглянуті процеси здійснюються на загальному тлі інноваційного типу суспільного розвитку і відповідного простору, вони мають розглядатися як специфічні інноваційні вектори управління. У цій якості вони за допомогою системи прямих і зворотних зв’язків не тільки виступають його проявами, а й самі зазнають змін під цільовою дією управлінського впливу.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз процесів еволюції цілей і характеру управління та викладені міркування дають обґрунтовану змогу дійти таких висновків. По-перше, розвиток та інновації притаманні людині й суспільству протягом всієї історії людської цивілізації, однак вони мали скоріше випадковий характер і були притаманні локальним сферам застосування. Для сучасного ж її етапу характерні глобальний характер, швидкість змін та оновлення і широкий масштаб застосування. Зміни технологій потребують зміни управління ними.

По-друге, ефективність управління забезпечують не самі по собі зміни, навіть інноваційні, системні й цілеспрямовані, а відповідність цілей і характеру управління такій тріаді векторів: а) синергетичним закономірностям самоорганізації систем, б) розвитку технологій індустрії 4.0, в) суспільним вимогам до змісту управління та основним тенденціям соціального розвитку.

По-третє, інтегральні зміни технологій суспільного виробництва у самому широкому його розумінні й

управління ним істотно підвищують ефективність і продуктивність виробництва. Це сприяє зростанню добробуту населення, демократизації суспільного життя, розвитку духовності і культури. Так управління відповідає вимогам соціуму, забезпечує доброзичливість та товариськість у взаємовідносинах.

Перспективами подальшого розвитку слід вважати вивчення питань управління в індустрії 4.0 у студентів всіх рівнів освіти.

Список літератури:

1. Babenko, V. (2020), "Enterprise innovation management in industry 4.0: modeling aspects. Emerging extended reality technologies for industry 4.0", Early experiences with conception, design, implementation, evaluation and deployment, pp. 141 – 163

2. Бондаренко С. Сучасні принципи формування механізму інноваційного розвитку промислового підприємства / С. Бондаренко // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. – Одеса: Одеський національний економічний університет. – 2015. – Вип. 1. – № 56. – С. 129 – 136

3. Cooper, R. (2011), "Perspective: The innovation dilemma: How to innovate when the market is mature", Journal of Product Innovation Management, no. 28(1) pp. 2 – 27

4. Dunska, A., Воіарупова, К., Kravchenko, M. (2021), "Scientific approach to determining the vectors of innovative development of industrial enterprises" Baltic Journal of Economic Studies, 2021, no. 7(4) pp. 231 – 242

5. Ілляшенко С., Біловодська О. Управління інноваційним розвитком промислових підприємств / С. Ілляшенко, О. Біловодська // Монографія. – Суми: Університетська книга. – 2010. – С. 281

6. Jackson, M., et al. (2009), "Culex mosquitoes, West Nile virus, and the application of innovative management in the design and management of stormwater

retention ponds in Canada", Water Quality Research Journal, no. 44(1), pp. 103 – 110

7. Lee, J. (2019), "Effects of technology and innovation management and total factor productivity on the economic growth of China", Journal of Asian Finance Economics and Business, vol. 6, no. 1, pp. 63 – 73

8. Mandych, O, et al. (2021), "The development of theoretical, methodological and practical recommendations of the innovative development vectors of business process reengineering and strategic management of enterprises", Technology audit and production reserves, vol. 6 p. 62

9. Mokhnenko, A. Software economy as a vector of management of innovative infrastructure of the region / A. Mokhnenko, O. Fedorchuk, K. Melnikova // Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки. – Хмельницький. – 2019. – № 5. – С. 7 – 10

10. Савченко О., Нестеренко Р. Розвиток "підприємницького таланту" для забезпечення інноваційної активності в Україні / О. Савченко, Р. Нестеренко // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. пр. – Одеса: Одеський національний економічний університет. – Вип. 1. – № 56. – 2015. – С. 153 – 160

11. Schwab, K., Nicholas, D. (2018), "Shaping the Fourth Industrial Revolution", Publisher, World Economic Forum, p. 172

12. Shahroom, A., Hussin, N. (2018), "Industrial Revolution 4.0 and Education". International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, vol. 8, no. 9, pp. 314 – 319

References

1. Babenko, V. (2020), "Enterprise innovation management in industry 4.0: modeling aspects. Emerging extended reality technologies for industry 4.0", Early experiences with conception, design, implementation, evaluation and deployment, pp. 141 – 163

2. Bondarenko, S. (2015), "Modern principles of formation of the mechanism of innovative development of an industrial enterprise", Bulletin of socio-economic research: a collection of scientific papers, Odesa: Odesa National Economic University, vol. 1, no. 56, pp. 129 – 136

3. Cooper, R. (2011), "Perspective: The innovation dilemma: How to innovate when the market is mature", Journal of Product Innovation Management, no. 28(1) pp. 2 – 27

4. Dunska, A., Boiarynova, K., Kravchenko, M. (2021), "Scientific approach to determining the vectors of innovative development of industrial enterprises" Baltic Journal of Economic Studies, 2021, no. 7(4) pp. 231 – 242

5. Ilyashenko, S., Bilovodska, O. (2010), "Management of innovative development of industrial enterprises", Monograph, Sums: University Press, p. 281

6. Jackson, M., et al. (2009), "Culex mosquitoes, West Nile virus, and the application of innovative management in the design and management of stormwater retention ponds in Canada", Water Quality

Research Journal, no. 44(1), pp. 103 – 110

7. Lee, J. (2019), "Effects of technology and innovation management and total factor productivity on the economic growth of China", Journal of Asian Finance Economics and Business, vol. 6, no. 1, pp. 63 – 73

8. Mandych, O, et al. (2021), "The development of theoretical, methodological and practical recommendations of the innovative development vectors of business process reengineering and strategic management of enterprises", Technology audit and production reserves, vol. 6 p. 62

9. Mokhnenko, A. (2019), "Software economy as a vector of management of innovative infrastructure of the region", Bulletin of Khmelnytsky National University, Series: Economic Sciences, Khmelnytsky, no. 5, pp. 7 – 10

10. Savchenko, O., Nesterenko, R. (2015), "Development of "entrepreneurial talent" to ensure innovation activity in Ukraine", Bulletin of socio-economic research: a collection of scientific papers, Odesa: Odesa National Economic University, vol. 1, no. 56, pp. 153 – 160.

11. Schwab, K., Nicholas, D. (2018), "Shaping the Fourth Industrial Revolution", Publisher, World Economic Forum, p. 172

12. Shahroom, A., Hussin, N. (2018), "Industrial Revolution 4.0 and Education". International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, vol. 8, no. 9, pp. 314 – 319

Стаття надійшла до редколегії 16.02.2024

Yevheniia Vorobieva

PhD in pedagogy, associate professor of the department of pedagogy and psychology of social systems management by the academician I. Ziazyun, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6269-578X>

E-mail: yevheniia.vorobiova@khp.edu.ua

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF TIME MANAGEMENT SKILLS OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Abstract: the article highlights the peculiarities of developing time management skills for modern professionals. It is also analyzed that success in educational activities depends on successful time planning by students. The basic concepts on which the use of time planning technologies is based are defined. The article contains the author's own interpretation of the directions of development of time management skills in higher education students in the process of professional training.

Key words: time management; time management skills; development of time management skills; students; professional training.

Євгенія Воробйова

кандидат педагогічних наук, доцентка кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”; Харків, Україна

E-mail: yevheniia.vorobiova@khp.edu.ua

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ НАВИЧОК ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТУ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація: висвітлено особливості розвитку навичок тайм-менеджменту для сучасних фахівців. Також проаналізовано, що успішність в навчальній діяльності залежить від вдалого планування часу студентами. Визначено базові концепції, на яких ґрунтується застосування технологій планування часу. Стаття містить авторське трактування напрямів розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти в процесі професійної підготовки.

Ключові слова: тайм-менеджмент; навички тайм-менеджменту; розвиток навичок тайм-менеджменту; здобувачі освіти; професійна підготовка.

Євгенія Воробйова

Розширена анотація для ознайомлення з цією темою:

“Напрями розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти в процесі професійної підготовки”

© Yevheniia Vorobieva, 2024

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному світі час є ключовим, тобто стратегічним, ресурсом організації або людини, необхідним для досягнення успіху в чомусь конкретно або для стійкого процвітання в цілому. Час як стратегічний ресурс знаходиться в одному ряду з такими компонентами, як гроші, інформація, технології, люди (персонал) тощо. Для того, щоб стати успішним фахівцем в будь-якій галузі, необхідно мати не лише теоретичні знання та вміння застосовувати їх у практичній діяльності, але й вміння ефективно розпоряджатися своїм часом. Тайм-менеджмент поєднує в собі набір методик, способів і технологій, які дають можливість здійснювати розподіл особистого часу з метою підвищення ефективності його використання.

Таким чином, навички тайм-менеджменту дають змогу розвивати вміння структурувати власне життя та правильно розставляти пріоритети та, відповідно, людина може значно скоротити час, необхідний для здійснення різних робочих або навчальних процесів та швидше досягає означеної мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Сучасній людині важливо вміння організовувати себе, тобто здійснювати *self-management*.

Теорія самоменеджменту набула свого розвитку із середини ХХ ст. Основними причинами її виникнення є:

– висока конкуренція, яка вимагає від фахівців швидкого оволодіння новими навичками управління, саморозвитку та самовдосконалення для конкурентної боротьби;

– велика кількість стресів від напруження в роботі сучасного менеджера, прагнення бути найкращим потребують розвитку вмінь керувати собою;

– швидкий темп життя, намагання встигнути все й одразу потребують від менеджера розвитку навичок управління часом;

– великий потік інформації та технологічних можливостей вимагає вміння правильно встановлювати цілі, пріоритети та впроваджувати їх у життя [1].

На основі аналізу літературних джерел виділили основні напрями самоменеджменту та надали їм визначення.

1. Тайм-менеджмент (організація часу). Автор напряму – Д. Адаир. Метою тайм-менеджменту є вміння людини оптимально розподіляти час на пріоритетні справи.

2. Стрес-менеджмент М. Фрезе (самоорганізування у стресових ситуаціях). Метою його є вміння особи попереджати або долати стресові ситуації завдяки власній психологічній компетентності.

3. Тім-менеджмент (командний менеджмент). Автор напряму – Г. Паркер. Його метою є вміння людини самостійно обирати "роль" у групі та ефективно її виконувати.

4. Імпресіон-менеджмент (менеджмент справляння враження). Автор напряму – Е. Дžoунс. Метою імпресіон-менеджменту є вміння людини справляти на навколишніх доцільне, на її думку, враження, найчастіше сприятливе.

Ми вважаємо доцільним виділити це такий напрям самоменеджменту, як ресурс-менеджмент. На нашу думку, ресурс-менеджмент – це самоорганізування особистих цінностей. Метою ресурс-менеджменту є вміння особи виявляти компетентність у саморозвитку [1].

Якщо говорити про ідею управління часом, то, можливо, вона існує рівно стільки, скільки існує людство. Наукові ідеї управління часом виникли з появою менеджменту як науки. Можна виділити три основних етапи розвитку тайм-менеджменту.

1. Тейлоризм (час найбільшої популярності – 1910-1940 роки). Названий на честь Фредеріка Тейлора (його головна

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

праця “Принципи наукового менеджменту”. Тейлор вважав, що в західному суспільстві (на початку ХХ століття) сформувався свого роду стереотип “роботи з прохолодою”, коли працівники через природну схильність (“природної лінії”) людини, а також через культурну традицію, що склалася “кругової поруки” навмисне уповільнюють темп роботи [2].

2. Класичний тайм-менеджмент (1950–1990 роки), названий так умовно, характеризується розвитком ідеї тайм-менеджменту “всередині” теоретичного і прикладного менеджменту. Окрім цього, відбулося “збагачення” менеджменту як науки [2]. Ідеї управління часом втілені в системному, ситуаційному й синергетичному підходах, теорії ухвалення рішень. Перша загальновідома книжка “Управління часом” Д. Мак-Кея містила рекомендації із самоменеджменту, ефективного виконання функцій управління. Друкер П. у роботі “Ефективний керівник” першим із п’яти можливих способів підвищення ефективності називає управління часом [3].

3. Сучасний тайм-менеджмент (кінець ХХ–початок ХХІ століття). Зберігши досягнення першої і другої “хвиль”, тайм-менеджмент змістив фокус своєї уваги на проблему пріоритетів (співвідношення фактичних витрат часу і планів із цінностями), а також на оперативне короткострокове планування і контроль над виконанням поставлених завдань (тобто на реальну ефективність) [2].

Тайм-менеджмент стає надзвичайно популярним серед керівників-практиків у Америці й на Заході. Їм на допомогу свої науково-прикладні дослідження широко пропонують різні автори, агентства, тренінг-центри тощо. У цей період небувало розголосу набули методика цілеутворення, принцип Парето, АБВ-аналіз тощо [3]. Як соціальна практика, ТМ ще донедавна був набагато більше розвинений на Заході, ніж в Україні [2]. Але останнім часом ідеї

тайм-менеджменту дістали схвалення й на теренах України. Виявляють зацікавленість до цієї технології й керівники закладів освіти [3].

Як приклад використання ТМ в сучасному західному діловому середовищі можна привести бестселер Стівена Кові, що вийшов в 1990 році “7 звичок вискоєфективних людей”. Кові пропонує в своїй книзі цілісну концепцію досягнення особової зрілості, яка досягається в два етапи: від залежності до незалежності (“особиста перемога”), від незалежності – до свідомої взаємозалежності. Кові вважає, що можна виділити не три, чотири покоління ТМ, між якими існує спадкоємність.

Таким чином, на думку Кові, четверте покоління ТМ повинне розвиватися на абсолютно іншому ціннісному базисі, де першочергове значення мають не “речі” і пов’язаний з ними “час”, а “відносини” і “результати” [2].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). На основі аналізу сучасних тенденцій розвитку тайм-менеджменту та особливостей організації освітнього процесу у вищій школі визначити напрями ефективного планування часу студентами в процесі професійної підготовки.

Також необхідно визначити напрями ефективного розвитку навичок тайм-менеджменту у студентів закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Тайм-менеджмент як форма ефективного планування професійної та навчальної діяльності сьогодні є найбільш ефективним ресурсом сучасної людини.

Сьогодні доцільно виокремити два рівні тайм-менеджменту:

- особистий тайм-менеджмент – це сукупність різних технік та технологій організації власної роботи працівника, яку

він здійснює в особистих інтересах, не бажаючи водночас даремно витратити ресурси свого часу; охоплює технології особистого росту та тайм-менеджменту;

• корпоративний тайм-менеджмент основну увагу зосереджує на часовій організації роботи всіх працівників підприємства, наслідком якої є ефективне використання часу кожним із них; передбачає впровадження стандартів економного та результативного використання бюджету робочого часу.

Під час визначення рівня розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти дослідно-експериментальною базою нами було обрано 30 студентів 5-го курсу Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, серед яких і було проведено анонімне анкетування. Попередньо нами висунута гіпотеза, що студенти не використовують елементи та методи тайм-менеджменту, або ж використовують недостатньо, що, безумовно, відображається на успішності та якості отримуваної освіти.

В рамках даного дослідження студенти відповіли на 16 запитань, запропонованих в анкеті. Кожне запитання пов'язано з метою нашого дослідження – визначення рівня розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти в процесі професійної підготовки.

В результаті проведеного педагогічного експерименту та його аналізу, бачимо, що дослідження розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти є досить актуальним. Наразі студенти не достатньо ефективно використовують свій час, що відображається і на успіхах в навчанні, і на якості життя взагалі. Тайм-менеджмент корисний і як дієвий інструмент, здатний підвищити ефективність навчання і подальшого професійного розвитку, так і як інструмент особистий: дає можливість навчитися організовувати себе, обирати правильні пріоритети та досягати цілі.

Згідно з результатами проведеного дослідження нами розроблено рекомендації щодо розвитку навичок тайм-менеджменту у здобувачів вищої освіти для викладачів та студентів.

Стосовно організації навчального процесу в ЗВО можна сказати, що він повинен бути організований таким чином, щоб кожен студент мав можливість розкрити й реалізувати свій потенціал, свої здібності, свої творчі задатки.

Одним з успішніших методів розвитку навичок тайм-менеджменту у сучасних студентів можна визначити спеціальні тренінги, що спрямовані на опанування базових понять із подальшим застосуванням їх в практичній діяльності.

Згідно проведеного опитування ми бачимо, що основна проблема у здобувачів вищої освіти – це відсутність будь-якого плану – короткострокового або довгострокового. Вважаємо, що це слідство того, що студенти ще не вміють планувати або не хочуть, як вони вважають, заганяти себе у рамки. Але, значною мірою вміти керувати своїм часом – не означає жити із секундоміром у руці.

Практичний досвід свідчить, що збільшення витрат часу на планування приводить до скорочення часу на виконання і, у кінцевому рахунку, до економії часу в цілому [4]. Планування часу – безпосередній процес переосмислення власного використання часу із детальним аналізом подальших дій. Найперше, це вміння ставити перед собою цілі; планувати свою діяльність (формулювання завдань, вибір оптимальних рішень, найефективніших способів досягнення поставлених цілей); розвивати навички самоконтролю, здатності самостійно оцінювати успішність (або неуспішність) своїх дій; вести облік витрат часу, ефективно використовувати всі доступні його резерви.

При постійному використанні таких прийомів тайм-менеджменту як планування рівень самоорганізації підвищується: з'являється об'єктивна картина часу, нова інформація про себе і

про особисті резерви зростання, можливість кількісно (об'єктивно) відстежувати поліпшення, вироблення "відчуття часу". Після практичного застосування прийомів тайм-менеджменту складання та наступне використання плану вже не здається таким обтяжуючим, а, навпаки, стає мотивуючим.

Використання календаря нагадувань, згідно з проведенням опитуванням, – один із найнепопулярніших прийомів тайм-менеджменту. Але зараз не обов'язково вести нудний календар та заповнювати його від руки. Оскільки в сучасному світі вся діяльність людини пов'язана з використанням гаджетів, є багато цікавих додатків на будь-який смак. У статті наведено перелік таких таймінгових програм.

Отже, бачимо, що ефективних методів тайм-менеджменту є чимало. Студентів залишається лише вибрати той, який краще підходить особисто для нього або скомбінувати різні методи та поради. Завдяки цьому підвищиться особиста ефективність, упорядкується час на навчання, роботу та особисті справи, і життя стане більш насиченим і повноцінним.

Problem setting. In today's world, time is a key, i.e. strategic, resource of an organization or a person, necessary for achieving success in something in particular or for sustainable prosperity in general. Time as a strategic resource is on a par with such resources as money, information, technology, people (staff), etc. In order to become a successful specialist in any field, you need to have not only theoretical knowledge and be able to apply it in practice, but also be able to manage your time effectively. Time management combines a set of techniques, methods and technologies that make it possible to allocate personal time in order to increase the efficiency of its use.

Thus, time management skills help to develop the ability to structure one's life and set priorities correctly, and, accordingly, a

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, можемо зазначити, що проведений аналіз експериментального дослідження виявив, що у здобувачів вищої освіти КрНУ є певний досвід використання навичок тайм-менеджменту та практика організації і планування самостійного навчання. Багато студентів займаються самоменеджментом у тій чи іншій мірі.

Разом з тим, за результатами проведеного дослідження, можна констатувати наявність труднощів у практичній реалізації самостійного навчання. Часто студенти не мають навичок самомотивації, в процесі навчання відволікаються на "крадіїв часу", багато хто не дотримується дедлайнів.

Отже, подальший напрямок досліджень у сфері раціонального планування часу студентами в ході освітнього процесу передбачає визначення актуальних напрямів роботи викладача як суб'єкта педагогічного менеджменту, конкретизацію основних технік тайм-менеджменту для студентів і розробку онлайн тренінгів для розвитку навичок тайм-менеджменту в умовах онлайн навчання.

person can significantly reduce the time required for various work or educational processes and achieve the goal faster.

Recent research and publication analysis. It is important for a modern person to be able to organize themselves, i.e. to exercise self-management.

The theory of self-management has been developing since the mid-twentieth century. The main reasons for its emergence are

– high competition, which requires professionals to quickly master new management skills, self-development and self-improvement to compete;

– a large amount of stress from the tension in the work of a modern manager, the desire to be the best requires the development of self-management skills;

– the fast pace of life, the desire to do everything at once require the manager to develop time management skills;

– a large flow of information and technological capabilities requires the ability to correctly set goals, priorities and implement them [1].

Based on the analysis of literature sources, the main areas of self-management were identified and defined.

1. Time management (time organization). The author of this direction is D. Adair. The purpose of time management is the ability of a person to optimally allocate time to priority tasks.

2. Stress management (self-organization in stressful situations). The author of this area is M. Frese. The purpose of stress management is the ability of a person to prevent or overcome stressful situations through their own psychological competence.

3. Team management (team management). The author of this direction is G. Parker. The purpose of team management is the ability of a person to choose a “role” in the group and to fulfill it effectively.

4. Impression management (impression management). The author of this direction is E. Jones. The purpose of impression management is the ability of a person to make an impression on others that is appropriate, in his or her opinion, and often favorable.

We consider it appropriate to single out another area of self-management, such as resource management. In our opinion, resource management is the self-organization of personal values. The purpose of resource management is the ability of a person to demonstrate competence in self-development [1].

If we talk about the idea of time management, then perhaps it has existed as long as humanity has existed. Scientific ideas of time management emerged with the advent of management as a science. There are three main stages of time management development.

1. Taylorism (the time of its greatest popularity was 1910–1940). It is named after one of the founders of modern scientific management, Frederick Taylor (his main

work, which has been repeatedly reprinted: F. Taylor Principles of Scientific Management. Taylor believed that in Western society (at the beginning of the XX century) a kind of stereotype of “working with coolness” was formed, when employees, due to the natural inclination (“natural laziness”) of a person, as well as due to the cultural tradition of “mutual responsibility”, deliberately slow down the pace of work [2].

According to F. Taylor, time management is one of the methods of scientific management. It is at this stage that such management innovations as timekeeping of labor operations, rationing and cards of operations, use of planning schemes and schedules, calendar planning, etc. appear during the research of effective time use [3].

The main ideas are: analysis of the operational composition of activities, timekeeping of labor operations, optimization of the way of work, standardization, operation cards, training and education of employees, inclusion of indicators of temporary work efficiency in the system of motivation and remuneration, use of schemes and schedules in planning, calendar planning [2].

2. Classical time management (1950 - 1990). The period of “classical time management” is characterized, first of all, by the fact that the ideas of time management were developed “within” theoretical and applied management. In addition, in the period from 1950 to 1990, there was an “enrichment” of management as a science [2].

The ideas of time management are reflected in systemic, situational, and synergistic approaches, as well as decision-making theory. The first well-known book “Time Management” by D. McKay contained recommendations for self-management and effective performance of management functions. Drucker P. in his work “The Effective Manager” calls time management the first of five possible ways to increase efficiency [3].

The main ideas: time management is similar to organization management and

includes the same functions and stages – goal setting, planning, decision making, etc. The TM system is “parallel” to the organization's management system and at the same time acts as its element [2]. The scientist considered exclusively centralized (vertical) management without involving the independent initiative of a subordinate to be irrational and outlined the task of increasing the efficiency of managerial and creative work as a key one for modern management. He was convinced that the main trait of a manager is efficiency, and the first way to achieve this is time management.

3. Modern time management (late XX – early XXI century). Having retained the achievements of the first and second “waves”, time management has shifted its focus to the problem of priorities (the ratio of actual time and plans to values), as well as to operational short-term planning and control over the implementation of tasks (i.e., real efficiency) [2].

Time management is becoming extremely popular among practicing managers in America and the West. Various authors, agencies, training centers, etc. offer their scientific and applied research to help them. During this period, the goal-setting methodology, the Pareto principle, ABB analysis, etc. became unprecedentedly popular [3]. As a social practice, until recently, TM was much more developed in the West than in Ukraine [2]. But recently, the ideas of time management have gained acceptance in Ukraine. Heads of educational institutions are also showing interest in this technology [3].

An example of the use of TM in the modern Western business environment is Stephen Covey's bestseller, published in 1990, “The 7 Habits of Highly Effective People”. Covey offers in his book a holistic concept of achieving personal maturity, which is achieved in two stages: from dependence to independence (“personal victory”), from independence to conscious interdependence. Covey believes that there are not three, but four generations of TMs, between which there is continuity.

The first generation, Taylorism, focused on the formal description of activities, allowing for inventory and time accounting.

The second generation was “obsessed” with calendars and organizers and took the next step: from accounting for past time to planning for the future.

The third generation (currently in existence), while retaining the achievements of the first and second “waves” of TM, shifted its focus to the problem of priorities (the ratio of actual time spent and plans to values), as well as to operational short-term planning and control over the implementation of tasks (i.e., real efficiency).

Recognizing the high technological efficiency of the third generation of TM, Covey rightly criticizes it for being “inhuman”, since the main problem for a modern person is not so much to manage time as to manage himself.

Thus, according to Covey, the fourth generation of TM should be developed on a completely different value base, where the primary importance is not “things” and the associated “time”, but “relationships” and “results” [2].

Highlighting the previously unresolved parts of the general problem to which this article is devoted. The rational use of time in the process of educational activity is becoming a universal characteristic of an education applicant, which is able to provide training of competitive specialists and orient a person to professional and personal growth and self-development.

The analysis of pedagogical studies that outline the importance of time management technology in the development of professional and value intentions of future specialists creates theoretical prerequisites for solving this problem, but does not fully solve it at the present stage.

The essential characteristics of the pedagogical technology of time management in the development of professional and value intentions of future specialists are not substantiated, criteria for assessing the levels

of formation of this quality of personality are not developed, and the peculiarities of the pedagogical technology of time management at different stages of the process of training future specialists are not identified.

Paper objective. Based on the analysis of current trends in the development of time management and the peculiarities of organizing the educational process in higher education, the article identifies areas for effective time planning by students in the process of professional training.

It is also necessary to identify areas for the effective development of time management skills among students of higher education institutions.

Paper main body. Time management as a form of effective planning of professional and educational activities is today the most effective resource of a modern person.

For any field of professional activity, it is important for its subject to successfully and timely fulfill its professional tasks. That is why, in the educational process, in which both the teacher and the student are subjects, time management skills and their use by students in the process of professional training are of great importance.

Today's realities allow us to distinguish two levels of time management:

- personal time management is a set of various techniques and technologies for organizing an employee's own work, which he or she carries out in his or her personal interests, while not wanting to waste time resources; it includes personal growth and time management technologies;
- corporate time management focuses on the time organization of work of all employees of the enterprise, which results in the efficient use of time by each of them; provides for the introduction of standards for the economical and efficient use of the working time budget.

The above analysis allows us to state that it is the development of time management skills that will allow a modern student to be as competitive as possible in the educational process and in mastering professional competencies and learning outcomes.

Our study was conducted on the basis of Kremenchug Mykhailo Ostrohradskiy National University (KrNU). In determining the level of development of time management skills among higher education students, we covered 30 5th year students with an anonymous survey. We have previously hypothesized that students do not use elements and methods of time management, or use them insufficiently, which certainly affects the success and quality of education.

As part of this study, students answered 16 questions offered in the questionnaire. Each question is related to the purpose of our study – to determine the level of development of time management skills among higher education students in the process of professional training.

Also, each question in the questionnaire relates to one of the areas or technologies of time management and contains two answer options: true and false.

The answers to the questions in the questionnaire were provided by the respondents anonymously, which gives a high probability of obtaining frank answers, and which, in turn, indicates the validity of the research method used.

According to the results of the survey, 20 % of respondents use time management in their lives quite rarely, 43 % use the principles of time management moderately often or from time to time, and 37 % of students use time management in their lives often. That is, 63 % of students either do not know about time management and its elements, or use the principles of time management from time to time (by accident), or consider it difficult and boring.

For example, we see that a difficult element of time management to use is making a long-term plan. Perhaps this is due to the young age of the respondents, as young people usually do not set long-term goals or often do not imagine their future at all. A long-term plan is usually based on foreseeing one's future for 5-10 years, and today, students are probably hesitant about this issue. Here, of course, we can agree with them, but it should also be noted that at least an image of their future should be present.

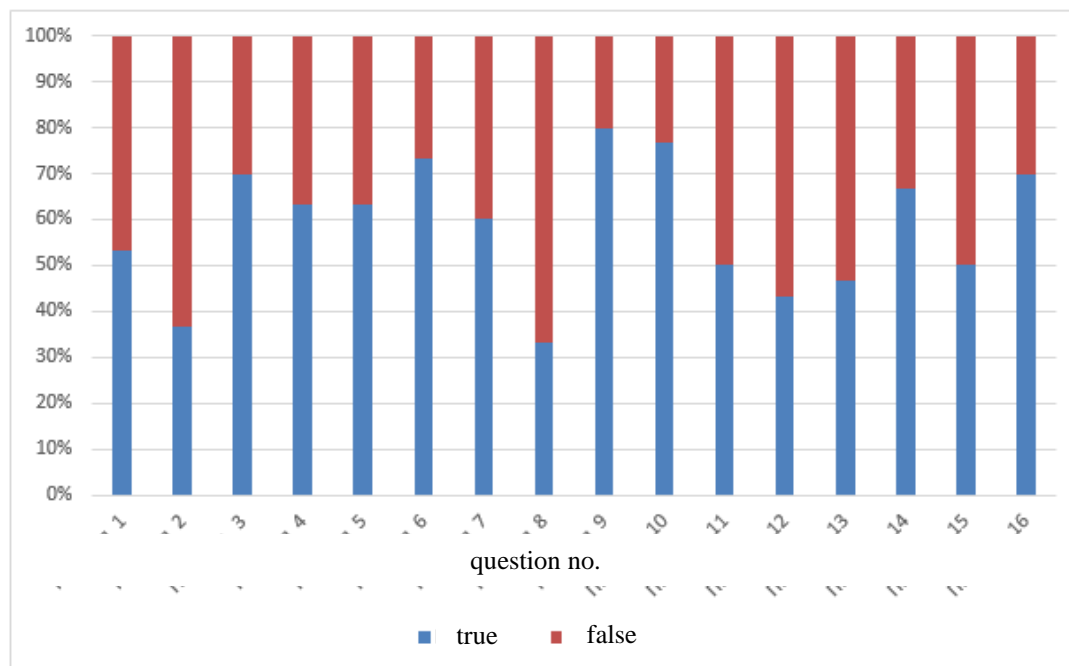

Figure 1 – The ratio of correct and incorrect answers for each question (in percentage terms)

Another problem is drawing up a short-term plan, which most likely indicates not hesitation, but a lack of understanding of what the student wants to achieve in the near future. However, short-term goals are necessary because, along with general goals, it is important, from the point of view of psychological motivation, to set short-term achievable intermediate goals and achieve intermediate success.

The use of a calendar of reminders for students also proved to be mostly inconvenient. It is worth noting that a reminder calendar (time diary) is simultaneously a calendar–memo, a personal diary, a notebook, a planning tool, a reference book, a subscription book, a file cabinet of ideas, a control tool, and here, we believe, it is necessary to create this useful habit for yourself, which will be useful in your studies, in your future career, and in your personal life.

The majority of correct answers to questions 3, 4, and 5 indicate that students know their hours of activity, follow a daily routine, and mostly go in for sports, which, in turn, suggests that modern higher education

students are aware of their physical condition and take care of their health. In the modern world, this is an indispensable condition for an active life and a successful career.

According to the answers to question 6, it should be noted that more than 70 % of the surveyed students sort the tasks to be performed according to their importance, and this is, in our opinion, a good result. It is very important to distinguish the most important from the urgent. It is not always the most urgent (hurried) thing that is the most important, but it is the urgent and urgent things that often take up most of our precious time.

60 % of the surveyed higher education students can calculate the time to complete their tasks. This is also a good result, which indicates that most students have an idea of the type and requirements of the task before starting. And this is confirmed by the good results of answers to question 14: among the surveyed students, there are many who know how to break one large complex task into several small ones to simplify its implementation, which can undoubtedly greatly facilitate the learning process and help to calculate the time for completing work.

The answers to question 16 show that a fairly large number of students, about 70 % of respondents, like to do their work well, which in itself is an indicator of the future competence of students as professionals.

Also, a large percentage of higher education students, almost 80 %, do not give up on what they have started and bring it to completion.

Judging by the answers to question 10, which is very relevant today, many students already understand that social media is one of the main “time thieves” and try not to be distracted by it during their studies.

The answers to questions 11, 13, and 15 should be highlighted separately. They relate to keeping a study schedule and meeting deadlines for written work. These are the questions that students most often gave incorrect answers to.

This indicates an inability to meet deadlines, a poor sense of time, an inability to organize the workplace, and, in general, an inability to organize themselves. In order for keeping a schedule to help with writing and submitting written work on time, preparing for tests and exams, it is necessary to think better about the personal schedule of the working day (week, month) and use self-motivation. This is another problematic issue for the surveyed higher education students.

In our opinion, self-motivation is one of the most important qualities of a good specialist and a successful person. The difference between self-motivation and motivation is that during self-motivation, a person purposefully discloses the structure of the motive; purposeful search and reflection of internal motives (or motivators) of self-organization in the person's own mind, their acceptance, verbalization and application through an act of will, resulting in the achievement of the goal of self-organization. Self-motivation significantly affects the inhibition of unfavorable factors of mobility, the development of essential forces, control over one's own actions, and the strengthening or weakening of interest in activities.

As a result of the pedagogical experiment and its analysis, we see that the study of the development of time management skills in higher education students is quite relevant. Currently, students do not use their time effectively enough, which affects both their academic performance and the quality of life in general. Time management is useful both as an effective tool that can improve the efficiency of learning and further professional development, and as a personal tool: it allows you to learn how to organize yourself, choose the right priorities and achieve goals.

According to the results of the study, we have developed recommendations for the development of time management skills in higher education students for teachers and students.

The requirement of time is that a person should be ready for self-learning, self-organization, self-development, and self-education. Pedagogical technologies that are relevant to the present time are aimed at encouraging students' internal motivation to learn, developing their cognitive interests. Regarding the organization of the educational process in higher education institutions, it can be said that it should be organized in such a way that each student has the opportunity to reveal and realize their potential, their abilities, their creative inclinations.

One of the most successful methods of developing time management skills in modern students is special trainings aimed at mastering basic concepts and then applying them in practical activities for effective time management.

Participants get acquainted with various time planning and allocation tools with the opportunity to choose the most suitable one for themselves, conduct an objective analysis of their current practice, and evaluate their own time planning style. They will master the technologies of competent planning, goal setting, and prioritization. Identify hidden resources and opportunities to achieve work and personal goals. Increase the efficiency and quality of their work.

The training is based on basic time management approaches. The key principles of time management are: the ability to identify “time absorbers”, factors of inefficient use of time; competent planning of the leader's own time and rational setting of goals and objectives; application of progressive and effective time management techniques.

Understanding the basic approaches to time management is necessary for participants to understand the need to use time management techniques to develop personal and professional productivity, as well as to realize the importance of effective time management as a factor that will increase the level of stress resistance.

During the training, participants are given the opportunity to:

- work on analyzing the “time eaters” of a modern specialist;
- learn the basic principles of time management necessary for a modern specialist
- learn the peculiarities of applying time management techniques in modern conditions;
- to use basic time management techniques to solve practical, managerial, organizational, production and educational tasks.

As a result of participating in the training, participants will be able to understand their personal level of efficiency in using time, as well as their own readiness to apply time management techniques in practice.

The training includes a mini-lecture, discussion, and game exercises. In particular, the training will cover the following topics:

1. “Time thieves” and how to deal with them.
2. Self-audit in the main areas and identification of areas for further development.
3. Inefficient working states and how to overcome them.
4. Setting goals and planning.
5. Principles, laws and tools of time management.

Trainings stimulate the formation of self-management skills, management activities, develop the ability to set realistic goals, make the most of their capabilities,

consciously manage their own professional resources, overcome external circumstances with less subjective costs, and better organize working time [5].

As we have already noted above, each person can choose the rules and recommendations of self-management and time management that are convenient for him or her.

Due to the fact that each person has his or her own characteristics, there is a need to form an individual time management technology based on the following mechanisms

- the biological clock, which determines what part of the day a person is most active;

- intellectual engineering, which means the use of knowledge about human potential and the dominant hemisphere of the brain;

- psychological clock, which distinguishes the psychological time perspective, which includes the psychological present, past and future and the perception of time as a process of forming the psychological present;

- a style of human behavior that reflects the moral and ethical norms of a person and determines his or her behavior in different life situations.

Another recommendation that can be made is self-knowledge. One of these tools is to determine your psychotype. Every person has a set of certain predispositions that are genetically determined and developed over the course of life [6]. In today's world, knowing your psychotype means understanding yourself from the point of view of psychology, which will significantly help a person create their own time management system that is most suitable for the individual [2]. You can and should take tests to:

- determining the type of character;
- study of individual attention span;
- determination of personal perception of time;
- determination of periods of personal activity;
- determination of personal value orientations;
- self-assessment of personal qualities.

Modern time management offers many techniques that will be useful for people of any type and with any strong qualities.

According to the survey, we see that the main problem for higher education students is the lack of any plan – short-term or long-term. We believe that this is a consequence of the fact that students do not yet know how to plan or do not want to put themselves in a box, as they believe. But, to a large extent, being able to manage your time does not mean living with a stopwatch in your hand.

Practical experience shows that an increase in planning time leads to a reduction in execution time and, ultimately, to time savings in general [4]. Time planning is a direct process of rethinking one's own use of time with a detailed analysis of further actions. First of all, it is the ability to set goals; plan your activities (formulating tasks, choosing optimal solutions, the most effective ways to achieve your goals); develop self-control skills, the ability to independently assess the success (or failure) of your actions; keep track of time expenditures, effectively use all available time reserves.

With the constant use of time management techniques such as planning, the level of self-organization increases: an objective picture of time appears, new information about oneself and personal growth reserves, the ability to quantitatively (objectively) track improvements, and the development of a “sense of time”. After the practical application of time management techniques, drawing up and subsequent use of a plan no longer seems so burdensome, but, on the contrary, becomes motivating.

According to the survey, using a reminder calendar is one of the most unpopular time management techniques. But now you don't have to keep a boring calendar and fill it out by hand.

Since in the modern world all human activity is connected with the use of gadgets, there are many interesting apps to suit every taste.

Table 1, as a recommendation, shows applications that can be used by students in their studies, professional activities and personal life.

Table 1

Mobile smartphone applications for effective self-management [2].

Name of the mobile application	Characteristics
To plan your own time	
Time Tune. Optimize your time.	Time management according to the daily schedule, you can create schedule for the day, week, the ability to create and send the schedule to others, and better time management
“A planner of cases and goals”	Allows you to create goals, to-do lists, tasks, tasks for the day, reminders, widgets, automatic progress calculation
“Planning Time Planning – Tracker, Task List, Schedule”	Fast and optimized time management tool, convenient schedule with “timeline” and “hour of the day” modes, convenient time tracking, various types of reminders, personal calendar, priority marks for tasks
“Todoist: Task List”	The ability to record and plan tasks that you just thought of, remember deadlines thanks to due dates and reminders, collaborate on projects and assign tasks to others, and determine the importance of tasks by priority levels
TimeIO	Task list and time tracking with a time tracker, a timer for rest, the tomato technique
Any.do	A task list, calendar, inbox, notebook, checklist, project management tool, daily planner, family organizer, and the most convenient and useful productivity tool
For teamwork	

Continued from Table 1.

Wrike – project management	An effective cloud-based tool for project management, planning, and teamwork. Allows you to quickly open your folders and projects, assign and schedule tasks, view your inbox, messages, reminders, news feed while on the go, charts or download schedules, track time spent on tasks
Twist	Facilitates team communication, streamlines communications and organizes them by topic, which increases team productivity
Asana: organize team projects	Allows you to capture and review to-do lists, reminders, and keep your work organized
Taskade – Team Task, Notes, and Video Chat	Allows you to get lists and an organized group. Team members have access to lists in the group, meeting records, task lists, shared documents
“MeisterTask”	Designed for project work with large teams. Create an unlimited number of projects and invite others to collaborate with you, checklists, notifications that inform you what's happening in your team, real-time communication on all devices, and thread activity in projects and tasks.

Preparing for tests and exams close to the deadline, delaying the submission of written work – these problems have always been common among students (and not only). Time management offers many interesting methods that can help reduce the number of such cases, and eventually eliminate them altogether.

And you should always remember that most of us start well, but often fail to follow through. Moreover, people tend to give up at the first sign of defeat. Remember, nothing can compensate for perseverance. A person who goes to his or her goal with the motto “Never give up” is not afraid of failures, because these adversities simply give up under the pressure of his or her perseverance.

So, we can see that there are many effective time management methods. The student can only choose the one that is best suited for him or her personally, or combine different methods and tips. This will increase personal effectiveness, organize time for study, work, and personal affairs, and, in general, make life more intense and fulfilling.

Список літератури:

1. Штепа О. Самоменеджмент / О. Штепа // Дефініція та діагностика. – 2009. – [електронний ресурс]. – Режим доступу:

Conclusions of the research. Thus, we can note that the analysis of the experimental study revealed that higher education students of the KrNU have some experience in using time management skills and practice in organizing and planning independent learning. Many students are engaged in self-management to some extent.

At the same time, according to the results of the study, it can be stated that there are difficulties in the practical implementation of independent learning. Often students do not have self-motivation skills, are distracted by “time thieves” in the learning process, and many do not meet deadlines.

Therefore, further research in the field of rational time planning by students during the educational process involves identifying the actual areas of work of the teacher as a subject of pedagogical management, specifying the basic time management techniques for students and developing online trainings to develop time management skills in online learning.

http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/journals/2009/NiO_8_2009/3_rozdil/Shtepa.htm (Дата звернення: Березень, 15, 2024).

2. Алюшина Н. Мистецтво планувати та управляти своїм часом /

- Н. Алюшина // Тайм-менеджмент. – Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2008. – С. 119
3. Мармаза О. Інновації в менеджменті освіти / О. Мармаза // Монографія. – Харків. – 2019. – С. 160
4. Шукіс І. Самоменеджмент / І. Шукіс // Конспект лекцій. – Дніпропетровськ: ДДФА. – 2007. – С. 89
5. Романовський О. [та ін.] Готовність до адаптивного управління сучасного менеджера в умовах конкуренції на ринку праці / О. Романовський [та ін.] // Навчальний посібник. – за ред. Романовського О. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2018. – С. 161
6. Демочко Ж., Томілін О. Тайм-менеджмент у підвищенні ефективності продуктивності праці. Актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, аналізу та контролю в соціально-орієнтованій системі управління підприємством / Ж. Демочко, О. Томілін // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава. – 31 березня 2020. – С. 377 – 380.
7. Воробйова Є., Проценко А. Особливості навичок тайм-менеджменту в структурі професійної компетентності / Є. Воробйова, А. Проценко // Матеріали студентської конференції “Психологічний інструментарій розвитку”. – Харків. – 2022
- Definition and diagnosis, available at: http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/journals/2009/NiO_8_2009/3_rozdil/Shtepa.htm (Date of application: 15 March, 2024).
2. Alushina, N. (2008), “The art of planning and managing your time”, Self – management, Kyiv: National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, p. 119
3. Marmaza, O. (2019), “Innovations in education management”, Monograph, Kharkiv, p. 160
4. Shukis, I. (2007), “Self – management”, Lecture notes, Dnipro: DDFA, p. 89
5. Romanovskyi O., [et al.] (2018), “Readiness for adaptive management of a modern manager in a competitive labour market”, Study guide, ed. by. Romanovskyi O., Kharkiv: NTU “KhPI”, p. 161
6. Demochko, J., Tomilin, O. (2020), “Time management in improving the efficiency of labour productivity. Current problems and prospects of accounting, analysis and control development in a socially oriented enterprise management system”, Proceedings of the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, 31 March 2020, Poltava, pp. 377 – 380
7. Vorobiova, E., Procuno, A. (2022), “Features of time management skills in the structure of professional competence”, Materials of the student conference “Psychological tools for development”, Kharkiv

References:

1. Shtepa, O. (2009), “Self – management” [electronic resource],

Стаття надійшла до редколегії 20.02.2024

Халіда Курбанова

аспірант кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім.
академіка І. Зязюна, Національний технічний університет “Харківський політехнічний
інститут”; Харків, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8604-7060>

E-mail: kuntesterr@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

Анотація: у статті розкрито суть таких понять, як “компетентність”, “професійна компетентність”, розкрито, що у формуванні професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю велике значення має рівень їх теоретичної і практичної підготовки; обґрунтовано якісні характеристики студента, сформованість яких сприятиме успішному оволодінню ним технічною спеціальністю; сконцентровано увагу на необхідності сформованості у майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у закладі вищої освіти гностичної, проектування, діагностичної, комунікативної, інформаційно-аналітичної функцій та розкрито роль цих функцій у формуванні їхньої професійної компетентності; розглянуто освітньо-професійну програму “Технології переробки нафти, газу та твердого палива” першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 161 Хімічні технології та інженерія (Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”); з метою індивідуалізації освітньої траєкторії та формування професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю запропоновано вибіркові навчальні дисципліни, які можуть мати місце у каталозі університетських дисциплін, та обґрунтовано їх доцільність.

Ключові слова: професійна компетентність; компетентнісний підхід; хіміко-технологічний профіль; освітньо-професійна програма; освітні компоненти; майбутні бакалаври.

Halida Kurbanova

graduate student of the department of pedagogy and psychology of social systems
management by the academician I. Zyazyun, National Technical University “Kharkiv
Polytechnic Institute”; Kharkiv, Ukraine

E-mail: kuntesterr@gmail.com

**PECULIARITIES OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF
FUTURE BACHELORS OF CHEMICAL AND TECHNOLOGICAL PROFILE IN
HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ON THE BASIS OF COMPETENCE
APPROACH**

Abstract. the article reveals the essence of such concepts as “competence”, “professional competence”, it is proved that the level of their theoretical and practical training is of great importance in the formation of the professional competence of future bachelors of the chemical and technological profile; qualitative characteristics of the student are justified, the formation of which will contribute to his successful mastery of a technical specialty; attention is focused on the need for formation of gnostic, design, diagnostic, communicative, informational and analytical functions in future bachelors of a chemical and technological profile in a higher education institution, and the role of these functions in the formation of their professional competence is revealed; the educational and professional program “Oil, gas and solid fuel processing technologies” of the first (bachelor's) level of higher education, specialty 161 Chemical technologies and engineering (National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”); with the aim of individualizing the educational trajectory and forming the professional competence of future chemical-technological bachelors, selective academic disciplines that can be included in the catalog of university disciplines are proposed, and their expediency is substantiated.

Key words: professional competence; competence approach; chemical-technological profile; educational-professional program; educational components; future bachelors.

Halida Kurbanova

An extended abstract of the paper on the subject of:

“Peculiarities of formation of professional competence of future bachelors of chemical and technological profile in higher education institutions on the basis of competence approach”

***Problem setting.** Draft Law “On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Development of Individual Educational Trajectories and Improvement of the Educational Process in Higher Education”. implements the model of “entry into the industry” with the opportunity to choose a specific specialty or continue to study in an interdisciplinary program. Higher education institutions will have greater autonomy, which will bring the Ukrainian higher education system closer to European standards [17].*

***Recent research and publications analysis.** The question of the formation of professional competence of future specialists in institutions of higher education is the subject of scientific attention of domestic researchers I. Bekh [1], I. Galimska [6], L. Hren [7; 19],*

T. Hura [19], O. Ignatiuk [19], S. Leyko [13], O. Romanovsky [19], T. Solodovnyk [19], O. Turitsa [21] and other authors.

***Highlighting previously unsolved parts of the general problem,** to which this article is devoted. Our analysis of the scientific literature provides grounds for asserting the absence of research related to the formation of professional competence of future chemical-technological bachelors in higher education institutions based on the competence approach.*

***Paper objective.** Justify the necessity of applying the competence approach in the formation of professional competence of future chemical-technological bachelors in institutions of higher education.*

***Paper main body.** Professional competence implies that a specialist has*

professional knowledge, abilities, skills and experience in their application in practical activities [7, p.18]. The level of their theoretical and practical training is of great importance in the formation of the professional competence of future chemical-technological bachelors. The professional competence of the future bachelors of the chemical and technological profile requires the formation of such functions as: gnostic, design, diagnostic, communicative, information-analytical. Researchers single out the main feature of key competencies, arguing that "they should be beneficial to all members of society, regardless of gender, class, race, marital status, and language. In addition, key competences must be consistent not only with ethnic, economic and cultural values and conventions of the respective society, but also correspond to the priorities and goals of education and have a person-oriented character" [15, p. 13]. The set of program competencies (integral competence, general and professional competences) should form the professional competence of future bachelors of the chemical and technological profile not only during the entire period of their studies in higher education institutions, but also after graduation, during direct professional activity.

Selective educational components of the educational and professional program "Oil, gas and solid fuel processing technologies" of the first (bachelor's) level of higher education in the specialty 161 Chemical technologies and engineering (introduced from the third year of study of the 5th semester). With the aim of individualizing the educational trajectory and forming the professional competence of future bachelors in the chemical and technological profile, we offer selective educational disciplines that can be included in the catalog of university

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими, чи практичними, завданнями. У листопаді 2023 року Верховна Рада України ухвалила в

disciplines: career guidance and professional selection, ethical principles of professional activity, management of professional development. The proposed optional educational disciplines will contribute to the formation of professional competence of future chemical-technological bachelors in institutions of higher education and its further improvement and formation throughout their professional life.

Conclusions of the research. 1. Domestic specialists, future bachelors of the chemical and technological profile, in particular, must be capable of effective activity in their specialty at the level of European and world standards.

2. Formation of a developed personality with life and professional competences will be facilitated by studying in institutions of higher education on the basis of the competence approach.

3. Expansion of the catalog of selective educational disciplines of the cycle of professional training of the educational and professional program "Oil, gas and solid fuel processing technologies" of the first (bachelor) level of higher education in the specialty 161 Chemical technologies and engineering (National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute") will be useful for future bachelors of the chemical-technological profile in the formation of their professional competence and professional career formation during higher education institutions and its further improvement and formation throughout their professional life.

Prospective areas of further research are the disclosure of the role of the acmeological approach in the formation of professional competence of future bachelors of the chemical and technological profile.

першому читанні проєкт Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу у вищій освіті". Законопроєкт

передбачає, що здобувачі вищої освіти зможуть індивідуалізувати освітні траєкторії за допомогою міждисциплінарних освітніх програм. Він упроваджує модель “вступу на галузь” із можливістю обрати конкретну спеціальність або й надалі навчатися на міждисциплінарній програмі. Заклади вищої освіти матимуть більшу автономію – вони зможуть формувати власні інструменти досягнення встановлених стандартом компетентностей на нерегульованих спеціальностях. Це також наближає українську систему вищої освіти до європейських стандартів [17], адже “сучасна вища освіта повинна забезпечувати конкурентоспроможність та мобільність фахівців, здатних до ефективної діяльності за своєю спеціальністю на рівні європейських і світових стандартів” [5, с. 19].

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Питання формування професійної компетентності майбутніх фахівців у закладах вищої освіти є предметом наукової уваги вітчизняних дослідників І. Беха [1], І. Галімської [6], Л. Грень [7; 19], Т. Гури [19], О. Ігнатюк [19], С. Лейко [13], О. Романовського [19], Т. Солодовник [19], О. Туриця [21] та інших авторів. Так, теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці є предметом наукового інтересу І. Беха [1]; колективом авторів на чолі з О. Романовським присвячено дослідження з проблеми запровадження компетентнісного підходу до професійної та фундаментальної підготовки майбутніх інженерів бакалаврів різних спеціальностей у технічному університеті в умовах освітніх трансформацій та приєднання до європейського освітнього простору [19]; предметом дисертаційного дослідження С. Лейко є технологія формування математичної компетентності майбутніх інженерів-будівельників та педагогічні умови її впровадження до фахової підготовки [13]; формуванню професійної компетентності

майбутніх технологів харчових виробництв на засадах інтегрованого підходу у коледжах присвячено дисертаційне дослідження О. Туриця [21]; формування спрямованості студентів вищих технічних закладів освіти на успішну професійну діяльність розглянуто у дисертаційному дослідженні Л. Грень [7]. Як бачимо, професійна підготовка зазначених фахівців ґрунтовно вивчалася українськими дослідниками і отримала розвиток у формуванні професійних програм та впровадженні відповідних дисциплін до неї.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проведений нами аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати про відсутність досліджень, пов'язаних із формуванням професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у закладах вищої освіти на засадах компетентнісного підходу.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Довести потребу застосування компетентнісного підходу у формуванні професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у закладах вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Для нашого дослідження нам необхідно розкрити такі поняття, як “компетентність”, “професійна компетентність”.

Успішність оволодіння технічною спеціальністю вимагає від студента сформованості наступних якісних характеристик: високий рівень розвитку технічного мислення і творчої уяви; хороша координація рухів; точне зорове, слухове, вібраційне й кінестетичне сприйняття; вміння швидко переключати і концентрувати увагу; спостережливість; висока швидкість реагування на зовнішні подразники; високий рівень розвитку образної та рухової пам'яті; дисциплінованість, точне дотримання

алгоритму дій із технікою; володіння мовою математичних формул, креслення, схем та ін. [11, с. 31].

Науковцями доведено, що реалізація компетентнісного підходу, який ґрунтується на міждисциплінарних, інтегрованих вимогах до професійної підготовки майбутніх фахівців вимагає від учасників освітнього процесу кардинально змінювати як мету, так і вектор змісту вищої освіти: від засвоєння знань і вмінь предметного змісту до формування розвиненої особистості із життєвими та професійними компетентностями [21, с. 5].

Поняття компетентності є фундаментальним поняттям, оскільки компетентність фахівця об'єднує інтелектуальне та навичкове новоутворення; має інтеграційну сутність, охоплюючи низку однорідних умінь і знань; відображає ідеологію інтерпретації змісту фахової кваліфікації, що формується від очікуваного результату (стандарту) [4, с. 78].

Відомий британський психолог Дж. Равен вважає, що компетентність – це специфічна здібність, яка необхідна для виконання конкретної дії у конкретній предметній галузі і яка включає вузькоспеціальні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за власні дії [18, с. 1].

На думку І. Беґа, “компетентність – це досвідченість суб'єкта в певній життєвій сфері. Саме на досвідченості, а не на обізнаності, поінформованості суб'єкта в певній галузі і треба робити змістовний наголос” [1]. За визначенням С. Лейко, “компетентність – якість особистості, її певне надбання, що ґрунтується на знаннях, досвіді, моральних засадах і проявляється в критичний момент за рахунок уміння знаходити зв'язок між ситуацією та знаннями й у прийнятті адекватних рішень нагальної проблеми” [13, с. 18].

Професійну компетентність дослідники визначають як базову характеристику діяльності фахівця; як

спосіб поведінки і життя майбутнього фахівця; готовність до самостійної професійної діяльності; інтегративну характеристику ділових і особистісних якостей фахівця (Л. Бірюк, В. Лозовецька, Н. Микитенко, Ю. Павлов, Т. Стахмич, Н. Уйсімбаєва та ін.) [21, с. 5]. Під професійною компетентністю розуміється здатність фахівця кваліфіковано й ефективно діяти не тільки у стандартних умовах, але й вирішувати професійні завдання в ситуаціях, що вимагають творчого підходу. Професійна компетентність передбачає наявність у фахівця професійних знань, умінь, навичок і досвіду їх застосування в практичній діяльності [7, с. 18].

Погоджуємося з думкою В. Ягупова, який на підставі проведеного аналізу наукових напрацювань вітчизняних дослідників, визначив, що “професійна компетентність є складним і комплексним психічним, професійно важливим утворенням, що забезпечує професійну підготовленість, здатність і готовність фахівця успішно виконувати професійні обов'язки” [22].

На думку О. Пономарьова, “завданнями вищої школи є: 1) якісна підготовка людини до успішного життя й діяльності в умовах конкретного суспільства; 2) повне і збалансоване забезпечення суспільних потреб у кадрах фахівців різного профілю й рівня кваліфікації; 3) максимальне задоволення освітніх потреб особистості студента; 4) допомога йому в усвідомленні цих потреб. Іншими словами, вища школа має забезпечити високу професійну й соціальну компетентність випускника і належний розвиток його професійно та соціально значущих особистісних якостей” [16, с. 5].

Професійна компетентність майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю передбачає сформованість у них під час навчання у ЗВО таких функцій, як: гностичної, проектування, діагностичної, комунікативної, інформаційно-аналітичної.

Гностична (дослідницька) функція орієнтована на дослідження змісту та засобів впливу на інших людей, особливостей процесу та результатів власної діяльності, тощо

Щодо проектування, то дослідники вважають, що можна реалізувати завдяки таким стратегіям, як: практико-орієнтоване навчання, навчання на основі соціальної взаємодії [6, с. 43].

Під час формування професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю педагог має приділяти “належну увагу оволодінню студентами сучасним технологіям діагностування” [12], що складає суть діагностичної функції.

Щодо комунікативної функції, то її головним змістом реалізації постає компетентність, що, із точки зору значущості для фахівця, є складовою частиною базової компетентності, яка поряд зі спеціальними знаннями та досвідом знадобиться для виконання складних професійних завдань в умовах різноманітності взаємин та взаємодій, постійного налагодження стосунків між людьми [9, с. 60]. Таким чином, формується професійна зрілість особистості, яка представляє собою “високий рівень професійних знань і умінь; наявність інтересу до діяльності, набуття нею особистісного сенсу; наявність професійно значущих якостей; творчих здібностей; комунікативної компетентності; здібності до самовиховання і самовдосконалення” [7, с. 43].

Інформаційно-аналітична функція майбутнього бакалавра хіміко-технологічного профілю полягає у зборі необхідної інформації, а також проведенні емпіричного дослідження, в процесі якого інформація аналізується і на цій основі оцінюється ситуація, що склалася. Майбутні бакалаври хіміко-технологічного профілю повинні не тільки мати позитивне ставлення до обраної професії, міцні знання в обраній галузі знань, але а й володіти знаннями щодо суміжних наук, творчо підходити до вирішення поставлених завдань, мати нестандартні

рішення щодо розв’язання професійних ситуацій, використовувати різні інформаційні джерела й уміти застосовувати для аналізу отриманих даних інформаційні комунікаційні технології.

Шостому рівню Національної рамки кваліфікацій відповідають концептуальні наукові та практичні знання, критичне осмислення теорій, принципів, методів і понять у сфері професійної діяльності та/або навчання, поглиблені когнітивні та практичні уміння/навички, майстерність та інноваційність на рівні, необхідному для розв’язання складних спеціалізованих задач і практичних проблем у сфері професійної діяльності або навчання [10].

Дослідники виокремлюють основну рису ключових компетентностей, стверджуючи, що “вони мають бути сприятливими для всіх членів суспільства, незалежно від статі, класу, раси, сімейного стану та мови. Крім того, ключові компетентності мають бути узгодженими не тільки з етнічними, економічними та культурними цінностями й конвенціями відповідного суспільства, а й відповідати пріоритетам і цілям освіти і носити особистісно-орієнтований характер” [15, с. 13].

Якість освітніх професійних програм відсутня логіка переходу від “компетентностей” до “якості” є одним із складників педагогічного процесу. Сукупність програмних компетентностей (інтегральна компетентність, загальні і фахові компетентності) мають формувати професійну компетентність майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю не тільки протягом всього періоду їх навчання у ЗВО, а й після закінчення навчання, під час безпосередньої професійної діяльності.

Інтегральною компетентністю виступає здатність вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми хімічних технологій та інженерії, що передбачає застосування теорій та методів хімічних технологій та інженерії і характеризується комплексністю та невизначеністю умов [17].

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Ключові, базові та спеціальні компетентності, пронизуючи одна одну, проявляються у процесі вирішення життєво важливих професійних завдань різного рівня складності, у різних контекстах, з використанням певного освітнього простору [6, с. 42].

Результати навчання (програмні) – знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, набуті у процесі навчання, виховання та розвитку, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти та які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми або окремих освітніх компонентів [10].

Цикл професійної підготовки освітньо-професійної програми “Технології переробки нафти, газу та твердого палива” першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 161 Хімічні технології та інженерія (Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”) містить такі обов’язкові компоненти загальної підготовки, як: історія та культура України, українська мова (професійного спрямування), іноземна мова, філософія, правознавство, вища математика, ч.1 та ч. 2; фізика ч.1 та ч. 2; загальна та неорганічна хімія ч.1 та ч. 2; органічна хімія ч.1 та ч. 2; історія науки і техніки, фізичне виховання. Спеціальна (фахова підготовка) складається з таких обов’язкових компонентів освітньої програми, як: вступ до спеціальності. ознайомча практика, інженерна графіка, промислова екологія, аналітична хімія, фізична хімія ч.1 та ч. 2; інформаційні

технології в хімічних технологіях та інженерії, процеси та апарати хімічних виробництв, ч.1 та ч. 2; загальна хімічна технологія, поверхневі явища та дисперсні системи, фізика і хімія горючих копалин ч.1 та ч. 2; математичне моделювання та оптимізація об’єктів хімічної технології, основи переробки нафти і газу, основи технологій переробки твердих горючих копалин, основи наукових досліджень, контроль та керування хіміко-технологічними процесами, основи проектування виробництва галузі; економіка підприємства, охорона праці, виробнича практика, переддипломна практика, атестація (захист ДП/ДР) [20].

Вибіркові освітні компоненти освітньо-професійної програми “Технології переробки нафти, газу та твердого палива” першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 161 Хімічні технології та інженерія (вводяться з третього року навчання 5 семестру). З метою індивідуалізації освітньої траєкторії та формування професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю, ми пропонуємо вибіркові навчальні дисципліни, які можуть мати місце у каталозі університетських дисциплін. Їх також відображено у таблиці 1: профорієнтація та професійний підбір, етичні засади професійної діяльності, управління професійним розвитком. Запропоновані вибіркові навчальні дисципліни, на нашу думку, підсилуватимуть професійні знання майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю.

Таблиця 1

Вибіркові навчальні дисциплін циклу професійної підготовки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за освітньо-професійною програмою “Технології переробки нафти, газу та твердого палива” за спеціальністю 161 [20]

Вибіркова навчальна дисципліна циклу професійної підготовки	Рік навчання	Семестр підготовки	Пропоновані автором вибіркові навчальні дисципліни, які можуть мати місце у каталозі університетських дисциплін
---	--------------	--------------------	---

*ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ*

Продовження таблиці 1

Сучасні методи підготовки та очищення нафто- та газопромислової сировини	3-й	5-й	Профорієнтація та професійний підбір
Технологія виробництва та використання пластичних мастил	3-й	6-й	Етичні засади професійної діяльності
Устаткування нафтохранилищ			
Технологія виробництва модифікованих бітумних матеріалів	4-й	7-й	Управління професійним розвитком
Методи визначення якості нафти, газу та продуктів переробки			
Методи утилізації відходів			

Професійна компетентність виступає як складна диференційована системна властивість особистості фахівця технологій, яка змістовно інтегрує особистісні, професійні та технологічні компетенції, що забезпечують реалізацію набутих знань, вмінь та навичок у теоретичній та практичній професійній діяльності та формують здібності до досягнення значущих результатів у організації професійної діяльності [11, с. 39].

Обґрунтуємо коротко доцільність запропонованих нами вибіркової дисципліни у формуванні професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю. За визначенням колективу авторів на чолі з Р. Калениченко, “професійний добір – визначається як система роботи з надання порад і допомоги людині щодо прийняття нею рішення про такий вибір конкретного виду професійної діяльності, який би максимально відповідав суб’єктивним і об’єктивним умовам професійного самовизначення, перспективам подальшого розвитку даної особистості та її успішній реалізації в професійній діяльності” [8, с. 48], а “професійна придатність є складним системним утворенням, складовими якого є: професійні знання, уміння, навички; психофізіологічний потенціал; професійна мотивація; задоволеність (незадоволеність) працею” [8, с. 51].

Щодо вибіркової навчальної дисципліни “Етичні засади професійної діяльності”, її необхідність у каталозі університетських дисциплін для формування професійної компетентності

бакалаврів хіміко-технологічного профілю обумовлена тим, що “об’єктом професійної діяльності виступають живі люди”, вона “утворює складну систему взаємоперехідних, взаємозумовлених моральних стосунків (ставлення спеціалістів до об’єкта праці, стосунки спеціаліста з колегами, ставлення спеціаліста до суспільства” Таким чином, “кожна професія висуває до людей, які її обрали відповідні моральні вимоги, породжує спеціальні моральні проблеми”, а отже, професійна етика виступає специфічним етичним кодексом людей певної професії” [2, с. 22 – 24].

Запропонована нами вибіркова навчальна дисципліна “Управління професійним розвитком” розкриває розроблення та вживання заходів, спрямованих на вдосконалення якісних характеристик працівників, бакалаврів хіміко-технологічного профілю зокрема. Адже “розвиток професійних здібностей та якостей персоналу підприємства повинен забезпечувати: здатність співробітника усвідомлювати необхідність регулярного навчання, щоб відповідати зростаючим вимогам; здатність колективу усвідомлювати необхідність командного чи групового управління за активної участі всього персоналу, а не тільки керівників; здатність підприємства усвідомлювати вирішальну роль кожного співробітника та необхідність розвитку його трудового потенціалу” [10, с. 875].

Отже, запропоновані нами вибіркової дисципліни сприятимуть формуванню професійної компетентності

майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у закладах вищої освіти та подальшому її вдосконаленню та становленню протягом всього їхнього професійного життя.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. На підставі вище викладеного нами матеріалу статті, можемо зробити такі висновки:

1. Вітчизняні фахівці, майбутні бакалаври хіміко-технологічного профілю повинні бути здатними до ефективної діяльності за своєю спеціальністю на рівні європейських і світових стандартів.

2. Формуванню розвиненої особистості із життєвими та професійними компетентностями сприятиме навчання у закладах вищої освіти на засадах компетентнісного підходу.

Список літератури:

1. Бех І. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці / І. Бех // Педагогіка і психологія. – 2010. – № 2. – С. 26 – 31

2. Бралатан В., Гуцаленко Л., Здирко Н. Професійна етика / В. Бралатан, Л. Гуцаленко, Н. Здирко // Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури. – 2011. – С. 252

3. Варенко В. Інформаційно-аналітична діяльність / В. Варенко // Навчальний посібник. – К.: Університет “Україна”. – 2014. – С. 417

4. Волошина О. Сутність організаційно-управлінської компетентності у психологічній структурі професійної діяльності слідчого / О. Волошина // Юридична психологія. – 2019. – № 2 (25). – С. 78 – 85

5. Гайдай А., Прибора Н., Дударко О. Інтеграція ВНЗ і Інститутів Національної академії наук України як один із засобів підготовки висококваліфікованих спеціалістів у галузі хімії. Актуальні питання підготовки

3. Розширення каталогу вибіркових навчальних дисциплін циклу професійної підготовки освітньо-професійної програми “Технології переробки нафти, газу та твердого палива” першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 161 Хімічні технології та інженерія (Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”) буде корисним для майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю у формуванні їхньої професійної компетентності та професійної кар’єри протягом навчання у закладах вищої освіти та подальшому її вдосконаленню та становленню протягом всього їх професійного життя.

Перспективними напрямками подальшого дослідження є розкриття ролі акмеологічного підходу у формуванні професійної компетентності майбутніх бакалаврів хіміко-технологічного профілю.

майбутнього вчителя хімії: теорія і практика / Збірник наукових праць. – Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”. – 2016. – Вип. 2. – С. 19 – 21

6. Галімска І., Галімський В. Компетентнісний підхід до професійно-прикладної фізичної підготовки авіаційних фахівців / І. Галімска, В. Галімський // Наукові записки. – 2021. – Вип. 191. – С. 40 – 48

7. Грень Л. Педагогічні умови формування у студентів вищих технічних навчальних закладів спрямованості на успішну професійну діяльність / Л. Грень // Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Харків. – 2010. – С. 24

8. Калениченко Р., Коханець А., Берташ М. Професійний відбір та професійний добір у профорієнтаційній роботі / Р. Калениченко, А. Коханець, М. Берташ // Вісник Національного університету оборони України. – 2022. – № 5(69). – С. 47 – 57

9. Корніяк О. Вивчення розвитку комунікативної компетентності студентів. Психолінгвістика / О. Корніяк // Збірник наукових праць ДВНЗ “Переяслав-

- Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – 2009. – Вип. 3. – С. 60 – 69
10. Кузьменко А., Мирошніченко Г. Удосконалення системи управління розвитком персоналу організації / А. Кузьменко, Г. Мирошніченко // Економіка та суспільство. – 2018. – № 19. – С. 874 – 880. [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.32782/2524-0072-/2018-19-132>.
11. Куліненко Л. Сутність та специфіка формування технологічної компетентності фахівців технологій у процесі професійної підготовки / Л. Куліненко // European Modern Studies Journal. – 2019. – Т. 3. – № 1. – С. 28 – 40
12. Лагодінський О., Зінченко А. Формування діагностичної компетентності майбутнього викладача закладу вищої освіти як проблема педагогіки / О. Лагодінський, А. Зінченко // Академічні візії. – 2023. – Вип. 21. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8143297>
13. Лейко С. Формування математичної компетентності майбутніх інженерів-будівельників у процесі фахової підготовки / С. Лейко // Автореф дис. канд. пед. наук: 13.00.04. – Полтава. – 2015. – С. 264
14. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/0vishcha-osvita/proekty%20standartiv%20vishcha%20osvita/1648.pdf>.
15. Окса М. Системний підхід у педагогіці: історичний аспект / М. Окса // Збірник наукових праць Бердянського ДПУ: Педагогічні науки. – 2007. № 1. С. 5 – 10. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_1_2007/1.doc.
16. Пономарьов О., Серета Н., Чеботарьов М. Модулювання діяльності фахівця / О. Пономарьов, Н. Серета, М. Чеботарьов // Навчально-методичний посібник. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2015. – С. 58
17. Посилення суб’єктності студентів та вдосконалення вищої освіти: у першому читанні ухвалено проєкт закону. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/posilennya-subyektnosti-studentiv-ta-vdoskonalennya-vishoyi-osviti-u-pershomu-chitanni-uhvaleno-proyekt-zakonu>
18. Протасов А. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності майбутніх фахівців з неруйнівного контролю та технічної діагностики / А. Протасов // Автореф. дис. д - ра. пед. наук: 13.00.04. – Київ. – 2012. – С. 42
19. Романоський О., Ігнатюк О., Гура Т., Грень Л., Солодовник Т. Компетентісний підхід у процесі професійної та фундаментальної підготовки майбутніх інженерів-бакалаврів в умовах освітніх трансформацій / О. Романоський, О. Ігнатюк, Т. Гура, Л. Грень, Т. Солодовник // Теорія і практика управління соціальними системами. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2023. – № 4. С. 3 – 19
20. Технології переробки нафти, газу та твердого палива. Освітньо-професійна програма (першого бакалаврського рівня) вищої освіти за спеціальністю 161 Хімічні технології та інженерія. – [електронний ресурс]. Режим доступу: https://blogs.kpi.kharkov.ua/v2/quality/wpcontent/uploads/sites/25/2023/09/2023_ORP_B_161_TPNGtaTProd.pdf
21. Туриця О. Формування професійної компетентності майбутніх технологів харчових виробництв на засадах інтегрованого підходу в коледжах / О. Туриця // Автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: 13.00.04. “Теорія і методика професійної освіти”. – Тернопіль. – 2019. – С. 23
22. Ягупов В. Методологічні основи розуміння та обґрунтування понять “компетентність” і “компетенція” щодо професійної підготовки майбутніх фахівців / В. Ягупов // Нові технології навчання: науково-методичний збірник. – 2011. Вип. 69(1) С. 23 – 29

23. Ягупов В., Плехута І. Діагностувальна компетентність майбутніх фахівців як предмет науково-педагогічного дослідження / В. Ягупов, І. Плехута // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2021. – Вип 46. – Т. 2. – С. 20 – 215

References

1. Bekh, I. (2010), “Theoretical and applied meaning of the competence approach in pedagogy”, *Pedagogy and psychology*, no. 2, pp. 26 – 31

2. Bralatan, V., Hutsalenko, L., Zdyrko, N. (2011), “Professional ethics”, *Study guide*, K.: Centre for Educational Literature, p. 252

3. Varenko, V. (2014), “Information and analytical activities”, *Study guide*, K.: University of Ukraine, p. 417

4. Voloshina, O. (2019), “The essence of organisational and managerial competence in the psychological structure of professional activity of an investigator”, *Legal psychology*, no. № 2 (25), pp. 78 – 85

5. Gaidai, A., Pribora, N., Dudarko, O. (2016), “Integration of universities and institutes of the National Academy of Sciences of Ukraine as a means of training highly qualified specialists in chemistry. Topical issues of training future chemistry teachers: theory and practice”, *Collection of scientific papers*, Vinnytsia: Nilan Ltd, is. 2. pp. 19 – 21

6. Galimska, I., Galimskyi, V. (2021), “Competence-based approach to professional and applied physical training of aviation specialists”, *Scientific notes*, is. 191, pp. 40 – 48

7. Gren, L. (2010), “Pedagogical conditions for the formation of students' orientation towards successful professional activity in higher technical educational institutions”, *Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04*, Kharkiv, p. 24

8. Kalenichenko, R., Kohanets, A., Bertash, M. (2022), “Professional selection

and professional selection in career guidance”, *Bulletin of the National Defence University of Ukraine.*, no. 5(69), pp. 47 – 57

9. Korniiika, O. (2009), “Study of the development of students' communicative competence. Psycholinguistics”, *Collection of scientific papers of H. Skovoroda Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University*, is. 3, pp. 60 – 69

10. Kuzmenko, A., Miroshnychenko, G. (2018), “Improving the organisation's personnel development management system” – [electronic resource], *Economy and society*, no. 19, pp. 874 – 880, available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-132>.

11. Kulinenko, L. (2019), “Essence and Specificity of Formation of Technological Competence of Technology Specialists in the Process of Professional Training”, *European Modern Studies Journal*, vol. 3, no. 1, pp. 28 – 40

12. Lagodynskyi, O., Zinchenko, A. (2023), “Formation of Diagnostic Competence of Future Teachers of Higher Education Institutions as a Problem of Pedagogy” – [electronic resource], *Academic visions*, is. 21, available at: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8143297>

13. Leiko, S. (2015), “Formation of mathematical competence of future civil engineers in the process of professional training”, *Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04*, Poltava, p. 264

14. Guidelines for the development of higher education standards – [electronic resource], available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/0vishcha-osvita/proekty%20standartiv%20vishcha%20osvita/1648.pdf>.

15. Oksa, M. (2007), “Systematic approach in pedagogy: historical aspect” – [electronic resource], *Collection of scientific works of Berdiansk State Pedagogical University: Pedagogical Sciences*, no. 1, pp. 5 – 10, available at: http://www.bdpu.org-scientific_published/pedagogics_1_2007/1.doc.

16. Ponomarev, O., Sereda, N., Chebotarev, M. (2015), “Modelling the

- activities of a specialist”, Study guide, – Kharkiv: NTU “KHPI”, p. 58
17. “Strengthening students’ subjectivity and improving higher education: draft law adopted in the first reading” – [electronic resource], available at: <https://mon.gov.ua/ua/news/posilennya-subyektnosti-studentiv-ta-vdoskonalennya-vishoyi-osviti-u-pershomu-chitanni-uhvaleno-proyekt-zakonu>
18. Protasov, A. (2012), “Theoretical and methodological bases for the formation of professional competence of future specialists in non-destructive testing and technical diagnostics”, Doctoral dissertation of Doctor of Pedagogical Sciences:13.00.04, Kyiv, p. 42
19. Romanosky, O., Ignatyuk, O., Gura, T., Gren, L., Solodovnyk, T. (2023), “Competence-based approach in the process of professional and fundamental training of future bachelor engineers in the context of educational transformations”, Theory and practice of social systems management, Kharkiv: NTU “KHPI”, no. 4. pp. 3 – 19
20. “Technologies of oil, gas and solid fuel processing. Educational and professional programme (first bachelor's degree) of higher education in the speciality 161 Chemical Technology and Engineering” – [electronic resource], available at: https://blogs.kpi.kharkov.ua/v2/quality/wpcontent/uploads/sites/25/2023/09/2023_OPP_B_161_TPNGtaTPpod.pdf
21. Turitsa, O. (2019), “Formation of professional competence of future food production technologists on the basis of an integrated approach in colleges”, Thesis for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences: 13.00.04. “Theory and Methods of Vocational Education”, Ternopil, p. 23
22. Yagupov, V. (2011), “Methodological basis for understanding and substantiating the concepts of “competence” and “competence” in relation to the professional training of future specialists”, New teaching technologies: a scientific and methodological collection, 69(1) С. 23 – 29
23. Yagupov, V., Plohuta, I. (2021), “Diagnostic competence of future specialists as a subject of scientific and pedagogical research”, Current issues in the humanities, is 46, vol. 2, pp. 20 – 215

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2024

Інесса Глінченко

учитель музичного мистецтва I кваліфікаційної категорії Харківський ліцей 153;
Харків, Україна

ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Анотація: визначено актуальність розвитку критичного мислення у сучасних учнів. Розглянуто визначення “критичного мислення” відомих дослідників, визначено мету та завдання, інструменти розвитку, умови для створення середовища розвитку критичного мислення. Обґрунтовано практичні прийоми розвитку критичного мислення, які використовуються на уроках музичної грамоти та практичного музикування. Досліджено питання формування критичного мислення учнів закладів загальної середньої освіти інтерактивними методами (ігрові, інтелектуальні, художньої асоціації, театралізації, практично-мистецькі, суспільно-значущої діяльності, інформаційні, активізації самостійної роботи, рефлексії) та за участю інформаційної технології.

Ключові слова: критичне мислення; інтерактивні методи; інформаційна технологія; мистецтво; учні; система педагогічних вправ.

Inessa Glinchenko

Music teacher of the first qualification category, Kharkiv Lyceum 153; Kharkiv, Ukraine

TOOLS FOR DEVELOPING STUDENTS` CRITICAL THINKING IN ART LESSONS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION

Abstract: the relevance of the development of critical thinking among modern students has been determined. The definition of “critical thinking” by well-known researchers is considered, the purpose and tasks, development tools, and conditions for creating an environment for the development of critical thinking are defined. The practical methods of developing critical thinking, which are used in the lessons of musical literacy and practical music making, are substantiated. The question of the formation of critical thinking of students of general secondary education institutions by interactive methods (game, intellectual, artistic association, theatricalization, practical-artistic, socially significant activity, information, activation of independent work, reflection) and with the participation of information technology was studied.

Key words: critical thinking, interactive methods, information technologies, art, students, system of the training exercises.

Inessa Glinchenko

An extended abstract of a paper on the subject of:
“Tools for developing students` critical thinking in art lessons in general secondary
education”

© Інесса Глінченко, 2024

Problem setting. Today, in Ukrainian society, which strives to achieve the European level of development of life, there is a need for comprehensively developed, competent specialists in various fields. In the modern world, critical thinking helps a person to form his unique view of phenomena and processes and, guided by logic, to build a system of arguments to prove his own opinions. In addition, the ability to analyze information reduces the chances of intellectual surrender and the likelihood of falling on the side of conveyor thinking. However, its development should begin at school age, which will ensure its maximum effectiveness in the future activity of the individual. The demand for critical thinking shows the relevance of its formation and development during life.

Recent research and publications analysis. The main task of the organization of the educational process is to teach to perceive the surrounding reality objectively, formulate one's own opinion and defend it, argue, etc. The issue of the development of critical thinking was studied in the works of such scientists as: V. Bolotov, I. Bondaruk, T. Voropai, N. Vukina, O. Ivanov, J. Dewey, D. Klaster, O. Kocherga, A. Crawford, M. Makhmutova, K. Meredith, S. Matthews, M. Lipman, R. Paul, V. Pogrebennyk, K. Popper, E. Polat, O. Pometun, S. Romanov, J. Steel, V. Sukhomlynskyi, C. Temple, V. Teplova, S. Terno, G. Tokman, O. Tyaglo, D. Halpern, Ya. Chaplaka and others.

Highlighting previously unsolved parts of the general problem, to which this article is devoted. Despite the fact that scientists pay enough attention to the issue of critical thinking research. The issue of creating a certain set of tools for the development of critical thinking, in particular, in the institution of general education in lessons related to art, remains insufficiently developed.

Paper objective. The purpose of the research is to justify the tools for the effective development of critical thinking of elementary school students in art lessons.

Paper main body. In Ukraine, there are very acute issues related not only to the

diversity of school subjects in institutions of general secondary education, but also to their interdisciplinary connection, which is emphasized in the Law of Ukraine "On Education". As for the role of the teacher in the updated content of the educational process, today there is an increase in independence and increased responsibility for work results.

Critical thinking is a pedagogical system aimed at forming analytical skills in schoolchildren. This technology has a unique set of methods and techniques that allow creating a situation of analytical thinking in the lesson. The material for such a situation can be educational texts, paragraphs of textbooks, excerpts of scientific articles, works of art, video films, etc.

The purpose of the technology is to teach such a perception of educational material, in the process of which the information received by the student can be understood, perceived, compared with personal experience, and based on it, one can form one's analytical judgment [17].

In art classes, the teacher should organize work in such a way that students learn to perceive the surrounding reality objectively, cope with complex tasks, know how to choose successful ways to solve problems, learn to formulate their own opinion, defend it, argue, discuss with other people, deepen their own judgments and conclusions. By developing critical thinking in students, the teacher forms a person who strives for self-improvement, for the constant development of one's own thinking and enrichment of the worldview. These mental operations can and must be taught, and then improved and trained, and the general education institution is the ideal environment for this.

The list of methods for developing critical thinking is quite large. The teacher should choose them based on the purpose, task, and content of the lesson. In addition, one should pay attention to the peculiarities of these methods, because at certain stages of the lesson they are more effective and, therefore,

more appropriate. The teacher should choose those methods of developing critical thinking that will have the greatest effect in a particular lesson (we recommend paying attention to “brainstorming”, “ask a question to a neighbor”, games “Traffic light”, “Yes or no”, “Catch a mistake”, etc. At the beginning of the lesson, it is possible to suggest using chants-wishes, greetings, chants with appropriate emotional moods from the experience of the Waldorf school, phonopedic, articulation exercises from the methodology of V. Yemelyanov, respiratory gymnastics of O. Strelnikova, etc.

At the second stage, students are actively engaged in researching the material, finding answers to the questions posed, formulating new questions, and finding answers to them, which is divided into two parts: perception of new material and understanding of new material (we recommend groups, teams, the method of “group discussions”, method of making a cluster (graphic design of a certain concept in the form of a bundle). Art lessons are conducted in different forms: lesson-game, lesson-tale, lesson-travel, lesson-experiment, lesson-comparison, lesson-competition, quest. The tasks are mainly creative in nature, which enables the development of children's independent creative thinking [19]. Reception “Incomplete sentences” with the task - to finish the sentence “To be able to think critically in a music lesson is necessary to...”, which will help to understand the language of feelings; to choose only you need music; to better understand others, etc.

At the final stage, students evaluate the acquired knowledge and skills. I suggest creating cards with the image of a mobile phone “What message did you receive?”. They provide feedback, carry out reflection, which is useful to confirm with the results of the “Say in one sentence” reception, which encourages you to express your attitude to the topic, and self-evaluation.

The fishbone technique can be considered an interesting and newest

technology of critical thinking. It involves setting up a problem studied in class, highlighting its aspects and finding arguments and facts to support one or another point of view on this problem. The “fish skeleton” or Kaoru Ishikawa diagram is a schematic diagram in the form of a fish skeleton, which provides a quick and accurate analysis of a certain problem, with its causes, effects and conclusions.

For the development of critical thinking, it is very useful and effective to use a game, for example “Traffic light”, in particular in art lessons.

For this technique, a long strip of cardboard is used, red on one side and green on the other. During the survey, students raise the “traffic light” with the red or green side to the teacher, signaling their readiness to answer.

Conclusions of the research. *Art lessons involve the actualization of the creative component of the personality and contain many tasks without ready answers, in particular when emotions are connected. Critical thinking is a pedagogical system aimed at forming analytical skills in schoolchildren. This technology has a unique set of methods and techniques that allow you to create a situation of analytical thinking in the lesson. In art classes, it can be developed at the expense of specific methodical tools, but only in a complex they can give a high result. In musical art lessons, we recommend using: the game “Traffic light”, techniques – “Structured review” “We know - We want to know - We learned” “What? - So what? - What now?”, cluster, associative bush, incomplete sentences, fishbone method, “brainstorming”, “ask your neighbor a question”, wish rhymes, greetings, rhymes with appropriate emotional moods from the experience of the Waldorf school, phonopedic, articulation exercises from the method V. Yemelyanova, breathing gymnastics by O. Strelnikova, quests, etc. The complex of these tools should ensure the effectiveness of formation and increase the level of critical thinking of students in art lessons. Prospects for further research will be a practical test of a set of tools for the*

development of critical thinking in primary, secondary and high school students, as well as

a generalization of the results of the test with further substantiation of their effectiveness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сьогоднішній день в українському суспільстві, яке прагне здобути європейський рівень розвитку життя, зумовлена необхідність у всебічно розвинутих, компетентних фахівцях різних галузей. В сучасному світі критичне мислення допомагає людині формувати свій унікальний погляд на явища та процеси і, керуючись логікою, вибудовувати систему аргументації для доведення власних думок. Крім того, вміння аналізувати інформацію зменшує шанси на інтелектуальну капітуляцію та вірогідність стати на бік конвеєрного мислення. Проте його розвиток слід розпочинати ще у шкільному віці, що забезпечить максимальну його ефективність у майбутній діяльності особистості. Затребуваність критичного мислення показує актуальність його формування та розвитку протягом життя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Головним завданням організації навчального процесу є навчити об'єктивно сприймати навколишню дійсність, формулювати власну думку та її відстоювати, аргументувати тощо. В результаті отримуємо особистість, яка здатна до самоовдосконалення постійного розвитку мислення та збагачення світогляду. Питання розвитку критичного мислення вивчалось у роботах таких науковців, як: В. Болотова, І. Бондарука, Т. Воропай, Н. Вукіної, О. Іванова, Дж. Дьюї, Д. Кластера, О. Кочерги, А. Кроуфорда, М. Махмутова, К. Мередіта, С. Метьюз, М. Ліпмана, Р. Пауля, В. Погребенника, К. Поппера, Є. Полата, О. Пометун, С. Романова, Дж. Стіла, В. Сухомлинського, Ч. Темпла, В. Теплової, С. Терно, Г. Токмань,

О. Тягло, Д. Халперн, Я. Чаплака та інших. Основним досліджуваним питанням виявилось визначення суності категорій структури критичного мислення, зокрема піднімалося й питання його реалізації на уроках мистецтва.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Не зважаючи на те, що питанням дослідження критичного мислення науковці приділяють достатньо уваги. Недостатньо розробленим залишається питання створення певного комплексу інструментів для розвитку критичного мислення зокрема у закладі загальної освіти на уроках, що пов'язані з мистецтвом.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження обґрунтувати інструменти для ефективного розвитку критичного мислення учнів основної школи на уроках мистецтва.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Модель освіти націлена на досягнення основної мети – розвиток особистості здобувачів освіти через призму формування життєво-необхідних компетентностей. На сьогоднішній день в українському суспільстві, яке прагне здобути європейський рівень розвитку життя, зумовлена необхідність у всебічно розвинутих, компетентних фахівцях різних галузей. Тому в Україні дуже гостро постають питання стосовні не тільки різноплановості шкільних предметів в закладах загальної середньої освіти, але й їх міждисциплінарного зв'язку, на що наголошується в Законі України “Про освіту”. Щодо ролі вчителя в оновленому контенті освітнього процесу, на сьогодні спостерігається зростання самостійності та підвищення відповідальності за результати праці. Ключовим елементом набуття затребуваних якостей виступає критичне

мислення, яке є основою навчальної діяльності. Критичне мислення сьогодні є трендом в освіті, що впливає на найвищі результати навчання. Його розвиток є одним із наскрізних завдань освітнього процесу, про який ідеться у Концепції Нової української школи, а критичне мислення є її провідною технологією. На сьогодні вміння працювати з інформацією, відрізнити правдиві повідомлення від фейкових, аналізувати й осмислювати почуте, прочитане, побачене, є надзвичайно цінними. Кожен день приносить людству нові знання, нові відкриття. Наявна інформація швидко застаріває. Крім того, завдяки Інтернету, нашим учням відкритий доступ до будь-якої інформації. Все це вимагає нових підходів до навчання. По-перше, тому що за таких умов інформативна функція вчителя відходить на другий план, а основною стає роль організатора роботи в класі. По-друге, і це головне, у закладі загальної освіти учні мають навчитися ефективно здобувати знання, критично осмислювати їх і застосовувати на практиці. Таке мислення допомагає адекватно оцінювати нові обставини та формувати стратегію подолання вірогідних проблем. Розвиток критичного мислення допомагає адаптуватися до ситуацій невизначеності, до ефективного вирішення проблем, значна частина яких непередбачувана.

Критичне мислення – це педагогічна система, спрямована на формування у школярів аналітичних навичок. Ця технологія має унікальний набір прийомів і технік, які дозволяють на уроці створювати ситуацію аналітичного мислення. Матеріалом для такої ситуації можуть служити навчальні тексти, параграфи підручників, уривки наукових статей, художні твори, відеофільми тощо.

Мета технології – навчити такого сприйняття навчального матеріалу, в процесі якого інформацію, яку отримує учень, можна розуміти, сприймати, порівняти з особистим досвідом і на її

грунті формувати своє аналітичне судження [17].

З педагогічної точки зору критичне мислення – це комплекс мисленнєвих операцій, що характеризується здатністю людини:

- аналізувати, порівнювати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел;
- бачити проблеми, ставити запитання;
- висувати гіпотези та оцінювати альтернативи;
- робити свідомий вибір, приймати рішення та обґрунтовувати його [18].

Канадський вчений Ральф Х. Джонсон стверджував, що критичне мислення – це “особливий вид розумової діяльності, що дозволяє людині винести раціональне судження щодо запропонованої їй точки зору або моделі поведінки”. Дослідник В. Болотов зауважував, що “критичне мислення означає не негативність суджень або критику, а розумний розгляд різноманітності підходів, аби виносити обґрунтовані судження і рішення. “Критичне”, у цьому контексті, означає “аналітичне”. Липман М. зазначав, що самостійність суджень є однією з ознак критичного мислення, він наголошував на тому, що таке мислення спрямоване на творчу мисленнєву діяльність, а не на відтворення, що базується на жорстких алгоритмах і стереотипах.

Розвиток критичного мислення відіграє особливо важливу роль у дітей “нового покоління”, які вміють розмірковувати, спілкуватися, чути та слухати інших, отримувати якісні знання, орієнтуючись на вдумливий творчий процес пізнання світу через постановку проблеми та пошук її рішення.

На уроках мистецтва вчитель має організувати роботу таким чином, щоб здобувачі освіти вчилися об’єктивно сприймати навколишню дійсність, справлялися зі складними завданнями, вміли вибрати вдалі способи вирішення

проблем, училися формулювати власну думку, її відстоювати, аргументувати, обговорювати з іншими людьми, поглиблювали власні судження й висновки. Розвиваючи критичне мислення в учнів, вчитель формує людину, яка прагне до самовдосконалення, до постійного розвитку власного мислення і збагачення світогляду. Цим мисленнєвим операціям можна і необхідно навчати, а далі – вдосконалювати їх, тренувати і саме заклад загальної освіти є ідеальним середовищем для цього.

Для того, щоб розвивати критичне мислення та навчити дітей розрізняти факт і суб'єктивне бачення, не піддаватися на маніпуляції, треба використовувати методи розвитку критичного мислення під час уроків, інноваційні технології.

Критичне мислення – це вміння активно, творчо сприймати інформацію, оптимально застосовувати потрібний вид розумової діяльності, різносторонньо аналізувати її, мати особисту незалежну думку та вміти коректно її відстоювати, застосовувати знання на практиці. Воно дає можливість учневі аналізувати інформацію, ставити під сумнів, об'єднувати, переробляти, адаптувати або відкидати [19].

Першочерговим етапом розвитку такого мислення є створення середовища для розвитку критичного мислення, зокрема:

- забезпечити для учнів середовище, вільне від негативної оцінки;
- підтримувати віру кожного учня в його здатність породжувати критичні судження;
- цінувати критичні міркування учнів;
- активізувати мислення;
- формулювати цілі навчання;
- залучати учнів до плідного обговорення, вільного розмірковування;
- мотивувати навчання учнів;
- активно залучати учнів до навчального процесу;
- стимулювати міркування про здійснену роботу;
- розкрити різні точки зору;

- допомагати учням ставити власні запитання [19].

Дітей маємо намір розвивати самостійність, допитливість, наявність переконливої аргументації, тощо під час уроків музичного мистецтва.

Базова модель технології критичного мислення передбачає послідовність трьох етапів роботи з навчальним матеріалом:

1. Перший етап передбачає стимуляцію інтересу учнів для отримання нової інформації (корисні методи щодо постановки цілей).

2. Наступний етап є найдовшим і передбачає ознайомлення учнів з новою інформацією та її опрацюванням із використанням аналізу, порівняння, оцінювання. Вони мають критично працювати з інформацією, та аргументувати свої висновки. Вчитель лише направляє індивідуальні пошуки інформації з подальшим груповим обговоренням та аналізом.

3. Наприкінці відбувається узагальнення основних ідей та обговорюється можливість її застосування в реальному практичному житті. Учні також можуть оцінювати власні погляди та порівнювати їх із думками інших учнів [19].

Перелік методів розвитку критичного мислення достатньо великий. Добирати їх учителю слід з огляду на мету, завдання, зміст уроку. Крім того, слід зважати на особливості цих методів, адже на певних етапах уроку вони є ефективнішими, а отже, доречнішими. Вчитель має обирати ті методи розвитку критичного мислення, що матимуть на конкретному уроці найбільший ефект (рекомендуємо звернути увагу на “мозковий штурм”, “задай питання сусіду”, ігри “Світлофор”, “Так чи ні”, “Лови помилку”, тощо. На етапі початку заняття можна запропонувати використати поспівки-побажання, привітання, поспівки з відповідними емоційними настроями з досвіду Вальдорфської школи,

фонопедичні, артикуляційні вправи з методики В. Ємельянова, дихальну гімнастику О. Стрельникової тощо.

На другому етапі відбувається активна діяльність здобувачів освіти з дослідження матеріалу, пошуку відповідей на поставлені запитання, формулювання нових запитань, і пошуку відповідей на них, що ділиться на дві частини: сприйняття нового матеріалу та осмислення нового матеріалу (рекомендуємо групах, командах, метод “групової дискусії”, метод складання кластера (графічне оформлення певного поняття у формі пучка). Уроки з мистецтва проводяться у різних формах: урок-гра, урок-казка, урок-подорож, урок-дослід, урок-порівняння, урок-змагання, квест. Завдання носять переважно творчий характер, що дає можливість розвитку самостійного творчого мислення дітей [19]. Прийом “Незавершені речення” з завданням - закінчити речення “Уміти мислити критично на уроці музики потрібно, щоб...”, що допоможе розуміти мову почуттів; щоб обрати тільки тобі потрібну музику; щоб краще розуміти інших тощо.

На заключному етапі учні оцінюють набуті знання й уміння. Пропоную створити картки із зображенням мобільного телефону “Яке повідомлення ти отримав?”. Вони надають зворотній зв'язок, здійснюють рефлексію, що корисно підтвердити за допомогою результатів прийому “Скажи одним реченням”, що спонукає висловити своє ставлення до теми, та самооцінювання.

Корисним буде використати інструменти розвитку критичного мислення, зокрема запитання та спостереження для активізації мислення; використовувати повторювання: “Інформація не є істиною” (з початком дослідження учнем слід допомогти йому вибрати правильні джерела, сформувати її власну точку зору, засновану на доказах; наступне запитання “Звідки ти це знаєш?”,

для усвідомлення та інсайтів, розкриття припущень; уточнювати з приводу переконливості аргументів; проявляти повагу до опонентів, обґрунтовуючи згоду з чимось думкою, проявляти толерантність до нестандартної думки.

В результаті використання комплексу інструментів для розвитку критичного мислення діти усвідомлюють важливість знань, які вони отримують; роблять відкриття; вільно розмірковують тощо.

Корисним буде використання прийому асоціацій. Вчитель пропонує учням по черзі висловитися, про те, які асоціації в них викликає основне поняття уроку. Цим самим учні зможуть “увійти” в тему, згадати те, що вони чули.

Цікавим є прийом “Кластер”. Він передбачає виокремлення смислових одиниць тексту й графічне оформлення їх у певному порядку у вигляді грона. Кластери допомагають учням у ситуаціях, коли під час письмової роботи запас думок вичерпується. Дуже схожим прийомом є *асоціативний куш.* З тією різницею, що тут учні називають асоціації до запропонованого слова. Спочатку висловлюються найстійкіші асоціації, а потім – другорядні. Він може бути як при індивідуальній, так і парній роботі. Передусім треба записати ключове слово, фразу; записати по колу слова чи фрази, які спадають на думку; ставимо знак питання, де ще мало знання – є з чим попрацювати та узагальнюємо.

Цікавою та новітньою технологією критичного мислення можна вважати прийом fishbone. Він передбачає постановку проблеми, яка вивчається на уроці, виокремлення її аспектів і знаходження аргументів, фактів на підтвердження тієї або іншої точки зору на цю проблему. “Скелет риби” або діаграма Каору Ісікава представляє собою схематичну діаграма у формі риб'ячого скелету, що передбачає швидкий і точний аналіз певної проблеми, з її причинами, наслідками та висновками.

Перевага fishbone полягає в універсальності: ціле можна розкласти на виокремлені складові та детально їх розглянути [20]. Можна робити аналіз конкретної ситуації або усю тему. При цьому найбільшого ефекту можна досягти під час узагальнюючих уроків та систематизації знань. Учні пропонується інформація (текст, відео) проблемного змісту і схема fishbone для систематизації матеріалу. Прийом fishbone дозволяє подробице тему на низку причин та аргументів, побачити, що вона багатогранна. У такий спосіб учні демонструють вміння визначити причинно-наслідкові зв'язки, аналітично працюють з доробком митців, критично оцінюють події.

Схема включає чотири основні блоки, представлені у вигляді голови, кісток та хвоста риби. Кожна з них відповідає за певні нюанси:

- Голова – проблема, питання або тема, які підлягають аналізу.
- Верхні кістки (або ті, що розміщені з правого боку при вертикальному положенні схеми) – основні питання теми та причини виникнення проблеми;
- Нижні кістки (або ті, що розміщені з лівого боку при вертикальному положенні схеми) – факти, що є підтвердженням певних причин чи понять, вказаних у схемі.
- Хвіст – відповідь на поставлене питання, висновки [20].

Найважливіші поняття розміщуються ближче до голови.

Фішбоун проводиться у чотири етапи: спочатку здійснюємо організацію певної кількості учасників, що будуть аналізувати задану тему (може бути пара або група до 5 осіб); згодом відбувається безпосередня робота з матеріалом, де кожна група отримує діаграму Каору Ішікава або малює її самостійно, заповнює її, вказуючи проблему, причини, факти, а також попередньо її обговоривши; наступним етапом проводиться виявлення причин та фактів, що відповідають заповненим елементам діаграми. Записи мають бути ключовими

словами або фразами (обов'язково короткими), що розкривають суть проблеми; наступний етап передбачає обговорення результатів та їх презентація учнями з відповідними аргументами, висновками, відповідями на додаткові запитання. На рисунках 1,2 нижче приклад роботи з описаною методикою на уроці мистецтва.

Діаграма fishbone може бути зображена на ватман або за допомогою кольорової крейди, а за допомогою додатку PowerPoint можна підготувати анімовану діаграму. Метод доволі гнучкий, тому його можна застосувати на уроці з будь-якого мистецтва для різних вікових категорій. Його можна повторювати протягом однієї теми, бо щоразу виникатимуть нові інсайти. Може бути й незаповненість деяких елементів діаграми, бо є питання, які не передбачають докази чи факти. Тобто крок перетворюється на дослідження. Найбільшою перевагою прийому є те, що варіанти вирішення проблеми можуть бути нестандартні. Ще один значущий момент цього прийому – можливість співпрацювати, слухати один одного, обмінюватися не лише думками, виховання соціальних і моральних навичок (наприклад приймати групове рішення і нести відповідальність за нього, прагнення отримати нові знання, доводити власну точку зору).

Розглянемо ще актуальні активні прийоми для розвитку критичного мислення. Зокрема “*Структурований огляд*”, коротенький теоретичний матеріал, повідомлення або пояснення, для зацікавлення учнів, у вигляді ключових понять. Наступний прийом “*Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися*” (вчитель пропонує учням подумати над тим, що вони вже знають з теми, поставити запитання та знайти на них відповідь). Він допомагає актуалізувати знання та переконатися вчителя у якості засвоєного матеріалу. Зокрема з теорії мистецтва допоможе згадати пройдений матеріал. “*Що? – Отже, що? – Що тепер?*” – метод, який допомагає учням знаходити взаємозв'язки між ідеями, досліджуваними в школі, та діями в житті.

Рис. 1 Приклад роботи з методикою Фішбоун на уроці мистецтва

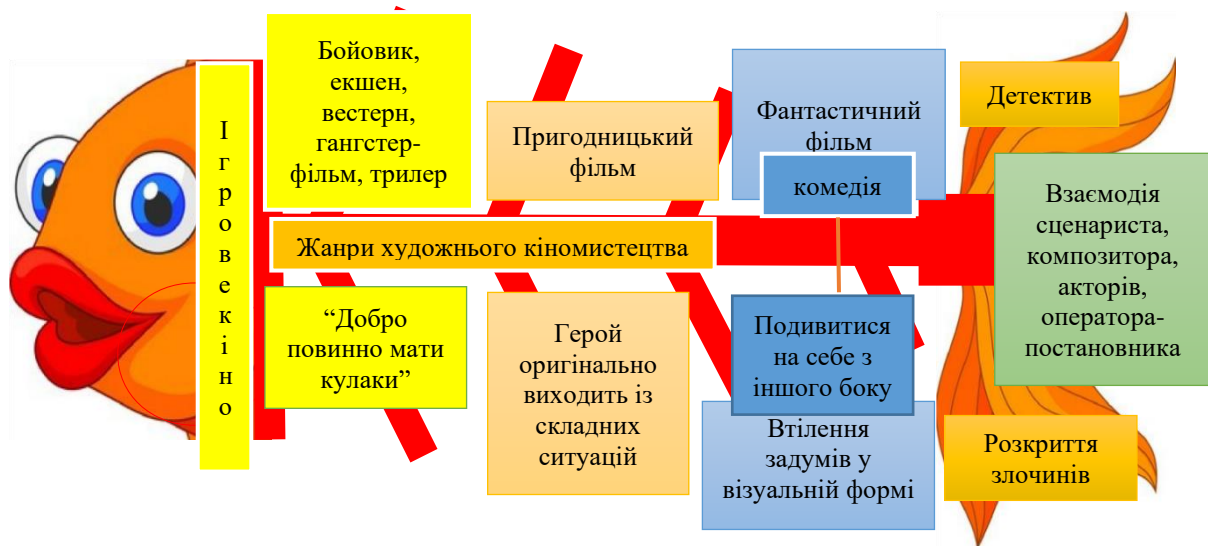

Рис. 2. Приклад роботи з методикою Фішбоун на уроці мистецтва. Екранні мистецтва. Кінематограф (9 клас)

Для розвитку критичного мислення дуже корисно та ефективно використовувати гру, наприклад “Світлофор”, зокрема й а уроках мистецтва.

Для цього прийому використовується довга смужка картону, з одного боку червона, з іншого – зелена. Під час опитування учні піднімають “світлофор” червоною чи

зеленою стороною до вчителя, сигналізуючи про свою готовність до відповіді.

Існують два типи опитування – назвемо їх умовно А і Б. Тип А – опитування за базовими питаннями, які учень має знати напам'ять. І тут червоний сигнал означає “Я не знаю”. Це сигнал тривоги. Зелений сигнал – “Знаю”.

Тип Б – вчитель ставить творчі запитання, на які учень не зобов'язаний знати відповідь. І тут зелений колір означає одне: “Хочу відповісти”. Червоний колір – “Не хочу”. У цьому випадку невдалу спробу не оцінюють. Користь від “світлофора” в активній позиції учня: він змушений знову фіксувати свою готовність відповідати на кожне запитання. Така гра змушує займати активну позицію учнів, що має навчити брати відповідальність за свою готовність, оцінювати свої знання та можливості. Також за допомогою червоного кольору учень може відмовитись від відповіді з будь-якого питання. Але якщо показав зелений – обов'язково відповідай. Така ситуація стимулює до аналізу, узагальнення, отже дає можливість критично оцінити ситуацію.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Головне завдання вищої освіти – створити можливості для формування особистостей, що здатні ефективно реагувати на виклики сьогодення, почувати себе комфортно, навіть якщо не має готової відповіді на ситуацію, питання тощо. У станах невизначеності учні мають бути готові взяти відповідальність за вибір та зробити його, підключити свої знання, потенціал і знайти рішення для

конкретного завдання. Уроки мистецтва передбачають актуалізацію творчої складової особистості тому й містять багато завдань без готових відповідей, зокрема коли підключаються емоції. *Критичне мислення* – це педагогічна система, спрямована на формування у школярів аналітичних навичок. Ця технологія має унікальний набір прийомів і технік, які дозволяють на уроці створювати ситуацію аналітичного мислення. На уроках мистецтва його можливо розвивати за рахунок конкретних методичних інструментів, але лише в комплексі вони здатні дати високий результат. На уроках музичного мистецтва рекомендуємо застосовувати: гру “Світлофор”, прийоми – “*Структурований огляд*” “*Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися*” “*Що? – Отже, що? – Що тепер?*”, *кластер, асоціативний куц, незавершені речення, методику фішбоун, “мозковий штурм”, “задай питання сусіду”,* поспівки-побажання, привітання, поспівки з відповідними емоційними настроями з досвіду Вальдорфської школи, фонопедичні, артикуляційні вправи з методики В. Ємельянова, дихальну гімнастику О. Стрельникової, квести тощо. Комплекс цих інструментів має забезпечити ефективність формування та підвищити рівень критичного мислення в учнів на уроках з мистецтва. Перспективами подальших досліджень стане практичне випробування комплексу інструментів для розвитку критичного мислення в учнів початкової, середньої та старшої школи, а також узагальнення результатів апробації з подальшим обґрунтуванням їхньої ефективності.

Список літератури:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти / Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 Листопада 2011
2. Час мистецької освіти / Збірник статей VII всеукраїнської науково-

практичної конференції, 17 – 18 жовтня 2019 року. – Ч. 2. – Харків. – 2019

3. Архіпова Є., Ковалевська О. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства / Є. Архіпова, О. Ковалевська // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 2. – С. 34 – 38

4. Вукіна Н., Дементієвська Н., Сущенко І. Критичне мислення: як цьому навчати / Н. В. Вукіна, Н. П. Дементієвська, І. М. Сущенко // Науково – методичний посібник. – за ред. Пометун О. – Харків. – 2007. – С. 190
5. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – пер. з нім. Лоського Н. – Ексмо. – 2007. – С. 736
6. Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д., Технології розвитку критичного мислення учнів / А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Д. Макінстер // Науково – методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. – за ред. Пометун О. – К.: “Плеяди”. – 2006. – С. 220
7. Куцінко О. Професійний довідник учителя літератури / О. Куцінко // . – Харків: Основа. – 2012. – С. 381
8. Макаренко В., Туманцова О. Як опанувати технологію формування критичного мислення / В. Макаренко, О. Туманцова // Посібник. – Х.: “Основа”, 2008.
9. Пометун О., Сущенко І. Навчаємо мислити критично/ О Пометун, І. Сущенко. // Посібник для вчителів. – Дніпропетровськ: Ліра. – 2016. – С. 144
10. Пометун О., Пилипчатіна Л., Сущенко І., Баранова І. Основи критичного мислення / О. Пометун, Л. Пилипчатіна, І. Сущенко, І. Баранова // навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. – 2010. – С. 216
11. Пометун О., Сущенко І. Путівник з розвитку критичного мислення в учнів початкової школи / О. Пометун, І. Сущенко // Методичний посібник для вчителів. – Київ. – 2017. – С. 96
12. Реалізація компетентнісного підходу в освітньому просторі регіону / Збірник матеріалів конференції. – за ред. Пастовенського О. – Житомир: “Полісся”. – 2016. – С. 175
13. Тягло О. Критичне мислення – освітня інновація доби демократично орієнтованих трансформацій суспільства / О. Тягло // Вісник програм шкільних обмінів. – 2006. – № 28. – С. 7 – 10
14. Тягло О. Післямова до статей Метью Ліпмана і Марка Вайнстейна / О. Тягло // Вісник програм шкільних обмінів. – 2006. – № 27. – С. 26 – 27
15. Збірник статей VII Всеукраїнської науково – практичної конференції, 17–18 жовтня 2019. – за ред. Фомін В. та ін. – Харків: ХНПУ ім. Г. Сковороди. – 2019. – Ч. 2. – С. 184 – 188
16. Гайдамака О., Комаровська О. [та ін.] Мистецька освіта / О. Гайдамака, О. Комаровська [та ін.] // Нова Українська школа: Основи стандарту освіти. – за заг. ред. Товкач М. – Львів. – 2016. – С. 58 – 62
17. Корінько Л. Роль критичного мислення у формуванні учнівських компетенцій / Л. Корінько // Х.: “Основа”. – 2010. – С. 95
18. Лапіна А. Розвиток критичного мислення на уроках сольфеджіо – [електронний ресурс] // А. Лапіна. – Методичний доповідь. – Режим доступу: <https://naurok.com.ua/metodichna-dopovid-rozvitok-kritichnogo-mislennya-na-urokah-solfedzhio-212432.html>
19. Архіпова Є., Коваленко О. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства / Є. Архіпова, О. Ковалевська // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 2. – С. 34 – 38

References:

1. State Standard of Basic and Complete General Secondary Education, Approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on 23 November 2011
2. “The Time of Art Education” (2017), Collection of articles of the VII All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, p. 2, Kharkiv
3. Archipova, E., Kovalevska, O. (2012), “Critical Thinking as a Necessary Component of Human Intellectual Activity in

- the Modern Information Society”, Humanitarian journal, no. 2, pp. 34 – 38
4. Vukina, N., Dementievska, N., Sushchenko, I. (2007), “Critical thinking: how to teach it / Н. В. Вукіна”, Scientific and methodological manual, ed. by. Pometun O., Kharkiv, p. 190
5. Kant, I. (2007), “Critique of pure reason”, translated from the German by Losky N., Exmo, p. 736
6. Crawford, A., Saul, W., Matthews, S., McInster, D (2006), “Technologies for developing students' critical thinking”, Scientific and methodological manual for teachers of secondary schools, ed. by Pometun O., Kyiv: “Pleiades”, p. 220
7. Kutsenko, O. (2012), “A professional handbook for teachers of literature / О. Куцінко”, Kharkiv: “Osnova”, p. 381
8. Makarenko, V., Tumantsova, O. (2008), “How to master the technology of critical thinking”, Manual, Kharkiv: “Osnova”
9. Pometun, O., Sushchenko, I. (2016), “Teaching critical thinking”, A guide for teachers, Dnipro: Lyra, p. 144
10. Pometun, O., Pylypchatina, L., Sushchenko, I., Baranova, I. (2010), “Fundamentals of critical thinking”, is a textbook for high school students, Ternopil: Educational book – Bogdan, p. 216
11. Pometun O., Sushchenko I. (2017), “A guide to developing critical thinking in primary school students”, Methodological guide for teachers, Kyiv, p. 96
12. “Implementation of the competence approach in the educational space of the region” (2016), Conference proceedings, ed. by. Pastovensky O., Zhytomyr: “Polissya”, p. 175
13. Tiahlo, O. (2006), “Critical thinking is an educational innovation of the era of democratically oriented transformation of society”, Bulletin of school exchange programmes, no. 28, pp. 7 – 10
14. Tiahlo, O. (2006), Afterword to the articles by Matthew Lipman and Mark Weinstein”, Bulletin of school exchange programmes, no. 27, pp. 26 – 27
15. Collection of articles of the VII All-Ukrainian scientific and practical conference (2019), ed. by Fomin V. et al., Kharkiv National Pedagogical University named after G. Skovoroda, p. 2, pp. 184 – 188
16. Haydamaka, O., Komarovska, O. [et al.] (2016), “Art education”, The New Ukrainian School: Fundamentals of the education standard, ed. by Tovkach M., Lviv, pp. 58 – 62
17. Korinko, L. (2010), “The role of critical thinking in the development of students' competences”, Kharkiv: “Osnova”, p. 95
18. Lapina, A (2021), “Development of critical thinking in solfège lessons” – [electronic resource], Methodological report, available at: <https://naurok.com.ua/metodichna-dopovid-rozvitok-kritichnogo-mislennya-na-urokah-solfedzhio-212432.html>
19. Archipova, E., Kovalenko, O. (2012), “Critical Thinking as a Necessary Component of Human Intellectual Activity in the Modern Information Society”, A humanitarian journal, no. 2, pp. 34 – 38

Стаття надійшла до редколегії 05.02.2024

Наукове видання

Щоквартальний науково-практичний журнал

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА УПРАВЛІННЯ
СОЦІАЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ**

1'2024

Редактор *О. В. Квасник*
Комп'ютерна верстка *А. І. Кас'яненко*

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України: Серія КВ №5212 від 18.06.2001 р.

Підп. до друку 14.03.2022 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк 5,2. Наклад 300 прим. 1-й з-д 1-68.
Зам. № 68. Ціна договірна.

Видавець і видавництво
Видавничий центр НТУ "ХПІ",
вул. Кирпичова, 2, м. Харків-2, 61002

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5478 від 21.08.2017 р.